

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta
Polono-
Ruthenica

XXII/3

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
OLSZTYN 2017

Kolegium redakcyjne

Iwona Anna NDiaye (redaktor naczelna), Olga Letka-Spychała (sekretarz), Izabella Siemianowska (sekretarz)

Rada Naukowa

Ludmiła Babienko (Uralski Uniwersytet Federalny im. Pierwszego Prezydenta Rosji Borysa Jelcyna w Jekaterynburgu, Rosja), Nikołaj Barysznikow (Piatigorski Uniwersytet Państwowy, Rosja), Jolanta Brzykcy (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska), Andrzej Ksenicz (Uniwersytet Zielonogórski, Polska), Indira Dzagania (Suchumski Uniwersytet Państwowy w Tbilisi, Gruzja), Tatiana Kiryłłowna (Astrachański Państwowy Uniwersytet Medyczny, Rosja), Galina Krasnoszczekowa (Południowy Uniwersytet Federalny w Taganrogu, Rosja), Czesław Lachur (Uniwersytet Opolski, Polska), Natalia Lichina (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Leonid Malcew (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Tatiana Marczenko (Dom Rosyjskiej Zagranicy im. A. Sołżenicyna w Moskwie, Rosja), Walentina Masłowa (Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Białoruś), Manatkul Mussatajewa (Kazachski Narodowy Uniwersytet Państwowy im. Abaja w Ałma-Aty, Kazachstan), Natalia Nesterowa (Permski Narodowy Badawczy Uniwersytet Politechniczny w Permie, Rosja), Dmitrij Nikołajew (Instytut Literacki im. A.M. Gorkiego w Moskwie, Rosja), Joanna Orzechowska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Vera Ozheli (Państwowy Uniwersytet im. Akakija Cereteli w Kutaisi, Gruzja), Tatiana Rybaczchenko (Uniwersytet Państwowy w Tomsku, Rosja), Michał Sarnowski (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Andrzej Sitarski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska), Swietłana Waulina (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Katarzyna Wojan (Uniwersytet Gdański, Polska), Lola Zwonariowa (Rosyjska Akademia Edukacji w Moskwie, Rosja)

Rada Programowa

Walenty Piłat (Honorowy Przewodniczący, Olsztyn), Jan Czykwini (Białystok), Joanna Mianowska (Toruń), Leontij Mironiuk (Olsztyn), Grzegorz Ojcewicz (Szczytno), Irena Rudziewicz (Olsztyn), Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Warszawa), Wolfgang Gladrow (Berlin)

Lista recenzentów zostanie zamieszczona w ostatnim numerze danego roku

Redaktorzy językowi

Helena Pocięcina (język białoruski, język rosyjski)
Mirosława Czetyrba-Piszczako (język ukraiński)

Redaktor wydawniczy

Katarzyna Zawilska
Skład i łamanie
Marzanna Modzelewska

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Adres redakcji

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel./fax 89 527 58 47, e-mail: acta.pol.rut@wp.pl

ISSN 1427-549X

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego • Olsztyn 2017

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Ark. wyd. 12,10; ark. druk. 10,25
Nakład: 120 egz., druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 77

Spis treści

Kulturoznawstwo

Henryk Duszyński-Karabasz, Sposoby identyfikacji osób w księgach metrykalnych parafii prawosławnych na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na przełomie XIX i XX wieku	7
Joanna Getka, Wychowanie młodzieży w ruskojęzycznych drukach bazylikańskich.....	21
Filip Urbański, Wspomnienia polskich dyplomatów jako źródło w badaniu stosunków polsko-rosyjskich po 1989 roku	37

Literaturoznawstwo

Світлана Журба, Карнавальний топос маски у романах Вітольда Гомбровича <i>Фердидурке</i> та Гео Шкурупія <i>Двері в день</i>	51
Jarosław Poliszczuk, Кризис советского метанарратива (современная ситуация восточнославянских литератур).....	61
Izabella Siemianowska, Polskie akcenty w publicystyce Aleksandra Sołżenicyna	73
Martyna Sienkiewicz, Polski <i>Wykop</i> , czyli <i>Wschód</i> Andrzeja Stasiuka	83

Przekładoznawstwo

Anna Choma-Suwała, Poezja Pawła Tyczyny w tłumaczeniu Kazimierza Andrzeja Jaworskiego	95
Mirosława Czetyrba-Piszczako, Українське фразеологізм в польському перекладzie Piotra Kuprysia <i>Eneidy</i> Iwana Kotlarewskiego	109
Olga Letka-Spychała, Przekład realiów kulturowych w rosyjskiej powieści kryminalnej (na materiale utworów Aleksandry Marininy w tłumaczeniu Elżbiety Rawskiej i Aleksandry Stronki)	123
Iwona Anna NDiaye, Twórczość pisarzy pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przekładach Juliana Tuwima	133

Omówienia recenzyjne

Katarzyna Wojan, Rosyjskie piśmiennictwo naukowe z zakresu przekładoznawstwa. Rzecz o monografii bibliograficznej Ewy Konefał pt. <i>Przekładoznawstwo rosyjskie. T. 1: Autoreferaty dysertacji 1937–2015</i> (Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2016).....	147
---	-----

Table of Contents

Cultural studies

Henryk Duszyński-Karabasz, Methods of the Persons Identification in the Orthodox Parish registry books from the East Cuyavia and Dobrzyń Land in the Late 19 th and Early 20 th Centuries	7
Joanna Getka, Education problems Basilian's prints in prosta mova (18 ct.).....	21
Filip Urbański, Memoires of polish diplomats as a source in analysis of Poland-Russia's relations after 1989.....	37

Literary studies

Світлана Журба, Carnival topos masc in the novels of Witold Gombrowich <i>Ferdydurke</i> and Geo Shkurupia <i>Doors in the day</i>	51
Jarosław Poliszczuk, The Crisis of Soviet Meta-narrative (contemporary situation of East-Slavic literature)	61
Izabella Siemianowska, Polish features in the Aleksandr Solzhenitsyn's writing.....	73
Martyna Sienkiewicz, Polish <i>The Foundation Pit</i> or Andrzej Stasiuk's <i>The East</i>	83

Translation studies

Anna Choma-Suwała, Pavlo Tychyna's poetry in Kazimierz Andrzej Jaworski's translation	95
Mirosława Czetyrba-Piszczako, Ukrainian set phrases in the Polish translation of Ivan Kotliarevsky's <i>Eneyida</i> by Piotr Kupryś	109
Olga Letka-Spychała, Translation of the cultural elements in the Russian detective novel (based on detective novels of Alexandra Marinina and its Polish translations by Elzbieta Rawska and Aleksandra Stronka).....	123
Iwona Anna NDiaye, The writers creativeness of the first wave's Russian emigration in Julian Tuwim's translations.....	133

Reviews

Katarzyna Wojan, Russian academic literature in the field of translation studies. About Eva Konefał's bibliographic monograph <i>Russian translation studies</i> . Vol. 1: <i>Abstracts of dissertations 1937–2015</i> (Publishing house of Gdansk University, Gdansk 2016).....	147
--	-----

Kulturoznawstwo

Henryk Duszyński-Karabas

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Sposoby identyfikacji osób w księgach metrykalnych parafii prawosławnych na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na przełomie XIX i XX wieku

Antroponomastyka jest dziedziną cieszącą się nieustannym zainteresowaniem ze strony naukowców. Świadczy o tym bogata literatura antroponomastyczna. Jednym z ważnych źródeł materiału nazewniczego są niewątpliwie księgi metrykalne różnych wyznań. Wyekscerpowane z nich dane stanowią podstawę wielu badań onomastycznych, w ramach których autorzy zajmują się m.in. analizą semantyczną i strukturalną nazwisk, próbują określić ich motywację i sposób kształtowania się poszczególnych form, ponadto badają występujące w księgach imiona, motywy ich nadawania, modę nazewniczą, zmiany imion itd. Nazwy osobowe są badane nie tylko pod kątem *stricte* językoznawczym, lecz także na płaszczyźnie socjoonomastycznej [por. Duszyński-Karabas 2016]. Językoznawcy zajmują się również sposobami identyfikacji osób w źródłach zarówno tych pochodzących z okresu, kiedy trwał rozwój systemu nazewniczego, jak i z czasów późniejszych (XIX–XX wiek), kiedy nazwisko było już kategorią w pełni uformowaną, kiedy posiadało cechy, takie jak: powszechność, stabilność, dziedziczność, niezmienność.

Chociaż nazwiska na przełomie XIX i XX wieku cechowały się w zasadzie niezmiennością, to z różnych przyczyn mogły w nich zachodzić pewne modyfikacje. Dotyczy to przede wszystkim okresu zaborów. Leonarda Dacewicz pisze, iż:

liczne nazwiska transformowane powstały w okresie zaborów na skutek świadomego działania urzędników państw zaborczych, którzy starali się o to, żeby zapis imion i nazwisk obywateli dawnej Rzeczypospolitej był zgodny z normami obowiązujących wówczas języków urzędowych – rosyjskiego i niemieckiego [Dacewicz 2015b, 227].

Do czynników wpływających na modyfikacje nazwisk należy również dodać działania nieświadome, takie jak np. pomyłki w zapisach. Stąd m.in. wynikają pojawiające się niekiedy rozbieżności w zapisach w księgach oryginalnych i duplikatach. Pomimo faktu, iż w końcu XIX i na początku XX wieku system nazewniczy był już ukształtowany, można bowiem w owym czasie rozróżniać onimy, takie jak imię, patronim

czy nazwisko, to w dokumentach, jakimi są księgi metrykalne, poszczególne osoby identyfikowano nie tylko za pomocą nazw własnych, lecz także innych określeń.

„Przed rozbiorami księgi metrykalne prowadzono bez jednolitego systemu i bardzo pobieżnie” [Dacewicz 2016, 219]. W okresie zaborów natomiast księgi metrykalne prowadzono według jednolitego systemu, przy czym w każdym zaborze istniały odrębne przepisy, a plebani byli jednocześnie urzędnikami stanu cywilnego. W tym czasie można więc mówić o swego rodzaju „stabilności konwencji w notacjach metrykalnych” [Dacewicz 2016, 219]. Jak twierdzi badaczka, „stabilność zapisu nasyconych szczegółowymi informacjami elementów treści aktu metrykalnego stanowi o wartości ksiąg metrykalnych dla badań demograficznych, socjologicznych, onomastycznych i historyczno-kulturowych” [Dacewicz 2016, 220].

Przedmiotem niniejszego artykułu są formuły identyfikacyjne występujące w księgach metrykalnych czterech parafii prawosławnych z obszaru Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na przełomie XIX i XX wieku (Aleksandrów Kujawski, Włocławek, Lipno, Rypin), przechowywanych w Archiwum Państwowym w Toruniu, Oddział we Włocławku. W omawianym okresie Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska znajdowały się w zaborze rosyjskim, a księgi metrykalne prowadzono według określonego wzoru. Należy zaznaczyć, iż na omawianym terenie prawosławie pojawiło się w drugiej połowie XIX wieku. Rosjanie przybywający do Włocławka oraz miast pogranicznych – Aleksandrowa, Lipna, Rypina czy Nieszawy – byli głównie członkami żandarmerii, straży granicznej, wojskowymi, urzędnikami¹.

Celem pracy jest ustalenie typów formuł identyfikacyjnych stosowanych w księgach metrykalnych oraz próba wskazania, w jakim stopniu formuły te są skonwencjonalizowane.

Ponieważ szczegółowego opisu ksiąg prowadzonych w wymienionych parafiach dokonałem w innym miejscu [Duszyński-Karabas 2016], tutaj skupię się tylko na ich najistotniejszych cechach. Księgi metrykalne prowadzone były w układzie tabelarycznym lub narracyjnym. Każda księga składa się z odrębnych części, zawierających akta urodzeń, małżeństw i zgonów. Należy zaznaczyć, iż od 1825 roku na mocy *Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego* połączono akta stanu cywilnego z metrykami kościelnymi, a ich prowadzenie stało się obowiązkiem duchownych [Radziwonowicz 2014, 231].

Do identyfikacji osób w aktach prowadzonych w formie tabelarycznej służyły rubryki, w których notowano:

---

¹ Więcej o prawosławiu na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej m.in. [w:] Dzik 2000; Ziółkowski 2000. Na temat rejestracji metrykalnej w zaborze rosyjskim pisali m.in. T. Dzik [Dzik 2013] i P. Hałuszczak [Hałuszczak 2012].

- 1) w księgach urodzeń: dane ochrzczonych dzieci, ich rodziców i chrzestnych, duchownego udzielającego sakramentu, psalmisty, a także osób zmieniających wyznanie na prawosławne;
- 2) w aktach małżeństw: dane panny młodej, pana młodego i świadków (dwoje świadków ze strony pana młodego i dwoje ze strony panny młodej) oraz duchownego udzielającego sakramentu;
- 3) w aktach zgonów: dane zmarłego, dane duchownego, który spowiadał i udzielał ostatniego namaszczenia oraz duchownego, który dokonał obrzędu pogrzebowego.

W przypadku ksiąg urodzeń prowadzonych w układzie narracyjnym poza wyżej wspomnianymi informacjami zamieszczano również dane świadków zgłoszenia narodzin dziecka. Opisowe akta zgonów zawierają dane dwóch świadków zgłaszających zgon. W niektórych narracyjnych księgach metrykalnych po każdej części zamieszczano indeks osób ochrzczonych, zmarłych i zaślubionych.

W badanym materiale wyróżnić można kilka typów elementów identyfikacyjnych: imię chrzestne, *patronimicum*, nazwisko, wykonywany zawód, pełniona funkcja lub stanowisko, przynależność stanowa, nazwa miejscowa (miejsce pochodzenia lub zamieszkania), wyznanie, relacja przynależnościowa². Wchodzą one w różnych układach w skład formuł nazewniczych. Omówię je w niniejszym artykule wraz z przykładowymi egzemplifikacjami. Każdy przykład jest opatrzonej informacją, w jakiej parafii oraz w którym roku został odnotowany (stosowane skróty oznaczają poszczególne parafie: A – Aleksandrów Kujawski, L – Lipno, R – Rypin, W – Włocławek).

Analizę rozpocznę od akt prowadzonych w sposób tabelaryczny, następnie przejdę do ksiąg narracyjnych.

Akta tabelaryczne

Sposoby identyfikacji ochrzczonych dzieci:

- **imię**, np. *Петръ, Зоя, Василій, Марѳа, Николай, Александръ, Надежда, Ольга* (R 1910), *Михаилъ, Сергій* (L 1913), *Константинъ, Зиновій, Ксенія, Григорій* (A 1906), *Павель, Анна* (W 1913);
- **imię + informacja o patronie**, np. *Николай въ память Преподобнаго Исповѣдника Николая Студійскаго празднуемаго 4го февраля* (W 1913), *Павель въ память святаго мученика Павла празднуемаго 16го февраля* (W 1913); *Николай въ память святителя Николая Чудотворца празднуемаго 9го мая*

² O sposobach identyfikacji osób w księgach metrykalnych pisali m.in. L. Dacewicz [Dacewicz 2015a, 2015b], F. Trzeciak [Trzeciak 2016, 43], B. Radziwonowicz [Radziwonowicz 2014].

(W 1913); podobne wpisy występują też w parafii lipnowskiej w 1913 roku, np. *Нина Въ честь святой Нины, празднуемой Церковью 14 января* (L 1913) [por. Duszyński-Karabas 2016];

- **imię + relacja przynależnościowa** (gdy żyje tylko matka dziecka), np. *Антонина дочь временно проживающей в Г. Влоцлавекъ вдовы, по умершемъ Унтеръ Офицеръ Григоріѣ Ганинѣ, Екатерины Францевой Ганиной православнаго исповѣданія* (A 1886); – czasem również formacja **imię + informacja o nieślubnym pochodzeniu**, np. *Любовь (незаконнорожденная)* (R 1895).

Sposoby identyfikacji osób zmieniających wyznanie:

- **imię** (w rubryce zawierającej imiona ochrzczonych), np. *Нина* (W 1913), *Александра* (W 1907), *Димитрій* (A 1897);
- w rubryce dotyczącej rodziców rozbudowana formuła identyfikacyjna charakteryzująca osobę zmieniającą wyznanie, np. *Мѣщанка города Гомбина, Гостынскаго уѣзда, Варшавской губерніи Эмилиа Эдуардовна Θεодоровна (по отчеству двухчленѣ) Шагунѣ дѣвица 25 лѣтъ от рожденія, состоявшая въ лютеранскомъ вѣроисповѣданіи, вслѣдствіе изъявленнаго ею рѣшительнаго желанія, помазаніемъ Св.-Мвра, исповѣдью и причащеніемъ присоединена къ Православной Греко-Россійской церкви, съ нареченіемъ ей имени „Нина”, в честь Святой Равноапостольной Нины, просвѣтительницы Грузіи, празднуемой Церковью четырнадцатаго января* (W 1913).

Jest to zatem nie sucha informacja, ale rozbudowana narracja. Formuła ta zawiera następujące elementy: **przynależność stanowa + miejsce zamieszkania + imię + patronimicum + nazwisko + wiek + wyznanie + nowe imię**.

Inne przykłady: *По указу Варшавской Духовной Консисторіи, отъ 24го октября сего 1907 г. за N 4043, просвѣщена св. крещеніемъ дочь мѣщанина посада Ходечъ Варшавской губерніи Гершии Клодавскаго – Хая – Рыфка, Еврейскаго закона, 18 лѣтъ, и наречена при св. крещеніи Александрю* (W 1907), *Проживающая въ гор. Влоцлавскѣ крестьянка дер. Крживе Блото Влоцлавскаго уѣзда Эмма Андреева Гиллеръ лютеранскаго вѣроисповѣданія, родившаяся 2 сентября 1882 года, согласно изъявленному ею рѣшительному желанію принять православную вѣру по надлежащемъ наставленіи въ истинахъ оной присоединена къ православной восточной Каѳолической Церкви чрезъ Святое Муромъ Помазаніе, исповѣдь и Св. Тайнѣ Причастіе съ нареченіемъ имени Елена* (A 1904). Zdarzało się, że konwertyci pozostawali przy swoim imieniu, np. w parafii lipnowskiej zanotowano dwa przypadki konwersji (z katolicyzmu na prawosławie), w obu sytuacjach osoby zmieniające wyznanie pozostawiły swoje dotychczasowe imię (*Антонина, Стефанида*).

W parafii rypińskiej zanotowano przypadki zmiany wyznania dzieci, zapisane zgodnie z formułą **relacja przynależnościowa (czyj syn/ córka, a więc imię + patronimicum + nazwisko matki w dopełniaczu) + stare imię dziecka + jego nazwisko + informacja o nowo przyjętym imieniu**, np. *Мъщанки города Плоцка Евы Матвѣевой Шиманской сынъ Хенрыкъ незаконнорожденный Шиманскій, римско-католическаго вѣроисповѣданія, пяти летъ отъ роду, согласно желанію своей матери, 2го Февраля сего 1898 года присоединенъ къ православної Церкви чрезъ Святое Мвропомазаніе и причащеніе Св. Таинъ съ нареченіемъ имени „Владиміръ”* (R 1898). Trzyletniemu bratu wyżej wymienionego podczas zmiany wyznania zostało zmienione imię z *Изыдоръ* na *Константинъ* (R 1898). Nieco inna formuła występuje w aktach parafii aleksandrowskiej: **stare imię dziecka + jego nazwisko + relacja przynależnościowa (czyj syn – imię matki w dopełniaczu + patronimicum + nazwisko + nazwisko rodowe matki) + nowe imię dziecka**, np. *Младенець Зыгмунтъ Рыхтеръ, сынъ жены Коллежскаго Секретаря Маріанны Эдуардовой Ледкевичъ урожденной Рыхтеръ, родившийся до вступленія ея въ законный брак и крещенный по католическому обряду, согласно изъявленному желанію матери, присоединенъ къ Православной Восточной Каѳолической Церкви чрезъ Св. мвропомазаніе и Св. Таинъ причастіе съ нареченіемъ имени „Димитрій”, празднуемаго церковью 3 июня* (A 1897).

Sposoby identyfikacji świadków konwersji:

W rubryce zawierającej dane rodziców chrzestnych w przypadku konwersji odnotowywano świadków konwersji zgodnie z następującą formułą:
– **przynależność stanowa + miejsce zamieszkania + imię + patronimicum + nazwisko**; u kobiet często: **stan cywilny + ewentualna relacja przynależnościowa + imię + patronimicum + nazwisko**, np. *При Мвропомазаніи присутствовали: Крестьянинъ Воронежской губерніи, Нижнедѣвицкаго уѣзда, Солдатской волости, того-же села Василій Тимофѣевъ Лазаревъ и вдова капитана Екатерина Петрова Калинникова* (W 1913). Inne przykłady: *Адъютант Александровской бригады Отдѣльнаго Корпуса пограничной стражи, Ротмистръ Михаилъ Ѳеодоровичъ Боковъ и жена Ротмистра той же бригады пограничной стражи Зоя Николаевна Щербачева* (W 1907), *В качестве свидѣтелей при присоединеніи были Помощникъ Пакгаузнаго Надзирателя Александровской Таможни Иоаннъ Ѳеодоровъ Архиповъ и вдова Коллежскаго Совѣтника Елена Валеріанова Пасенко* (A 1904), *Свидѣтелями въ качестве воспріемниковъ были: Рытинской Бригады Отдѣльнаго Корпуса Пограничной стражи Поручикъ Георгій Александровъ Омаровъ и купеческая дочь дѣвица Марія Михаилова Щеклѣва* (R 1898).

Sposoby identyfikacji rodziców ochrzczonych dzieci:

- formuła: **zawód (funkcja) ojca, jego imię, patronimicum, nazwisko; imię i patronimicum matki, niekiedy też jej nazwisko rodowe matki, wyznanie obojga**, np. *Старший досмотрщик Добржинской Таможни Рыпинского уезда, Плоцкой губернии, Иларіонъ Іуліановъ Антиповъ и законная его жена Марія Іосифова, урожденная Шабунова, оба православнаго вѣроисповѣданія* (R 1910), *Урядникъ 3го Уральскаго Казачьяго полка, изъ казаковъ Уральской области, Калмышковской станицы, того же поселка, Яковъ Θεодоровъ Щучкинъ и законная жена его Аптолинарія Павлова, оба православнаго вѣроисповѣданія* (W 1913). Niekiedy podawano również **miejsce zamieszkania**, np. *Мѣщанинъ города Ловича, Варшавской губернии Кириллъ Іоанновъ Земитъ и законная жена его Таусія Алексѣева, оба православнаго вѣроисповѣданія* (W 1913), *Жительствующій въ г. Липно, мѣщанинъ г. Скерневиць, Варшавской губернии, Владимиръ Θεодоровъ Хвисякъ и законная жена его Александра Іоаннова (урожденная Петрова), оба православнаго вѣроисповѣданія* (L 1913), *Проживающій въ Г. Влоцлавек уволенный в запасъ Арміи рядовой МоѴсеи Иларіоновъ сынъ Ермакъ православнаго вѣроисповѣданія и законная жена его Іуліанна Матѣеева дочь латинскаго вѣроисповѣданія* (A 1886). Warto zauważyć, iż w księgach z Aleksandrowa Kujawskiego z lat 70. i 80. XIX wieku występowało patronimicum analityczne, np. *Іуліанна Матѣеева дочь, МоѴсеи Иларіоновъ сынъ*.

Sposoby identyfikacji duchownych i psalmistów:

- formuła: **funkcja (stanowisko) + imię + nazwisko księdza; funkcja + imię + nazwisko psalmisty**, np. *Священникъ Димитрій Шимковичъ съ Псаломщикомъ Георгіемъ Горбачемъ* (R 1910), *Настоятель Священникъ Петръ Кудрявцевъ съ псаломщикомъ Евгеніемъ Зубковымъ* (W 1913), *Протоіерей Николай Ливчакъ съ псаломщикомъ Θεодоромъ Войтовецкимъ* (A 1898), *Священникъ 53 Драгунскаго полка Александръ Покровскій* (A 1906), *Липновской церкви священникъ Александръ Шафрановскій съ псаломщикомъ Емилианомъ Гончаровымъ* (L 1913).

Sposoby identyfikacji rodziców chrzestnych:

- formuła: **funkcja lub stan, zawód, imię, patronimicum i nazwisko ojca chrzestnego, niekiedy relacja przynależnościowa (czyj syn); relacja przynależnościowa (czyja żona, córka), imię, patronimicum i nazwisko matki chrzestnej, niekiedy również jej zawód lub stan**. Podawano też **miejsce zamieszkania/ pochodzenia**. Przykłady: *Сынъ Податного Инспектора г. Липно Борисъ Алексіевъ*

Атаманчуковъ, Учительница Липновскаго Народнаго училища Августа Николаева Романенко (и Елена Евгениева Лукина – дворянка), объ дъвицы (L 1913), Старшій вахмистръ Красно-Крестскаго отряда Александровской Бригады Отдѣльнаго Корпуса Пограничной Стражи изъ крестьянъ Черниговской губернии и уѣзда Халявинской волости села Масановъ Иоаннъ Сергіевъ Дергачъ и жена крестьянина Гродненской губернии и уѣзда Велико-Берстовицкой волости села Старыницы Меланія Павлова Меленецъ (A 1910), Старшій бухгалтеръ Рытинскаго Уѣзднаго Казначейства Михаилъ Θεодоровъ Левуцкій и дочь Священника Могилевской Епархіи дъвица Эмилиа Василіева Пригоровская (R 1905).

Sposoby identyfikacji osób вступающих в брак:

- формула: **прзыналежность станова** (у мужчинъ теж **стопіень воєсковы**) + **місце походу** + **иміе** + **patronimicum** + **назвишко** + **вѣнаніе** + (необовязково) **стан цивилны** + **інформація, котры раз дана особа zawiera бракъ**; у женщинъ (рзадзей у мужчинъ) додатково **релация прзыналежностиова**; в рубрике обок – **вѣк**.

Прыклады: *Уволенный въ запасъ арміи, сынъ Титулярнаго Совѣтника Константинъ Степановъ Бибииковъ, православнога вѣроисповѣданія, холостъ, первымъ бракомъ, 26; Германская подданная Эрна Генриховна Бауманнъ, евангелическаго вѣроисповѣданія, дъвица, первымъ бракомъ, 22 (W 1913), Запасный унтеръ офицеръ изъ крестьянъ Гродненской губернии Дометій Іосифовъ Харитонюкъ, православнога вѣроисповѣданія, холостъ, первымъ бракомъ, 30; Крестьянка села и гмины Сендзин Нешавскаго уѣзда Марія Павлова Вохна римскокатолическаго вѣроисповѣданія, первымъ бракомъ, 32 (A 1906), Младшій Земскій стражникъ Рытинскаго уѣзда, Плоцкой губернии Лонгинъ Іоанновъ Лелюхъ, холостъ, православнога вѣроисповѣданія, холостъ, первымъ бракомъ, 31 (R 1905).*

Sposoby identyfikacji świadków ślubów:

- формула: **завод/ функция луб/ і прзыналежность станова** + **місце походу** + **замісканіа**) + **иміе** + **patronimicum** + **назвишко**, нр. *По женихъ: бригадны писаръ Рытинской бригады Отдѣльнаго Корпуса Пограничной стражи Григорій Алексѣевъ Барановъ и младшій медицинскій фельдциеръ той же бригады Димитрій Іоанновъ Лецевъ; по невѣстѣ: той же бригады старшій писаръ Тимофей Макаровъ Игнатенко и младшій земскій стражникъ Рытинскаго уѣзда Константинъ Николаевъ Мишинъ (R 1905), По женихъ: младшіе объздчики корчемной стражи Гавриилъ Ильичъ Димитріевъ и Іоаннъ Сергіевъ*

Леонтьевъ; по невѣстѣ: той же стражи, стражники Θεодоръ Іоакимовъ Борникъ и Василій Карповъ Панченко (A 1902). Jak widać, mamy tu do czynienia z trójczłonową strukturą nazewniczą, tzn. imię + *patronymicum* + nazwisko. Jedynie w latach wcześniejszych, a mianowicie 70. i 80. XIX wieku, w parafii aleksandrowskiej występuje struktura dwuczłonowa (imię + nazwisko), np. *Феликс Бурхартъ, Сергій Минаевъ*.

Sposoby identyfikacji osób zmarłych:

- dorośli: **zawód lub przynależność stanowa + (opcjonalnie) miejsce zamieszkania + imię + *patronymicum* + nazwisko**, np. *Запасный объездчикъ рядовой Александровской бригады пограничной стражи Давидъ Іуліановъ Пестунъ* (R 1900), *Житель гор. Влоцлавска отставной рядовой Ілія Іоакимовъ Запасовъ* (A 1891), *Крестьянинъ Тульской губерніи, Каширскаго уѣзда, деревни Бадики, – Никита Василіевъ Корниловъ* (W 1913). W aktach zgonów kobiet notowano też stan cywilny i przynależność rodzinną (dane męża), np. *Вдова отставного жандармскаго вахмистра, изъ крестьянъ Каменецъ-Подольской губерніи, Проскуровскаго уѣзда, Слободки Подільской – Алексина, Анна Іоаннова Соило* (W 1913), *Жена досмотрщика Краснокрестскаго переходнаго Пункта крестьянка Евдокія Николаева Желудокъ* (A 1906).
- dzieci: **przynależność rodzinna (zawód, ew. stopień wojskowy, miejsce pochodzenia lub zamieszkania ojca, jego imię, *patronymicum*, nazwisko, niekiedy też dane matki – imię i *patronymicum*) w dopełniaczu + słowo *сын/дочь* + imię dziecka w mianowniku**, np. *Младшаго Земскаго Стражника Александровскаго Участка Андрея Ефремова Сердюка и жены его Берты Мартиновой, сынъ Евгенийъ* (A 1906), *Фельдшера Влоцлавскаго Казеннаго Виннаго Склада, изъ крестьянъ Курской губерніи и уѣзда, села 1²⁰ Лебяжья – Івана Θεодорова Звърева, – сынъ Михаилъ* (W 1913), *Старшаго Земскаго стражника Липновской Уѣздной Команды Симеона Георгіева Купчака дочь Іулія* (L 1913), *Дѣлопроизводителя Рытинскаго Уѣзднаго Управленія Евгения Павлова Цвирко сынъ Сергій* (R 1905).

W aktach zgonów oprócz powyższych danych zapisywano także wiek zmarłego, przyczynę zgonu oraz dane duchownych, którzy udzielali sakramentu spowiedzi i dokonywali obrzędu pogrzebowego.

Po omówieniu formuł z ksiąg tabelarycznych przechodzę do zapisów w księgach opisowych.

Akta narracyjne

Akta urodzeń

Na marginesie aktu urodzenia może znajdować się formuła identyfikacyjna dziecka: **imię + imię odojcowskie (*patronimicum*) + nazwisko**, np. *Пелагія Петрова Пекина, Иоаннъ Варѳоломѣевъ Шило, Марія Иоаннова Усова* (R 1911), *Анна Θεοδοροβα Мишута* (L 1913), samo *иміє*, np. *Марія, Василиій, Петрѣ* (A 1911), *Николай* (L 1913) lub **imię + nazwisko**, np. *Иоаннъ Дьякѣ, Алексій Шелкоплясѣ* (L 1913). Jak widać, różnice występują nawet w obrębie tej samej księgi (trzy sposoby zapisu w księdze lipnowskiej z 1913 roku). W aktach parafii aleksandrowskiej z lat 80. XIX wieku tego rodzaju formuła identyfikacyjna nie występuje (nie ma bowiem pozostawionego marginesu na wpisane danych dziecka). Z kolei w parafii wrocławskiej na marginesie tylko odnotowywano miejsce sporządzenia aktu, a formułę identyfikującą dziecko (**imię + nazwisko**) zamieszczano w niektórych aktach z 1912 roku przed tekstem głównym, np. *Людмила Вавринчукѣ, Александра Бѣлова* (W 1912). W tekście głównym pojawiają się formuły identyfikacyjne rodziców dziecka, rodziców chrzestnych, świadków zgłoszenia, samego dziecka, osoby duchownej. Formuły identyfikacyjne osób nie różnią się od tych, które stosowano w aktach tabelarycznych. Sposoby identyfikacji były bardzo dokładne, podawano **zawód lub funkcję, imię chrzestne, *patronimicum*, nazwisko** (w przypadku matki dziecka także nazwisko rodowe) oraz – czego nie było w księgach prowadzonych w sposób tabelaryczny – **wiek** rodziców, chrzestnych oraz świadków zgłoszenia. Narracja odbywała się zgodnie z przyjętą konwencją, rozpoczynając się słowami *Состоялось в...*, po której podawano nazwę miejscowości, datę i godzinę zdarzenia. Następnie, w ściśle określonym porządku, zapisywano kolejne informacje. Jako przykład formuły identyfikującej posłuży fragment dotyczący świadków zdarzenia: (...) *в присутствіи ветеринарнаго фельдшера Рыпинскаго уѣзда, Плоцкой губерніи, Стефана Василіева Дегтяренко тридцати четырехъ лѣтъ и старшаго вахмистра, надзираателя лазарета 10ой пограничной Рыпинской бригады, Алексія Исидорова Лабоды, тридцати четырехъ лѣтъ* (...) (R 1911). Po ostatnim sporządzonym akcie w księdze znajdować się mógł spis wszystkich urodzonych w danym roku i parafii dzieci, które zapisywane były za pomocą dwuczłonowej struktury nazewniczej, tj. bez imienia odojcowskiego, np. *Пелагія Пекина, Марія Усова* (R 1911), albo z wykorzystaniem pełnej, trójczłonowej struktury, np. *Волощукѣ Димитрій Стефановѣ, Кнышѣ Петрѣ Михаиловѣ* (W 1912), *Кедровѣ Анатолій Александровѣ* (L 1897). Dodać należy, że takie spisy nie występują we wszystkich księgach, brak ich w parafii aleksandrowskiej.

W księgach zapisywano także przypadki konwersji osób dorosłych i dzieci, np. (...) *присоединить дочь ихъ Янину-Марию (...) крещенную въ католической церкви, къ православной церкви съ именемъ „Анна”* (...) (A 1912). W takich sytuacjach podawano również dane rodziców osoby zmieniającej wyznanie.

Akta ślubów

W aktach ślubów we wszystkich czterech parafiach notowano dane osobowe pary młodej oraz świadków, stosując formułę trójczłonową (**imię + patronimicum + nazwisko**), uzupełnioną o **zawód lub sprawowaną funkcję oraz wiek**. W aktach znajdowała się również informacja o wyznaniu nowożeńców, miejscu zamieszkania, ich stanie cywilnym, a także relacja przynależnościowa (czyja córka, rzadziej czyj syn). Poniżej podaję fragment formuły identyfikującej nowożeńców (na potrzeby artykułu nieco skrócony do prezentacji zapisu nazw własnych, dane pary młodej zaznaczone pogrubieniem): (...) **Владимиромъ Ивановичемъ Усенко** (...), сыномъ старшаго стражника Липновской уездной команды Иоанна Иосифова, нынѣ умершаго и **Августы Карловны**, урожденной Нейгебауръ, законныхъ супруговъ Усенко (...) и **Анастасіей Константиновной Легошичъ** (...) дочерью объездчика Корчемной стражи (...) мѣщанина Константина Павлова и **Маріи Кирилловой**, урожденной Гадомской, законныхъ супруговъ Легошичъ (...) (L 1913). Co ciekawe, w aktach małżeństw odnotowywano dane byłego małżonka, np. (...) и **Александрой Ивановой Пѣвцовой**, урожденной Хейло, разведенной (...) съ титулярнымъ советникомъ (...) **Игнатіемъ Александровымъ Пѣвцовымъ**, съ которымъ состояла в первомъ браке (...) (L 1913), (...) и разведенной (...) женой Штабсъ-Ротмистра Энбулаева – **Иоанной-Агнессой** (двухъ именъ) **Фердинандовой Энбулаевой**, урожденной Драгеимъ (...) (W 1911).

Jeżeli chodzi o formuły zapisywane na marginesach, to występują one w księdze parafii lipnowskiej z 1913 roku, gdzie odnotowywano dane osobowe pary młodej w formie **imię + nazwisko pana młodego + spójnik u + imię + nazwisko panny młodej**, np. **Θома Черный и Аманда Пекруль** (L 1913), lub w wariacie z **imieniem odojcowskim**, np. **Петръ Никифоровъ Самойловъ и Александра Иванова Пѣвцова** (L 1913). W innych księgach tejże parafii z lat 90. XIX wieku czy też w aktach innych parafii nie ma dopisków na marginesach. Wynika z tego, że były one nieobowiązkowe, fakultatywne.

W zamieszczanych na końcu poszczególnych ksiąg spisach osób, które zawarły związek małżeński, stosowano następujące formuły identyfikacyjne: **imię i nazwisko pana młodego + spójnik u + imię i nazwisko panny młodej**, np. **Адольфъ Страшинскій и Александра Логвиненко, Петръ Радько и Августа Кляйнъ** (R 1894), **nazwisko, imię i patronimicum pana młodego + spójnik съ + imię,**

patronymicum i nazwisko panny młodej w narzędniku, np. *Залевскій Карль Густавовъ съ Татіаной Михайловой Лисовской, Срътенскій Петръ Николаевъ съ Иоанной Фердинандовой Энбулаевой* (W 1911), **nazwisko i imię pana młodego + spójnik съ + nazwisko i imię panny młodej**, np. *Ермоленко Косма съ Козловской Юзефой* (L 1897).

Akta zgonów

W narracyjnych aktach zgonów widnieją formuły identyfikacyjne dwóch osób zgłaszających zgon oraz osoby zmarłej. Formuły te nie różnią się od występujących w aktach chrztów i ślubów, tzn. zawierają **zawód lub funkcję, miejsce pochodzenia lub zamieszkania, imię, patronymicum, nazwisko, wiek**. Jeśli umierało dziecko lub kobieta, to podawano również **relację przynależnościową** (syn, córka, wdowa), np. (...) *умерла Евгения Александрова Бузякъ шестнадцати лѣтъ отъ роду, дочь вышеупомянутого (...) Александра Карлова Бузяка* (W 1911), (...) *умеръ младець Вѣра Иванова Ванцакъ (...) дочь вышеупомянутого козака Ивана Григоріева Ванцака* (W 1911), (...) *вдова отставнаго рядоваго 23²⁰ пѣхотнаго Низовскаго полка Елена Михаилова Смутова (она же Смирнова)* (...) (R 1911). Jeśli zmarła osoba nie miała imienia odojcowskiego, ponieważ jej ojciec był nieznanym, formuła identyfikacyjna zawierała **imię i nazwisko** oraz **relację przynależnościową**.

Formuły identyfikacyjne zapisywane na marginesie, obok treści aktu głównego, nie były obowiązkowe. Występują one m.in. w księgach parafii w Rypinie, np. *Николай Θεодоровъ Накай* (R 1911).

W spisach osób zmarłych, zamieszczanych na końcu danej księgi, stosowano następujące formuły identyfikacyjne: **imię + nazwisko**, np. *Анастасія Захарченко* (R 1911), *Николай Галка, Ариадна Лебедева* (R 1894), **nazwisko + imię**, np. *Тарасюкъ Василій* (L 1896), **nazwisko + imię + patronymicum**, np. *Поповъ Павелъ Степановъ, Гдырь Анастасія Лаврентіева* (W 1911), *Никитинъ Александръ Ивановъ* (L 1897).

Formuły identyfikacyjne występujące w księgach metrykalnych zarówno narracyjnych, jak i tabelarycznych cechują się znacznym stopniem skonwencjonalizowania. Jest to spowodowane z jednej strony koniecznością sprostania wymaganiom określonym przez przepisy, z drugiej zaś potrzebą jak najpełniejszej identyfikacji uczestników [por. Dacewicz 2016, 232]. W aktach tabelarycznych konwencja jest utrwalona również poprzez charakter rubryk, które dokładnie określają, jakie informacje powinny być w nich zawarte.

Należy zauważyć, iż formuły były znacznie rozbudowane, w ich skład wchodziły różne typy elementów identyfikujących: antroponimy (imię chrzestne, imię odojcowskie, nazwisko, u konwertytów imię nowo przyjęte, imię drugie u katolików

i luteran, niekiedy też trzecie), wykonywany zawód, sprawowana funkcja, przynależność stanowa, deskrypcja lokatywna (nazwa miejscowa określająca miejsce zamieszkania lub pochodzenia), relacja przynależnościowa, stan cywilny, wyznanie, wiek.

Niewielkie różnice pojawiające się w zapisach wynikają z kilku czynników: księgi pochodzą z czterech różnych parafii, z różnych lat, ponadto nawet w obrębie jednej parafii na przestrzeni lat były one prowadzone przez różne osoby. Są to jednak drobne różnice, niewpływające na kształt formuł identyfikacyjnych, które we wszystkich omawianych parafiach wyglądają zasadniczo tak samo. Nie można więc mówić o dowolności stosowanych formuł czy braku skonwencjonalizowania. W dokumentach nie ma bowiem miejsca na zbyt duże odstępstwa od przyjętego wzoru, schematu, konwencji.

Szczegółowość danych w księgach metrykalnych pozwala na prowadzenie badań nie tylko o charakterze językoznawczym, onomastycznym, ale również socjokulturowych, realioznawczych czy demograficznych. W formułach identyfikacyjnych pojawiają się nazwy dawnych zawodów, stopni wojskowych, sprawowanych funkcji, w księgach zapisywano też choroby będące przyczynami zgonów. Wszystkie te elementy mogą być przedmiotem odrębnych, szczegółowych badań.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku
– Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Aleksandrowie Kujawskim, nr zespołu 17.
– Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Rypinie, nr zespołu 819.
– Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Lipnie, nr zespołu 820.
– Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej we Włocławku, nr zespołu 1099.

Opracowania

- Dacewicz Leonarda. 2015a. *Rusyfikacja nazewnictwa osobowego w katolickich księgach metrykalnych Dekanatu białostockiego w okresie zaboru (lata 1865–1918)*. „Slavia Orientalis” t. 64, nr 2: 363–374.
Dacewicz Leonarda. 2015b. *Sposoby identyfikacji osób w księgach metrykalnych Parafii Rzymsko-Katolickiej w Sokółce w okresie zaboru rosyjskiego (lata 1865–1918)*. „Studia Wschodniosłowiańskie” t. 15: 227–237.
Dacewicz Leonarda. 2016. *Stabilność konwencji w tekstach ksiąg metrykalnych w zaborze rosyjskim*. W: *Konwencja i kreacja w tekstach kultury*. Red. Karwatowska M., Litwiński R., Siwiec A. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 217–234.
Duszyński-Karabas Henryk. 2016. *Księgi metrykalne parafii prawosławnych na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej z przełomu XIX i XX wieku jako źródło badań socjoonomastycznych*. W: *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*. Cz. 6: *Transport miejski w języku i kulturze*. Red. Świącicka M., Peplińska M. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego: 437–447.
Dziki Tomasz. 2000. *Z dziejów cerkwi prawosławnej we Włocławku*. „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”. T. 14: *Wyznania na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej*: 193–223.

- Dziki Tomasz. 2013. *Informacja do zespołu akt: Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Rypinie z lat 1894–1911. Zespół nr 819* [wydruk komputerowy].
- Hałaszcak Paweł. Współpraca Betlej Magdalena, Gucia Dobrosława, Molenda Liliana. 2012. *Niezbędnik genealoga*. Mnichowo–Poznań: Wielkopolskie Towarzystwo Genealogiczne „Gniazdo”.
- Radziwonowicz Beata. 2014. *Sposoby identyfikacji mężczyzn i dzieci w parafii jednowierców w Pokrowsku w latach 1846–1902*. „Studia Wschodniosłowiańskie” t. 14: 229–248.
- Trzeciak Filip. 2016. *Antroponimia Kresów Południowo-Wschodnich w XVII i XVIII wieku – na przykładzie rzymskokatolickiej parafii w Żółkwi*. T. I. Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Ziółkowski Bogdan. 2000. *Prawosławie na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w XIX i XX wieku*. „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”. T. 14: *Wyznania na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej*: 89–117.

Summary

Methods of the Persons Identification in the Orthodox Parish registry books from the East Cuyavia and Dobrzyn Land in the Late 19th and Early 20th Centuries

The article is devoted to the methods of nominal configuration in the Parish registry books from East Cuyavia and the Dobrzyn Land in the Late 19th and Early 20th Centuries (Aleksandrów Kujawski, Włocławek, Lipno, Rypin). There are several types of identifying elements in the registry books: first name, patronymic, last name, profession, function, social estate, place of origin or residence, religion, affiliation which are the components of the identifying formulas. They are discussed in the article and also the examples are mentioned.

Key words: parish registers, personal names, onomastics, anthroponymy, Russian Partition, East Cuyavia, Dobrzyn Land

Kontakt z Autorem:
henryk_duszynski@interia.pl

Joanna Getka

Uniwersytet Warszawski

Wychowanie młodzieży w ruskojęzycznych drukach bazylińskich

Ruskojęzyczne drukarstwo bazylińskie¹

Jednym z elementów wieloaspektowej działalności bazylianów, związanym z ich pracą misyjną było drukarstwo. Typografie zakonne funkcjonowały przy klasztorach w Wilnie, Supraślu, Uniowie, Poczajowie i Lwowie między XVII a XIX wiekiem [Pidłypczak-Majerowicz 1986; Cubrzyński-Leonarczyk 1993; Jaroszewicz-Piersławcew 2003; Lorens 2014; Getka 2012; też 2013; *Друкарня* 2011]. W zależności od potrzeb własnych zakonu oraz preferencji czytelników drukowano w nich teksty o charakterze zarówno religijnym, jak i świeckim w różnych językach, funkcjonujących na terenie wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej. Choć oficjalnie językiem urzędowym od końca XVII wieku (1696²) był na tych terenach język polski, to językiem codziennej komunikacji był język „ruski” („prosta mowa”), dawniej (lata swojego złotego okresu przeżył w XVI wieku) powszechny język piśmiennictwa tych ziem; choć w XVIII wieku rzadko używany powszechnie w celach literackich³, w związku z przekonaniem o jego niskim prestiżu. W efekcie wystąpiło tu swoiste błędne koło: mimo popularności tego języka jako środka komunikacji z powodu pogorszenia się jego prestiżu nie podlegał on reformom ortograficznym, co z kolei uniemożliwiało dalszy rozwój ruszczyzny i wykorzystanie dla potrzeb literackich. Niezależnie od przedstawionych okoliczności, rozumiejąc złożoną sytuację socjolingwistyczną ziem, na których odbywały się misje, bazylianie oprócz pełnienia posługi duchownej

¹ Badania prowadzone dla potrzeb niniejszej analizy zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

² *Dekreta wszystkie językiem Polskim odtąd maią być wydane, dawniejsze akta, y inscriptiones, decreta zeznania in suo robore zostawać mają* [Volumina legum 1860, 418, za: Smułkowa 2002, 298].

³ Ze względu na fakt, iż problem „prostej mowy”, „języka ruskiego” od dawna stanowi przedmiot dyskusji lingwistów [Miakiszew 2008, 38–39; Плющ 1971, 140; Шевельов 2002, 719; Мозер 2002, 211; Гумецкая 1965, 44; Morita 2002, 147–153; Успенский 1994, 68; Kuraszkiewicz 1937, 39–58; tenże 1985, 290; Жилко 1962, 103; Москаленко 1962, 15; Stankiewicz 1936, 374–399; Stang 1935, 21, 163; Шахматов 1899, 365; Lehr-Splawiński, Zwoliński, Hrabec 1956, 30] nie będę się tu dłużej rozwodzić na temat genezy, charakteru i cech tego języka. Określenia „język ruski” i „prosta mowa” uważam za synonimiczne [Getka 2012, 17–27].

w języku ruskim we wszystkich prowadzonych przez siebie drukarniach wydawali również teksty w tym języku. Jest oczywiste, że liczba tytułów w języku ruskim była uzależniona od stopnia polonizacji ziem, z których wywodzili się główni odbiorcy druków bazylikańskich. Z tego względu w Wilnie i Supraślu druków ruskojęzycznych było mniej niż np. w Uniowie czy Poczajowie [Getka 2013, 248].

Wydawano przy tym nie tylko teksty o charakterze religijnym, których zadaniem było merytoryczne wsparcie misjonarzy, lecz także poradniki przygotowywane z myślą o odbiorcy świeckim. Z oczywistych względów tekstów pierwszego typu było znacznie więcej: po rusku wydrukowano szereg poradników (wzorniki kazań), homiliarzy, katechizmów; ruszczyzna pojawiała się fragmentarycznie w trebnikach – rytuałach. Starano się przy tym, by kazania drukowane przez oficyny zakonne były zgodne z tendencjami sztuki oratorskiej XVIII wieku. Odchodzono od niezrozumiałych, długich sformułowań na korzyść jasności i prostoty wywodu. Obok etyk chrześcijańskich kazania były jednym z częstszych produktów wydawniczych, a służyły nie tylko celom kaznodziejskim, ale i lekturze. Bazylikańskie kazania, katechizmy i etyki chrześcijańskie z XVIII wieku w znacznej mierze wykraczają poza ramy tekstów religijnych, zawierają liczne treści społeczne, kulturalne, również z zakresu wychowania młodzieży. Powyższe spostrzeżenia skłaniają do tezy, iż profil wydawniczy typografii bazylikańskich wyraża nową politykę wydawniczą, kształtowaną pod wpływem oświeceniowego ruchu społeczno-umysłowego w największych ośrodkach polskich. Dlatego stopniowo, od połowy XVIII wieku zaczynają się pojawiać teksty o tematyce świeckiej⁴ również w języku ruskim. Są to poradniki i dokumenty, a nawet sporadycznie literatura piękna (poezja). Tekstów tych nie było wiele, dowodzą jednak, że druk w języku ruskim stanowił dla bazylianów nie tylko środek komunikacji z wiernymi, lecz także cel. Dążono do popularyzacji i wzrostu znaczenia języka wiernych jako elementu kształtującego ich odrębność. Chodziło również o włączenie Rusinów w życie kulturalne Rzeczypospolitej i zerwanie z potutującym od XVII wieku stereotypem utożsamiającym użytkowników ruszczyzny z ludnością wiejską. W tym celu wydano poradnik *savoir vivre*^u, ujawniając przy okazji znaczącą rolę konwenansów dla XVIII-wiecznej szlachty, do których zaliczano zarówno kwestie ubioru, jak i postawy czy zdolność podtrzymania towarzyskiej konwersacji. Obyczaje szlacheckie były restrykcyjnie przestrzegane i najmniejsze odejście od nich zdradzało nieobyte w towarzystwie, co mogło skutkować brakiem akceptacji ze strony ogółu stanu szlacheckiego. Ze względu na fakt, że „plebejusza

⁴ Sięgnięcie po literaturę świecką może w końcu tłumaczyć aspekt ekonomiczny – w pewnym momencie rynek książek religijnych, zwłaszcza zbiorów kazań, był ograniczony i po nasyceniu rynku parochowie nie byli zainteresowani zakupem kolejnych zbiorów. Świadczą o tym zachowane, nierozcięte nawet egzemplarze [Gajdziński 1792], znajdujące się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego.

zdradzała niemal z miejsca nieznamość tych właśnie reguł gry towarzyskiej i zachowań tym bardziej, że grzeczność ta miała wiele odcieni” [Tazbir 1976, 24], poradniki i kompendia z zakresu zachowania się w towarzystwie spotykały się z niesłabnącym zainteresowaniem.

Źródło do badań, których wyniki prezentowane są w niniejszym artykule, stanowią druki cyrylicie w języku ruskim (pominięto więc szeroką spuściznę drukarni bazylikańskich w języku cerkiewno-słowiańskim: bukwały, niektóre wydania teologii moralnej itp., oraz fragmenty w języku ruskim zamieszczone w wydaniach w innych językach: przedmowy, dedykacje, wstawki itp.).

Analiza treści ruskojęzycznych druków bazylikańskich pokazuje, że w ramach tematyki związanej z wychowaniem można wydzielić dwa zasadnicze kierunki oddziaływania: wychowanie moralne i nauczanie zasad dobrego wychowania – *savoir vivre*’u. Warto przy tym zauważyć, że o ile elementy związane z wychowaniem duchowym – moralnym wynikały z Dekalogu („czcij ojca swego i matkę swoją”, „nie zabijaj”, „nie kradnij” itp.) i występowały w drukach o charakterze religijnym (katechizmach czy podręcznikach teologii moralnej), o tyle sprawy zachowania się w towarzystwie poruszał tekst o charakterze świeckim. Dany podział odzwierciedla zarówno cel, jak i przyczynę zróżnicowanej – religijnej i świeckiej – oferty wydawniczej bazylianów. Ta pierwsza kształtowała przede wszystkim wartości duchowe w odniesieniu do *sacrum* i życia „po śmierci”, druga natomiast związana była ze sferą *profanum* i życiem „tu i teraz”.

Kwestie wychowawcze w drukach o charakterze religijnym

Ważne miejsce wśród ruskojęzycznych druków religijnych zajmują teksty o charakterze katechizmowych pytań i odpowiedzi oraz ewangeliarze kaznodziejskie. Bazylianie opublikowali po rusku kilka tego typu tekstów, każdy z nich był kilkakrotnie przedrukowany. Najbardziej potrzebna i popularna okazała się *Teologia Moralna*, która w zależności od czasu i miejsca wydania miała różne tytuły [SP 1722; SP 1732; PO 1745; BN 1751; BN 1756; BN 1787] i którą publikowano również we fragmentach [KS 1759]. Trzykrotnie wydano *Nauki Parafialne...* Juliana Dobryłowskiego [NP 1792; NP. 1794; NP 1797] oraz poradnik misjonarski *Słowo do ludu katolickiego* [SN 1765; N 1768; N 1778], dwukrotnie *Ziarno Słowa Bożego* [SS 1772; SS 1781] i raz podręcznik dogmatyczno-moralny Fiodora Besarabskiego [P 1771]. Po rusku wydawano również katechizmy: w 1788 roku ukazał się w Poczajowie *Katechizm misjonarski* [KM 1788] wydany „ku pożytkowi go czytających i słuchających”, a w Supraślu: dwujęzyczny tekst: *Najpospolitsze y nayistotnieysze nauki chrześcijańsko-katolickiey religii* [*Naypospolitsze y naystotnieysze nauki...* 1788].

Pozostawiając z boku analizę tych książek pod kątem stanu obrządku unickiego w okresie po soborze zamojskim, warto zauważyć, że przy okazji rozważań na temat praw boskich przybliżały one pojęcia wynikającego z nich prawa naturalnego, m.in. znaczenie umowy, którą w świetle tych tekstów był zarówno sakrament małżeństwa, jak i pożyczki, testamenty i in. Odwołując się do poszanowania prawd Dekalogu, kładły nacisk nie tylko na poszanowanie cudzej wartości („nie kradnij”), szacunku dla starszych/ przełożonych, przestrzeganie prawa w ramach umów międzyludzkich, lecz także na wynikającą z nich konieczność sprawiedliwego przebiegu sądów. O ile więc część sugestii (dotyczących np. eliminacji wiary w przesady, czary itp.) mieści się w nurcie rozważań religijnych, o tyle poruszanie przy okazji różnego rodzaju kwestii prawno-ekonomicznych (wspomnianych umów, podatków, funkcjonowania sądów, spraw spadkowych) czy społeczno-kulturowych (kwestie szacunku dla starszych, kwestie małżeństwa) można uznać za przejaw troski o kierunek rozwoju społeczeństwa. Przekaz tekstów unickich był odmienny od wizji stosunków międzyludzkich kreowanych przez teologie prawosławne, stawiające na umocnienie władzy absolutnej m.in. poprzez podporządkowanie posłusznych obywateli aparatowi państwowemu. Należy zatem podkreślić, że przekazując różne modele wychowawcze, teksty te kreowały w pewnym stopniu również późniejsze stosunki społeczne (posłuszeństwo obywatelskie w Rosji *versus* późniejsze społeczeństwo obywatelskie na ruskich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej [Skinner 2006, 207]). O sile oddziaływania tych tekstów świadczy zapotrzebowanie, któremu wychodziły naprzeciw ich liczne przedruki.

Teksty ruskojęzyczne o charakterze religijnym nie roztrząsają problemów wychowawczych wprost: upowszechniany model zachowania łatwo zrekonstruować na podstawie rozważań teologiczno-moralnych. W związku z silną obecnością religii w życiu publicznym analiza tekstów o charakterze religijnym daje także wyobrażenie na temat życia „poza murami klasztorными”, obrzędów świeckich („grażdzańskich, mirskich”) [N 1768, 256v], ale również sposobu zachowania, rozrywek tudzież popularnych czynności czy wręcz stereotypów związanych ze sposobem spędzania czasu przedstawicieli poszczególnych stanów. Wyliczenie grzechów, jakie popełniają: „панове, шляхта въ дни святаыя бавячися на вловахъ. Невѣсты и дѣвицы ранній часъ бавячи на строяхъ, купцы на рахункахъ дни святаыя проважаючи, ремесники и простіи чрезъ пїянство, или роботы въ дни святаыя” [N 1768, 128], daje przy okazji obraz wad i przywar społeczeństwa. W tym kontekście należy rozpatrywać również zachowania piętnowane w *Siemieniu słowa bożego*...

по домахъ шинковыхъ, въ корчемницахъ, пїянства, срамословія, лихословія, вшещеніе, и отятіе имѣнїи: въ селѣхъ слодѣйствїя, крадежи, зависти, свари,

чародѣйства: въ супружествахъ поприсяглихъ обѣтовъ малженскихъ преступленіе: въ старыхъ лакомство, въ младыхъ пожетемъ оугожденіе [SS 1772, 594]

czy w *Czynie jerejskiego nastavljenija...*: „пїянство, танцѣ, (...) біеніе, (...) бѣйка, раненіе, крадежъ, здирство, (...) спѣванки” i in. [Cz 1776: 38]. Skłaniając wiernych, przystępujących do spowiedzi, by zastanowili się nad swoim zachowaniem: „Ежели кого ранивъ, окалѣчивъ, бивъ такъ, що ажъ хоровавъ съ того?” [Cz 1776: 12], „Ежели на поединокъ кого визивавъ? много разїй поединковавъ?” [Cz 1776: 12v], redaktorzy uświadamiają im zarazem brak akceptacji tego rodzaju zachowań.

Szczególnie ostro piętnowano pijaństwo, zaś frekwencja odniesień na ten temat świadczy, że alkoholizm w XVIII wieku był poważnym problemem społecznym nie tylko wśród chłopstwa. Zamieszczona w *Narodowiszczaniju...* analiza grzechu niepowściągliwości w jedzeniu i piciu ukazuje między innymi fatalne skutki działania alkoholu na człowieka, który m.in. nie tylko „nie pamięta jak do domu przyszedł, wygaduje bzdury lub słowa wszeteczne, sługi, żonę, dzieci bije i wygania, czy w końcu: to czyni, czego nie czyniłby po trzeźwemu” [N 1768, 250].

Często poruszane są również sprawy z zakresu funkcjonowania społeczeństwa i ładu społecznego, przy czym proponowany wzorzec stanowi spójny program społeczny, wyraźnie nawiązujący do projektów edukacji etycznej proponowanych przez inteligencję XVIII wieku⁵: szacunek dla starszych, ale też i opiekunów – panów (starszych od siebie urzędem). Dydaktyzm bazylianów wpisuje się zatem w ogólny trend do utrzymania porządku społecznego, z zachowaniem jego hierarchii i silnej roli Kościoła, ale z uwzględnieniem uczciwych i opartych na wzajemnym szacunku relacji między przedstawicielami poszczególnych stanów, grup wiekowych i płci. Jak stwierdzają redaktorzy, w kontaktach codziennych bardziej należy słuchać duchownych („bo są bliżsi Bogu”) niż świeckich, bardziej pobożnych niż niepobożnych, ojca niż matki, dzieci niż krewnych, krewnych niż niespokrewnionych, chrześcijan niż niewiernych, życzliwych niż nieżyczliwych [N 1768, 132].

Przy okazji charakterystyki czwartego przykazania: „czcij ojca swego” podkreślano, że pod groźbą utraty posagu/ spadku dzieciom nie wolno podnosić ręki na rodziców, krzywdzić ich, zeznawać przeciw rodzicom, starać się o ich śmierć, nie ręczyć za nich w więzieniu, psuć łożę, śpiąc matka z synem czy córka z ojcem i in. [SP 1722, 110v; SP 1732, 97v; PO 1745, 111; BN 1751, 128v; BN 1756, 102v; BN 1787, 137v; Cz 1776, 11v; P 1771, 183 i n.]. Objaśnia się, że przez „ojca” należy rozumieć nie tylko biologicznego rodzica, lecz także wszystkich przełożonych: pana, gospodarza, króla, naczelnika i ogólnie każdego starszego, bardziej doświadczonego czy wyższego rangą/ statusem społecznym. Tego typu jednoznaczność

⁵ Tego typu książki również drukowali bazylianie, por. [Czapski 1787].

w interpretacji przykazania (nawet we współczesnych katechizmach nierzadko bywa ono tłumaczone tylko dosłownie: jako konieczność oddawania szacunku rodzicom i ludziom starszym), świadczy o ogromnym znaczeniu, jakie bazylianie przywiązywali do nauki społecznej Kościoła. Starszych należy (pod karą grzechu śmiertelnego) słuchać, troszczyć się o nich i ratować w potrzebie [N 1768, 132; Cz 1776, 8v–10; Cz 1776, 38v]. Sługom nakazuje się więc miłość, wierność, szacunek i posłuszeństwo w stosunku do panów [SS 1772, 389], ponieważ „они суть надъ ними старшии, ежели не лѣтами, то оурядомъ и честностию” [SS 1772, 390]. Zastrzega się jednak wyraźnie, że poleceń należy słuchać krytycznie: nie jest grzechem niewykonanie poleceń sprzecznych z prawem, Dekalogiem i etyką chrześcijańską:

все тое повиненъ слуга и подданный исполняти, що либо кажетъ господарь или Пань праведное и доброе: когда же росказуетъ що правѣ сопротивное, или слое що, а еще такое, которое и ностехъ можетъ быти добрымъ, якъ на прыкладъ: красти, розбивати, отмщати, и прочая симъ подобная, тогда слухати и повиноватися въ томъ не повиненъ слуга и подданный [SS 1772, 392, też: SP 1722, 110v; SP 1732, 97v; PO 1745, 111; BN 1751, 128v; BN 1756, 102v; BN 1787, 137v; N 1768, 132].

Co więcej, choć kilkakrotnie podkreślano kwestię szacunku do samego siebie, dbałości o własne życie i karierę, to jednocześnie zalecano w pierwszej kolejności troskę o osoby publiczne, ważne dla państwa: hetmana, króla czy biskupa [N 1768: 104]. Świadczy to o przywiązaniu do ustalonej hierarchii społecznej.

Osobne miejsce poświęcono obowiązkom „rodziców” wobec podopiecznych. Warto podkreślić, że problematyka obowiązków dzieci – rodziców/ panów – sług rozpatrywana jest niejako symetrycznie, kwestie obowiązków względem siebie obu grup charakteryzowane są równomiernie. W zestawie obowiązków opiekunów szczególny nacisk kładziono na naukę dzieci/ podopiecznych pokory, nauki chrześcijańskiej [SP 1722, 110v; SP 1732, 97v; PO 1745, 111; BN 1751, 128v; BN 1756, 102v; BN 1787, 137v; Cz 1776, 38v], nakazywano godne traktowanie dzieci – podopiecznych i podkreślano kategoryczny zakaz łajania ich, „nazywając psem, szaleńcem, diabłem”), co znakomicie oddaje zarazem XVIII-wieczne realia obyczajowe [SP 1722, 111]. W wydaniu *Ziarna słowa bożego...* podkreślano, że panowie nie tylko winni dbać o zdrowie swoich podwładnych, lecz także o sprawy cielesne i duchowe swoich sług, czyli nauczanie i wychowywanie [SS 1772, 384]. W podobnym kontekście należy rozpatrywać dany mężom nakaz szanowania żony, umożliwiania jej czynienie rzeczy pożytecznych i zakaz jej bicia [SP 1722, 111; SP 1732, 98v; PO 1745, 112; BN 1751, 129; BN 1756, 102v; BN 1787, 139v–140].

Rodzice mieli obowiązek utrzymywać dzieci, a pannom, nawet tym z nieprawego łoża, dawać posag, jeśli wstępuje do zakonu lub wychodzi za mąż. Wymieniano tu

również uczciwe rozliczanie się za pracę i to (co podkreślano) za cały czas tej pracy, wliczając różne nagrody, które się za nią należą, niezmuszanie do pracy w święta itp. [N 1768, 139v–140]. Warto tu zaznaczyć, że rozróżniano święta kalendarza katolickiego rytu zachodniego i wschodniego i sugerowano, by każdy mógł świętować zgodnie ze swoją tradycją: „не годится Русиновъ въ свята ихъ до работы примушати: въ свята же Полскіи, Русини могутъ робити по ученію Б[о]гослововъ” [Cz 1776, 9v–10]. Promowano w ten sposób zarówno tolerancję, jak i zasadę, że relacje etniczno-wyznaniowe powinny być dwustronne, z poszanowaniem praw obu stron. Jest to szczególnie ważne w kontekście wspomnianego już wyżej znaczenia tych tekstów dla formowania podwalin późniejszego społeczeństwa funkcjonującego na zasadzie umowy społecznej, nie zaś kultu suwerena – cara.

Cnoty teologiczne w tekstach bazylianów są odnoszone do realiów życia codziennego, dlatego w analizie grzechów przeciw konkretnym przykazaniom wyraźnie widoczne są nie tylko aspekty moralizująco-dydaktyczne, lecz także realizowawcze. W odniesieniu do grzechów przeciw siódmemu przykazaniu „nie kradnij” oraz zamieszczonego w kolejnych wydaniach teologii moralnych odrębnego rozdziału dotyczącego umów, można tu wspomnieć o grzechach przy ich zawieraniu oraz o elementach z zakresu obowiązującego prawa handlowego.

Umowy w ujęciu autorów teologii należały do „miłości” (cnoty teologalnej), bo niedotrzymywanie umowy kłóci się z ideą szacunku wobec bliźniego. Wielokrotnie pojawia się stwierdzenie o konieczności wywiązywania się z ustaleń (np. „отдати подлугъ оумовы оуставленную плату” [SS 1772, 385], co dowodzi wagi tego rodzaju prawa uzusowego w kontaktach społecznych. Nakazywano przy tym bezwzględną uczciwość: kupiec nie powinien drożej sprzedawać niż towar jest warty, a sprzedawszy, nie może być rozgrzeszony do czasu, aż nie zwróci nadwyżki. Kupiec musi też uczciwie mówić, czy sprzedawana rzecz nie jest wadliwa – zboże nie zgniłe, zwierzę „nie szalone” itp. Grzeszy więc ten, który oszukuje przy sprzedaży koni, byków i innego bydła, a także ten, który oszukuje na wadze – miarę, kwartę, garniec źle celowo odmierzają, którzy zboże sprzedają drożej niż na targu [SP 1722, 114; SP 1732, 102; PO 1745, 117v–118; BN 1751, 134v; BN 1756, 106v; BN 1787, 147v]. Grzeszy również rzemieślnik za nieuczciwość w pracy: „фалшивость въ работъ, въ ремесль, въ заплатъ” [Cz 1776, 39], jeśli sprzedaje swoje produkty drożej, zwłaszcza jeśli towar był gorszego gatunku niż deklarowany („Ежели ремесникъ над’ слушность за свою роботу вытягавъ?” [Cz 1776, 18], „Ежели ремесникъ фалшовавъ въ работъ матерію, за лучшую подлѣйшую подставляючи?” [Cz 1776, 21]).

Wiernych instruowano również, że grzechem ciężkim jest przetrzymywanie rzeczy nieuczciwie nabytych czy nieoddawanie znalezisk [N 1768, 231v; Cz 1776, 38].

Nakazywano ponadto uczciwie spełniać powinności, płacić cła, podatki, wszelkiego rodzaju myta (niedopuszczalne jest więc np. przekupywanie celników i innych urzędników) [SP 1722, 114; SP 1732, 102; PO 1745, 117v–118; BN 1751, 134v; BN 1756, 106v; BN 1787, 147v; N 1768, 231v; P 1771, 183 i n.]. Podobnie grzechem jest niespłacanie długów i niewywiązywanie się ze zobowiązań finansowych („Ежели заплата челядь роботникомъ не оудерживавъ”) [Cz 1776, 17, por. też: N 1768, 231v], a także zmiana postanowień umów bez powiadomienia, gdy ktoś „подданныхъ не здиравъ подносячи контракты аренды” [Cz 1776, 16v].

Czeladź piętnuje się za wynoszenie rzeczy z dworu, urzędników – za czerpanie nieuczciwych korzyści ze swojej działalności, rzemieślników – za niedokładne wykonywanie swojej pracy, chłopów – za nieuczciwą orkę miedzy, by w całości nie oddawać dziesięciny itd.

Do podobnych obserwacji prowadzi analiza grzechów wynikających z łakomstwa, charakteryzowanych jako przedkładanie rzeczy doczesnych nad wiecznymi. Choć jest to jedna z podstawowych nauk religijnych, to umieszczenie łakomstwa w takich szerokich ramach ma wymiar społeczny i kształtuje już nie tylko moralność religijną. Łakomstwo często prowadzi do lichwy, kradzieży, kłamstwa, zwłaszcza gdy ktoś dąży do bogactwa drogą oszustwa, zdzierstwa, które najczęściej zachodzą w czasie procesu kupna – sprzedaży [N 1768, 231v; SS 1772, 594]. Grzechem łakomstwa jest również żebranie nie z głodu, ale pragnienia zdobycia dodatkowych środków [N 1768, 155v].

Podobne rozszerzenie konotacji obserwujemy w przypadku grzechu kradzieży, w ramach której rozpatrywane jest również zniesławienie – *obmowisko*, tłumaczone jako kradzież cudzej sławy [SP 1722, 115–115v; PO 1745, 119; BN 1756, 109–109v; P 1771, 183 i n.]⁶.

Stosownie do nauki płynącej z przykazań można jednak starać się o rozgrzeszenie, np. zwracając jakąś rzecz, naprawiając szkodę (jeśli człowiek się wstydi lub boi konsekwencji, może zostawić rzecz jerejowi, który ją odda, nie mówiąc, kto mu daną rzecz dał). Istniały jednak czynniki – zgodnie ze zwyczajami panującymi w XVIII wieku – dopuszczające nieoddawanie jakiś rzeczy bez groźby grzechu. Jednym z nich, oprócz papieskiej dyspensy czy możliwości tragicznych skutków takiego czynu (oddanie pistoletu, planującemu samobójstwo), było przedawnienie (preskrypcja). Dla rzeczy ruchomych czas ten wynosił 4 lata, dla nieruchomości świeckich – 50 lat i duchowych – 60 [SP 1722, 115; SP 1732, 102; PO 1745, 118; BN 1751, 135v; BN 1756, 107–107v; BN 1787, 147v].

⁶ Podawane są przy tym konkretne elementy, które należy uznać za zniesławienie: zmyślenie grzechu, wyolbrzymianie grzechu, pochwały ze złą intencją, dyskredytacja działań innych, przemilczenie faktów, które wymagają nagany lub – przeciwnie – pochwały leniwych.

Przestrzeżenie zasad Dekalogu umożliwiało egzekwowanie prawa. Prawo boskie wspiera prawo ludzkie, chrześcijańskie. Składanie fałszywych zeznań jest zatem grzechem w świetle ósmego przykazania „nie mów fałszywego świadectwa przeciw bliźniemu swemu” [SP 1722, 116v; SP 1732, 104; PO 1745, 120; BN 1751, 137; BN 1756, 109; BN 1787, 150; P 1771, 183 i n.]. Fałszywie składający zeznania świadkowie grzeszą według redaktorów *Narodowieszczania...* poczwórnice: przeciw Bogu, ale i „ziemskiemu” sędziemu, którego oszukują, przeciwko oskarżonemu, któremu czynią krzywdę, i w końcu przeciw całej Rzeczypospolitej, bo nie dbają o jej jedność. Przyczyna składania fałszywych zeznań: pieniądze, strach, „na trunek łakomstwo” nie jest tu istotna [N 1768, 161v–162]. Niegodziwe jest również krzywoprzysięstwo w celu uwolnienia bliskiej osoby lub siebie samego [N 1768, 121v]. Na marginesie można zauważyć, że bazylianie przypominali, iż zgodnie z nakazami Dekalogu ciężkim grzechem jest nie tylko krzywoprzysięstwo w sądzie, lecz także nakłanianie do nieprawdziwych zeznań: *ежели не немовлявъ якого свѣдка несправедливого присягнути пред судомъ и много свѣдковъ* [Cz 1776, 7v–9].

Kwestie wychowawcze w drukach o charakterze świeckim

Mimo zarysowanego w tytule podrozdziału szerokiego pola badawczego należy na wstępie zaznaczyć, że znanym wydaniem mnichów z Poczajowa jest *Полѣтика свѣцкая...* [PS 1770], swoisty poradnik savoir-vivre’u, podręcznik zasad dobrych manier dla młodzieży niezależnie od przynależności stanowej, w tym dla dzieci pochodzenia chłopskiego, którym opanowanie tych reguł mogło umożliwić awans społeczny. W sześciu rozdziałach przynosi on m.in. rady dotyczące prawidłowej postawy, sposobów zachowania się przy stole, dobrych manier i prowadzenia konwersacji⁷. Charakteryzowane są elementy związane z postawą i ruchem ciała. Podane zasady podkreślają konieczność stateczności, godności, delikatności ruchów, opanowania, wskazują zachowania uznane za „grubiańskie”: „Не морщ чела, а тим барзѣй носа. Если молчиш, не май устьь отвореныхъ, анѣ стискай, Губь барзо. Нехъ не буде тварь твоя Надь потребу смутна, гнѣвна, удивляющая ся, надъзбить весела, но старай ся, абы з повагою веселость, з смѣлостію спокойность злучена была” [PS 1770, 1v], „Идучи не горбся” [PS 1770, 6v]. Dawane są porady, jak układać ręce, nogi, panować nad wyrazem twarzy.

⁷ Książka nieznanego autora miała w XVII i XVIII wieku licznych poprzedników zarówno w języku cerkiewnoruskim: *Юности честное зеркало или показание къ жітєйскому обхожденію...*, jak i polskim (tłumaczone najczęściej z francuskiego, m.in. *Prawdziwa polityka ludzi szlacheckich...* (Warszawa 1754) [Возняк 1914, 35–55].

W postawie powinien wyrażać się szacunek, a zarazem dystans: „Кождаго шануй, нѣкого не понижай, себе смирай пред кождимъ, за тое Богъ и люде люблять” [PS 1770, 18]. Szczegółowo opisano zasady prowadzenia konwersacji osób równego stanu, a także z przedstawicielami wyższych i niższych warstw społecznych. Dotyczy to i samego aktu wymiany myśli, i jego okoliczności. Tu obowiązywało szereg zasad, m.in. puszczenie przodem osób wyższego stanu: „Зъ особою високаго сана не прилично естъ ити рѣвно, але потреба зоставатися на поль крока за нею, такъ еднакъ, абы могла чути мову твою” [PS 1770, 7].

Uproszczenie zasad etykiety i dobrego wychowania prowadziło do podniesienia poziomu kultury społeczeństwa oraz przybliżało oczekiwania innych członków wspólnoty społecznej: „Старайся, абы не мовити попростацку; вистерѣгайся словъ плохихъ” [PS 1770, 13v]. Z tego też powodu dokładnie opisane są zasady zachowania się przy stole: „сѣдючи у столу, естъ рѣчь барзо непристойная, спирати локтѣ на нѣмъ албо локтями тручати другихъ” [PS 1770, 3], „вистерѣгайся говорити, маючи уста полніи, ѣжъ помалу, не клади въ губу другаго куса, першаго не полкнувши: анѣ такъ великаго котримъ бысь наполнил уста)” [PS 1770, 4], „Не пій россолу з чары, любъ талѣрки, бо то естъ грубіаньска” [PS 1770, 4v], „Кости и ости з рыбы, и скорки з фруктовъ, на краю талѣрки складай, а не на обрусъ, и под стол не кидай... Костокъ з фруктовъ любъ, що колвекъ не виплювай на тарѣлку, але з устъ въ руку тихо випустити и потомъ на тарѣлку” [PS 1770, 5v], „Не утирай серветою поту з лица, анѣ носа, анѣ тарѣлки” [PS 1770, 6v]. Dawane wskazówki zakazujące opierania łokci na stole, mówienia z pełnymi ustami, picia rosółu z talerza, plucia pestkami owoców są w zasadzie uniwersalnymi zasadami etykiety obowiązującymi obecnie w naszej kulturze.

W dobrym tonie jest również poszanowanie cudzej prywatności: „Не переглядай, анѣ ся тикай паперу, книжок, иншихъ подобнихъ вещей чужихъ без позволения его; анѣ зазирай въ то, що хто особно читае” [PS 1770, 11v]. Piętnuje się gadulstwo, plotkarstwo: „Не мовъ о рѣчахъ твоихъ приватныхъ и домовыхъ” [PS 1770, 15], „не довѣдуйся о чужихъ справахъ, котріи до тебе не належать, анѣ росповѣдай легкомыслне того, що межи людьми чувесь” [PS 1770, 17], a także donosicielstwo: „Не доноси, щось чувъ о комъ злого, и не люби того, хто тебѣ доносить слово злое” [PS 1770, 18]. W prowadzeniu interesów ceniona jest zaś zwięzłość i konkretność: „Хотячи мовити о интересахъ якихъ, не заживай довгой розмовы и тогдѣ зачни мовити, коли видишь способность; вистерѣгайся едно повторати” [PS 1770, 15].

Analiza tego świeckiego tekstu z jednej strony potwierdza, z drugiej zaś uzupełnia model wychowania proponowany przez teksty o charakterze religijnym.

Dzięki zamieszczonym w książce poradom można określić wzorcowy sposób zachowania „dobrze wychowanej” młodzieży w XVIII wieku. W jej postawie i zachowaniu powinien wyrażać się szacunek, młodzież powinna znać normy obowiązujące w np. prowadzeniu konwersacji z osobami równego sobie stanu, a także przedstawicielami wyższych i niższych warstw społecznych. Zawarte tu informacje pozwalają przy okazji na zidentyfikowanie szeregu zachowań powszechnych, ale nieakceptowanych w dobrze wychowanych kręgach. Wśród nich wymieniono obgryzanie paznokci, płucie czy nieeleganckie wycieranie nosa: „Пазногти не обрѣзани и неумити носити гнусно есть, а потом огрызати albo обрѣзовати при людяхъ честныхъ барзо непристойно” [PS 1770, 2], „Не чини великаго шуму витираючи носъ: до того заживай, хустки завше, а вичистивши носъ, не зазираи въ хустку” [PS 1770, 2v], „Не кихай, анѣ плюи пред другихъ” [PS 1770, 12].

Wnioski

Analiza ruskojęzycznych druków bazylikańskich pod kątem występowania w nich elementów związanych z wychowaniem i sugerowanymi wzorcami zachowania skłania do wniosku, że należy je rozpatrywać także w kategoriach dydaktyki społecznej. W zależności od typu tekstów (religijne/ świeckie) nacisk kładziono na różne elementy (odpowiednio: moralne/ towarzyskie). O ile – jak się zdaje – celem druków o charakterze świeckim było dążenie do zniwelowania różnic stanowych na poziomie sposobu zachowania, o tyle rola wydawnictw o charakterze religijnym jest znacznie bardziej złożona. W wydaniach tych kształtowanie kultury społecznej przeplata się z kształtowaniem etyki religijnej wiernych. To naturalne. Zasługą bazylianów w procesie edukacji społeczeństwa i kształtowania kultury społecznej jest odwoływanie się do realiów społecznych poprzez przykłady z życia, sugerowanie postaw pożądaných i piętnowanie nagannych. Propagowane elementy zdrowego systemu społeczno-wychowawczego miały w tym ujęciu oparcie w nauce Kościoła, a jako takie zyskiwały szczególnie posłuch wśród wiernych. Właściwe wykonywanie obowiązków wobec najbliższego otoczenia państwa i jego przedstawiciele traktowano bowiem na równi z uczciwym wypełnianiem powinności duchownych/ religijnych, za których łamanie czy nieprzestrzeżenie groziła surowa kara: piekło.

W szerszym kontekście można stwierdzić, że zalecanie uczciwości i prawdy jako podstawy prawidłowych stosunków społecznych przy okazji omówienia kolejnych punktów Dekalogu (w tym zwłaszcza ósmego) miało wymiar szczególnie, propagowało bowiem układ społeczny i moralność dominującą w cywilizacji łacińskiej. Zupełnie inne podejście do zwodzenia czy wręcz oszustwa panuje w krajach

cywilizacji wschodniej, a także prawosławnej kulturze Rosji, w której wszystkie zabiegi społeczne podporządkowane były dobru suwerena. Także istniejąca w islamie zasada takijja (taqiyya) dopuszcza oszustwo i łamanie zakazów religijnych w celu uniknięcia śmierci lub prześladowań. Kultura chińska usprawiedliwia takie działania myślą Konfucjusza. W efekcie promowane przez bazylianów postawy wprowadzały ruskojęzycznych odbiorców w krąg wartości kultury zachodniej.

Bibliografia

- Basarabs'kij Fedir. 1771. *Pismenasi êst' Načatki dogmato-nravoučitelnyâ bogoslovii...* Poczajów [Басарабський Федір. 1771. *Писмена си єсть Начатки догмато-нравоучительныя богословія.* Poczajów].
- BN. 1751. *Bogoslovija npravoučitelnaâ...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія нравоучительная. 1751. *Богословія нравоучительная...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- BN. 1756. *Bogoslovija npravoučitelnaâ...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія нравоучительная. 1756. *Богословія нравоучительная...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- BN. 1787. *Bogoslovija npravoučitelnaâ...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія нравоучительная. 1787. *Богословія нравоучительная...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Cubrzyńska-Leonarczyk Maria. 1993. *Oficina supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów.* Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Czapski Franciszek Stanisław Kostka. 1787. *Myśl szczerza jak bydź dobrym mężem y oycem, każdemu z powołania swego przystoi.* Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów.
- Drukarnia 2011. *Drukarnia Poczajiwśkocho uspenskocho monastyria ta ii starodruky: zb. nauk. prać.* Kyiв [Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. праць. Київ].
- Gajdziński Marcin. 1792. *Kazania niedzielne od Zielonych świątek aż do Adwentu. Nauki moralne w sobie zawierające...* Wilno: Drukarnia OO. Bazylianów.
- Getka Joanna. 2012. *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku.* Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Getka Joanna. 2013. *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek).* Warszawa: Bel Studio.
- Gloger Zygmunt. 1901. *Encyklopedia staropolska ilustrowana.* Warszawa: P. Laskauer i W. Babicki.
- Gumeckaâ Lukiâ. 1965. *Voprosy ukraïnsko-beloruskix âzykovyh svâzej drevnego perioda.* „Voprosy âzykoznanii” № 2: 39–44 [Гумецкая Лукія. 1965. *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода.* „Вопросы языкознания” № 2: 39–44].
- Jaroszewicz-Pieresławcew Zoja. 2003. *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku.* Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- KM. 1788. *Ogłašenje si est' katehizm" mēsēonarskij...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów [Оглашение си єсть катехизмъ мѣсѣонарскій... Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Koronczewski Antoni. 1779. *Theologia moralna...* Cz. I–II. Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów.
- KS. 1759. *Kratkoe soslovie nauki hristianskiâ katofičeskomu čeloveku...* Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów [Краткое сословіе науки христіанскія катофическому человеку... Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Kulczycki Pantaleon. 1787. *Treść Teologiczney nauki obyczaineu...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów.
- Kulczycki Pantaleon. 1792. *Treść Teologiczney nauki obyczaineu...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów.

- Kuraszkiewicz Władysław [recenzja]. 1937. *Chr. S. Stang, Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen Oslo 1935*. „Rocznik Slawistyczny” XIII: 39–58.
- Kuraszkiewicz Władysław. 1985. *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo PWN: 272–291.
- Kyriatt Ambroży. 1799. *Theologia dogmatyczna z autorów w tey o Bogu y rzeczach boskich umiejętności dobrze zasłużonych wyjęta przez X. Ambrożego Kyriatta Z.S.B. W. Kapłana w Semin. Brzeskim na polskim dyalekcie dawana...* Wilno.
- Lehr-Spławiński Tatusz, Zwoliński Przemysław, Hrabec Stefan. 1956. *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Lorens Beata. 2014. *Bazylianie prowincji koronnej 1743–1780*. Przemyśl: WUR.
- Miakiszew Władimir. 2008. *Język Statutu Litewskiego 1588 r.* Kraków: Legis.
- Morita Koji. 2002. *Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*. W: *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*. Red. Abramowicz Z. „Studia Slawistyczne” nr 3: 147–153.
- Moskalenko Artemij. 1962. *Do pochodżennâ ukraïns'koï pisemnoï i pisemno-literaturnoï movi*. „Praci Odes'kogo derżavnogo universitetu” t. 152/15 seriâ filologičnih nauk. [Москаленко Артемий. 1962. *До походження української писемної і писемно-літературної мови*. „Праци Одеського державного університету” t. 152/15 серія філологічних наук].
- Mozer Michael. 2002. *Čto takoe prostaâ mova?* „Studia Slavica Hung” Nr 47/3–4 [Мозер Михаель. 2002. *Что такое простая мова?* „Studia Slavica Hung” Nr 47/3–4].
- N. 1768. *Народовѣщаніе или Слово к народу кафоліческому...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów [Народовѣщаніе или слово к народу кафоліческому... Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- N. 1778. *Народовѣщаніе или Слово к народу кафоліческому...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów [Народовѣщаніе или Слово к народу кафоліческому... Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Narolski Józef. 1777. *Teologia moralna albo do obycajów sciągająca...* Wilno: Drukarnia OO. Bazylianów.
- Narolski Józef. 1791. *Teologia moralna albo do obycajów sciągająca...* Wilno: Drukarnia OO. Bazylianów.
- Naypospolitsze y naystotnieysze nauki*. 1788. *Naypospolitsze y naystotnieysze nauki chrześcijańsko-katolickiej religii do używania szkołom ruskim*, cz. I. *Krótkie zebranie Wilekiego Katechizmu. Bez pytań z Dowodzącymi Textami Pisma Świętego*, cz. II. Supraśl.
- NP. 1792. *Nauki parohial'niâ na nedbli i svâta uročistiâ cblogo roku...* Poczajów. [Науки парохіальнія на недблї и свята урочистія цблого року... Poczajów].
- NP. 1794. *Nauki parohial'niâ na nedbli i svâta uročistiâ cblogo roku...* Poczajów [Науки парохіальнія на недблї и свята урочистія цблого року... Poczajów].
- Pidlypczak-Majerowicz Maria. 1986. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Plúš Pavlo. 1971. *İstoriâ ukraïns'koï literaturnoï movi*. Kiiiv: Viša škola [Плющ Павло. 1971. *Історія української літературної мови*. Київ: Вища школа].
- PO. 1745. *Poučenie o s[vâ]tjih tajnah o dobrodĕteleh b[o]goslovskih, o zapovĕdeh B[o]žih", o zapovĕdeh cerkovnih ogrĕbah", o kazneh" i karah" c[e]rkovnih...* Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów [Поученіе о с[в]я[т]ихъ тайнахъ о добродѣтеляхъ б[о]гословскихъ, о заповѣдехъ Б[о]жїихъ, о заповѣдехъ церковнихъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ ц[е]рковнихъ... Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- PS. 1770. *Polĕtika svĕckaâ so Inostrannyh" Avtorov" vkracĕ sobrannaâ...* Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów [Полѣтика свѣцкая со Иностранныхъ Авторовъ вкратцѣ собранная... Poczajów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Rostworowski Emil. 1977. *Historia powszechna. Wiek XVIII*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.

- Šahmatov Aleksej. 1899. *K" voprosu ob" obrazovanii russkikh" narečij i russkikh" narodnostej*. ŽMNP aprel' [Шахматов Алексей. 1899. *Къ вопросу объ образованіи русскихъ наречій и русскихъ народностей*. ЖМНП апрель].
- Ševel'ov Ūrij. 2002. *Īstorična fonologija ukraїns'koї movi. Perekladz anglijs'kogo vidannā Sergiā Vakulenka ta Andriā Danilenka* (Shevelov G.Y. 1979. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg). Harkiv: Akta [Шевельов Юрій. 2002. *Історична фонологія української мови. Переклад з англійського видання Сергія Вакуленка та Андрія Даниленка* (Shevelov G.Y. 1979. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg). Харків: Акта].
- Skinner Barbara. 2006. *Wartości społeczne Kościoła unickiego w XVIII wieku*. W: *Geopolityczne miejscy Białorusi w Europie i świecie*. Red. Bulhakau V. Warszawa: Wyższa Szkoła Handlu i Prawa im. R. Łazarskiego w Warszawie.
- Smułkowa Elżbieta. 2002. *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- SN. 1765. *Słowo k narodu kafoličeskomu črez monachov čina sv. Vasiliā Velikogo v provbncii Polskoj zvanii katihističnomu priležaiših v povbt̄ Kremeneckom roku... 1756 propovbđanoe*. Począjów [Слово к народу кафоліческому чрез монахов чина св. Василя Великого в провбнциі Полскої званію катихістичному прилежающих в повбт̄б Кременецком року... 1756 проповбđаное. Począjów].
- SP. 1722. *Sobranie pripadkov" kratkoe i duh[o]vnyum osobam potrebnoe imbšee v" seb̄ nauku o sakramentah", o desati B[ž]iuh" prikazanâh" o prikazanâh" cerkovnyuh"...* Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów [Собрание прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имбшее въ себ̄ науку о сакраментяхъ, о десати Б[ж]іухъ приказаняхъ о приказаняхъ церковныхъ... Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów].
- SP. 1732. *Sobranie pripadkov" kratkoe i duhovnym osobam potrebnoe...* Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów [Собрание прыпадковъ краткое и духовным особам потребное... Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- SS. 1772. *Sb̄mâ slova božiâ na niv̄ serdec čelovbčeskikh...* Począjów [Сб̄мя слова божія на нив̄ь сердец человбчeskikh... Począjów].
- SS. 1781. *Sb̄mâ slova božiâ na niv̄ serdec čelovbčeskikh...* Począjów [Сб̄мя слова божія на нив̄ь сердец человбчeskikh... Począjów].
- Stang Christian. 1935. *Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*. Oslo.
- Stankiewicz Jan [recenzja]. 1936. *Ch. Stang, Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo 1935*. „Balto-Slavica” (Wilno) t. II: 374–399.
- Synod Prowincjonalny Ruski w mieście Zamościu 1720. 1785. *Synod Prowincjonalny Ruski w mieście Zamościu 1720 odprawiony a w R. 1724 za Rozkazem S. K. de. Propag. Łacińskim Językiem w Rzymie z Druku wydany po tym wkrótce z zalecenia J. W. J. X. Leona Kiszki metropolity całej Rusi na Polski przez J. X. Polikarpa Filipowicza Z. S. Bazylego W. Opatą Pińskiego na Leszczu przewiedziony, w tym że Języku dopiero z słów istotnością i sposobem pisania tamtych lat Pisarza i z krótkim od tegoż dla spowiedników Pamiętnikiem przedrukowany*. W Wilnie w Drukarni XX. Bazylianów.
- Ślękowa Ludwika. 1991. *Muza domowa. Okolicznościowa poezja rodzinna czasów renesansu i baroku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Tazbir Janusz. 1976. *Próba określenia kultury szlacheckiej w Polsce przedrozbiorowej*. W: *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*. Red. Stefanowska Z. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy: 7–36.
- Uspenskij Boris. 1994. *Kratkij očerk istorii russkogo âzyka (XI–XIX stst)*. Moskva: Gnozis [Успенский Борис. 1994. *Краткий очерк истории русского языка (XI–XIX стст)*. Москва: Гнозис].
- Volumina Legum. 1860. T. 5. Petersburg.
- Voznâk Mihajlo. 1914. *Ukraїns'kij „savoir vivre” z 1770 r.* „Ukraїna: Naukovij tr'ohmisiâčnik ukraїnoznavstva” Nr 3: 35–55 [Возняк Михайло. 1914. *Український „savoir vivre” z 1770 p.* „Україна: Науковий трьохмісячник українознавства” Nr 3: 35–55].

Žilko Fedot Trohimovič. 1962. *Nekotorye osobennosti razvitiâ ukrainskogo nacional'nogo âzyka. V: Voprosy obrazovaniâ vostočnoslavânskikh âzykov*. Moskva: Izdatel'stvo Akad. Nauk SSSR [Жилко Федот Трохимович. 1962. *Некоторые особенности развития украинского национального языка. В: Вопросы образования восточнославянских языков*. Москва: Издательство Акад. наук СССР].

Summary

Education problems Basilian's prints in prosta mova (18 ct.)

Printing was one of the elements of various missionary activities of the Basilians. Their typographies were functioning in the 18th century at monasteries in Vilnius, Suprasl, Uniev, Pochaiev and Lvov. They printed texts written in Polish, Latin, Orthodox Church language, but also in prosta mova, which was the basic means of communication of the Uniate faithful. In that language, not only religious but also secular texts were printed. In both types of texts, you can find elements related to the upbringing of young people. The analysis of those texts leads to the conclusion that they should be considered in terms of social didactics. They shaped the social culture (issues of civil society, shaping social justice, etc.) and personal culture of the Ruthenians (savoir vivre rules) in 18 ct.

Key words: basilians printings, prosta mova, education, Pochayev, Uniev, Suprasl

Kontakt z Autorką:
j.getka@uw.edu.pl

Filip Urbański

Uniwersytet Warszawski

Wspomnienia polskich dyplomatów jako źródło w badaniu stosunków polsko-rosyjskich po 1989 roku

Wstęp

Wspomnienia ważnych postaci historycznych kształtujących rzeczywistość na przestrzeni dziejów stanowiły i stanowią nieocenione źródło wiedzy o wydarzeniach, obyczajach i kulturze epok, w których żyły. Wraz z rozwojem historiografii uwagę zaczęto zwracać również na materiały pozostawione przez ludzi niedecydujących o losach państw i narodów, a będące interesującym świadectwem historii społecznej czy gospodarczej. Do klasycznych form dokumentów autobiograficznych należy zaliczyć pamiętniki, dzienniki, listy czy wspomnienia z podróży [Czapliński 1972, 3]. Jednak z czasem pojawiły się nowe formy wymagające klasyfikacji i dogłębnej analizy pod względem możliwości ich naukowego wykorzystania, takie jak wywiad-rzeka [Lewandowska 2015, 7]. W związku z tym miejsce wspomnień, niezależnie od ich formy, pośród źródeł historycznych nie podlega dyskusji [Paul 1976, 169].

Wykorzystanie wspomnień może służyć również innym naukom – socjologii [Bukowski 1971, 52–65], psychologii [Pieter 1973, 45–53] czy naukom o polityce [Jakubowski 1999, 490–507]. Przedmiotem artykułu będzie analiza zagadnienia przydatności wspomnień polskich dyplomatów pełniących funkcję ambasadorów RP w ZSRR/ Federacji Rosyjskiej po 1989 roku dla badania stosunków polsko-rosyjskich. Temat ten wchodzi w zakres nauki o stosunkach międzynarodowych – jak pisał Józef Kukułka – nauki „starającej się obejmować wszystkie zjawiska i procesy związane z międzynarodową sferą stosunków społecznych” [Kukułka 2000, 138].

Autor artykułu w pierwszej kolejności dokona teoretycznej analizy wspomnień dyplomatów jako źródła w badaniu stosunków międzynarodowych. W drugiej natomiast na podstawie wspomnień Stanisława Cioska, Stefana Mellera i Jerzego Bahra dokona ich oceny pod względem wartości dodanej, jaką wnoszą do badań nad dwustronnymi stosunkami polsko-rosyjskimi. Zdaniem autora wykorzystanie badawcze wspomnień ambasadorów może doprowadzić do interesujących ustaleń dotyczących nie tylko faktów, lecz także procesu decyzyjnego, postrzegania stron w polityce zagranicznej oraz stanu i metod działania polskiej służby zagranicznej,

w szczególności merytorycznego przygotowania samych szefów placówek i podległego im personelu. Artykuł ma odpowiedzieć na następujące pytania badawcze: jak klasyfikować wspomnienia dyplomatów, jak ma wyglądać krytyka wspomnień jako źródeł w prowadzonych badaniach, co wnoszą wspomnienia ambasadorów w Moskwie do analizy stosunków polsko-rosyjskich.

Dokumenty autobiograficzne jako źródło w nauce o stosunkach międzynarodowych

Na przestrzeni kilkudziesięciu lat funkcjonowania w Polsce nauki o stosunkach międzynarodowych jako samodzielnej dyscypliny badawczej tematyka źródłoznawcza nie znalazła należnego opracowania. Wobec tego powszechnie stosowano aparat pojęciowy wytworzony na potrzeby historii posiadającej najbogatsze doświadczenie w zakresie badania źródeł. Jerzy Topolski źródło historyczne definiuje jako:

wszelkie źródła poznania historycznego (bezpośredniego i pośredniego), tzn. wszelkie informacje (w rozumieniu teoriiinformacyjnym) o przeszłości społecznej, gdziekolwiek one się znajdują wraz z tym, co owe informacje przekazuje (kanałem informacyjnym) [Topolski 1984, 322].

Historia wypracowała również bogaty aparat służący krytyce źródeł. Głównym celem krytyki źródeł jest odpowiedź na pytanie, czy źródło jest prawdziwe, czyli zgodne z rzeczywistością. Proces ten obejmuje dwa główne etapy: badanie autentyczności źródła (krytyka zewnętrzna) oraz badanie wiarygodności informatora (krytyka wewnętrzna) [Topolski 1984, 358].

Wspomnienia pozostają źródłem szczególnym, ponieważ stanowią subiektywny opis zdarzeń dokonywany niejednokrotnie po latach. Spośród różnych form wspomnień za najcenniejsze uznawane są dzienniki – spisywane na bieżąco i stanowiące dokładny, w rozumieniu autora, opis wydarzeń [Czapliński 1972, 4]. Listy i wspomnienia z podróży, pisane z reguły po pewnym czasie stanowią tym samym źródło mniej dokładne, bardzo często charakteryzujące się dużym stopniem emocjonalności. Najpopularniejsze pozostają pamiętniki – spisywane często pod koniec życia autora, obciążone największym ryzykiem błędów faktograficznych, ponieważ opisywane wydarzenia widziane są przez pryzmat późniejszych doświadczeń i wiedzy autora [Czapliński 1972, 4–5].

Szczególny charakter mają wywiady i wywiady-rzeki. Z pozoru wydaje się, że są to bardzo podobne źródła, jednak wnikliwa analiza pozwala stwierdzić, iż występują między nimi istotne różnice. Wywiad stanowi rozmowę osoby zainteresowanej

w zdobyciu informacji z osobą tę informację posiadającą. Jest on jednocześnie werbalną interakcją i prezentacją jednego uczestnika [Lewandowska 2004, 280]. W przypadku wywiadu jako metody pozyskiwania informacji należy wyróżnić trzy strony: historyka-badacza, respondenta badanego oraz czytelnika [Lewandowska 2004, 286] .

Izabela Lewandowska podkreśla konieczność zwrócenia szczególnej uwagi podczas krytyki wewnętrznej na: ewentualne niezgodności między treścią wywiadu a wcześniejszymi wypowiedziami, potrzebę ustalenia, czy pytany bezpośrednio uczestniczył w wydarzeniach, o których mówi, analizę ewentualnych motywów podawania nieprawdziwych bądź niepełnych informacji, spowodowaną np. obawą przed sankcjami czy przedstawieniem siebie w niekorzystnym świetle, oraz weryfikację sposobu prowadzenia wywiadu – przygotowanie merytoryczne prowadzącego, jego osobisty stosunek do respondenta, stosowanie pytań sugerujących odpowiedź [Lewandowska 2004, 296–298].

Specyficzną formą wywiadu jest wywiad-rzeka. Wspomniana autorka wyróżnia sześć cech, jaki spełniać powinien ten typ wywiadu: głębsze w porównaniu z wywiadem ujęcie tematu, dotyczące nie tylko faktów, lecz także poglądów czy opinii respondenta, brak koncentracji na jednym temacie, a raczej na całym życiu, przeprowadzony z jedną osobą, powstały w wyniku co najmniej kilku spotkań rozłożonych w czasie, podany do wiadomości w formie druku oraz zawierający pytania i odpowiedzi [Lewandowska 2015, 35].

W badaniu stosunków międzynarodowych nieustannym problemem jest dostęp do wiarygodnych źródeł dotyczących bieżących wydarzeń politycznych. Państwa strzegą tajemnic, zaś naukowcy w swych analizach muszą w głównej mierze opierać się na materiałach oficjalnych, przygotowanych specjalnie na potrzeby opinii publicznej, kreujących odpowiedni wizerunek polityki zagranicznej państwa. Pewnego wyłomu w dotychczasowej polityce ochrony informacji niejawnych dokonały masowe przecieki danych przechowywanych na cyfrowych nośnikach i przechwytywanych przez hakerów bądź publikowanych przez pracowników administracji. Najsłynniejszym przykładem tego typu działań jest funkcjonowanie portalu WikiLeaks [Curanović, Kardaś 2011, 15–17]. Jednakże do tego typu publikacji należy podchodzić ze szczególną ostrożnością, zwłaszcza gdy ich treść stanowi tzw. sensację. W takich wypadkach należy zawsze odpowiedzieć na pytanie, któremu z podmiotów stosunków międzynarodowych ujawnienie konkretnych informacji przyniosło korzyść, dało możliwość realizacji partykularnych interesów lub jedynie przeszkodziło w realizacji interesów innych podmiotów posiadających przeciwstawne cele.

Wspomnienia decydentów oraz wykonawców polityki zagranicznej – zawodowych dyplomatów stanowią swoisty pomost pomiędzy badanym wydarzeniem,

kiedy to opinii publicznej, w tym badaczom, dostępne są jedynie oficjalne dokumenty wytworzone z myślą o prezentowaniu stanowisk poszczególnych uczestników stosunków międzynarodowych, a momentem ujawnienia, zwykle po latach, treści dokumentów odzwierciedlającej rzeczywisty przebieg wydarzeń, procesu decyzyjnego oraz stanu wiedzy ich uczestników. Oczywiście zdarzają się również sytuacje, po których nie pozostają oficjalne dokumenty, a ich przebieg może być rekontrowany jedynie na podstawie świadectw ich uczestników.

Dokonując analizy publikowanych dokumentów autobiograficznych decydentów i dyplomatów dla potrzeb badania stosunków międzypaństwowych, należy przede wszystkim określić ich formę i ewentualny zakres udziału osób trzecich w ich powstaniu. W drugim przypadku konieczne jest ustalenie formy relacji, jaki wiąże współautora lub prowadzącego wywiad z uczestnikiem badanych procesów. Kolejnym elementem analizy jest odpowiedź na pytanie, czy dyplomaci byli jedynie wykonawcami woli politycznej swych zwierzchników, czy też ze względu na swe znaczenia w kraju, piastowane wcześniej stanowiska i posiadane wpływy mogli pozwolić sobie na swobodę w realizacji instrukcji centrali i jaki był jej ewentualny zakres.

W badaniu relacji dwustronnych państw należy zawsze brać pod uwagę konieczność ustalenia momentów przełomowych dla wzajemnych stosunków. Wydarzenia te dają początek okresom oddalenia lub zbliżenia stanowisk politycznych, skutkując spadkiem bądź wzrostem intensyfikacji kontaktów politycznych, a co za tym idzie – gospodarczych czy kulturalnych. Na podstawie dokumentów autobiograficznych możemy dokonać próby analizy znaczenia udziału konkretnego uczestnika w wydarzeniach, przyjętej przez niego postawy czy poznać osobisty pogląd na przebieg procesu politycznego. Oczywiście w przypadku dokumentów powstających po latach należy liczyć się z próbami kreowania pozytywnego wizerunku poprzez deprecjację udziału w wydarzeniach negatywnych lub dowartościowanie roli w kreowaniu wydarzeń pozytywnych.

Weryfikacja faktów prezentowanych w dokumentach autobiograficznych powinna w miarę możliwości opierać się na dokumentach sporządzanych na bieżąco podczas rozwoju procesu politycznego. Konieczne jest także konfrontowanie wspomnień czy wywiadów uczestników wydarzeń. Taka analiza może doprowadzić do wniosku o częściowej lub nawet całkowitej sprzeczności prezentowanego obrazu wydarzeń, zwłaszcza gdy ich uczestnicy znajdowali się po przeciwnych stronach politycznej „barykady”. W takim przypadku badacz, bez względu na osobiste sympatie czy antypatie, zobowiązany jest do zaprezentowania obydwu stanowisk, wskazania występujących sprzeczności oraz próby weryfikacji stanowisk na podstawie innych źródeł. W procesie tym należy oddzielić sprzeczności dotyczące faktów od ocen

prezentowanych przez uczestników wydarzeń, które jako osobiste, a co za tym idzie subiektywne, zawsze będą się różniły.

W przypadku badania stosunków polsko-rosyjskich w okresie po 1989 roku, a więc po przemianach politycznych w Polsce oraz po rozpoczęciu procesu dekompozycji ZSRR oraz powstawania Federacji Rosyjskiej jako samodzielnego podmiotu stosunków międzynarodowych, dokumenty autobiograficzne pozostawiło po sobie trzech spośród ośmiu dotychczasowych szefów polskiej placówki w Moskwie. Jednakże okresy ich urzędowania obejmują dokładnie połowę czasu, który upłynął

od 1989 roku. Ponadto należy zauważyć, iż w porównaniu z innymi placówkami ambasadorowie w Moskwie wyjątkowo często sporządzali dokumenty autobiograficzne dotyczące swych misji, co świadczy nie tylko o znaczeniu tego kierunku polskiej polityki zagranicznej, lecz także o społecznym zainteresowaniu tą kwestią.

Ambasador Stanisław Ciosek – polityk na placówce

Ostatnim Ambasadorem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i pierwszym Ambasadorem Rzeczypospolitej Polskiej w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, a od 1992 roku w Federacji Rosyjskiej, był S. Ciosek. Urodzony w 1939 roku ukończył studia ekonomiczne w Wyższej Szkole Ekonomicznej w Sopocie, zaś dyplom magistra uzyskał na Uniwersytecie Gdańskim. Swą karierę związał z ruchem studenckim i Polską Zjednoczoną Partią Robotniczą. W latach 1975–1980 sprawował funkcję I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego w Jeleniej Górze. W latach 1980–1985 był ministrem ds. związków zawodowych, od 1986 członkiem Komitetu Centralnego (KC), od 1988 roku członkiem Biura Politycznego KC PZPR [*Katalog kierowniczych...*, online]. W drugiej połowie lat. 80. Stanisław Ciosek był jednym z najbliższych współpracowników gen. Wojciecha Jaruzelskiego. Odpowiadał za kontakty z opozycją, współorganizując rozmowy w Magdalence i przy Okrągłym Stole. Funkcję szefa placówki w Moskwie objął w listopadzie 1989 roku i pełnił ją do 1996 roku, kiedy to po powrocie do Polski został doradcą Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego.

Swe wspomnienia obejmujące głównie okres kierowania Ambasadą RP w Moskwie, ale także inne wydarzenia z bogatego politycznego życiorysu S. Ciosek zatytułował *Wspomnienia (niekoniecznie dyplomatyczne)* [Ciosek 2014]. Książka ukazała się w 2014 roku, a więc po 18 latach od powrotu z placówki. W procesie jej powstawania z autorem współpracowali dziennikarz i publicysta Jan Osiecki oraz Ewa Charitonow. Publikacja zaznajamia czytelnika z kulisami działalności dyplomatów i specyfiką życia korpusu dyplomatycznego w stolicy Rosji, choć

z perspektywy wnikliwego badacza stosunków międzynarodowych nie zaskakuje ani nie wnosi wielu istotnych elementów.

Dla ambasadora S. Cioska Moskwa nie była miejscem nowym – jako wieloletni minister w rządzie PRL wielokrotnie uczestniczył w delegacjach udających się do Związku Radzieckiego. Stąd też nie był zaskoczony ogromem i przepychem kremlowskich sal oraz przyjętymi przez radzieckie elity polityczne formami kontaktów. Jednakże okres sprawowania misji przypadł na czas ogromnych zmian we wszystkich niemal sferach. Z dnia na dzień odchodził do historii Kraj Rad, a powstająca na jego miejscu Rosja prezentowała się jako kraj ogromnych kontrastów budzących obawy o dalszy kierunek rozwoju atomowego mocarstwa.

Z punktu widzenia stosunków polsko-rosyjskich za najważniejsze wydarzenia w czasie pełnienia przez ambasadora S. Cioska misji należy uznać: wizytę gen. W. Jaruzelskiego w kwietniu 1990 roku, pucz Janajewa z sierpnia 1991 roku oraz proces negocjacji w sprawie opuszczenia terytorium Polski przez wojska byłej Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej. Dynamika i zakres zmian zachodzących zarówno w państwie wysyłającym, jak i w państwie przyjmującym wymagały od ambasadora niezwykłej elastyczności i gotowości do nieustannego uczenia się.

Już w kilka miesięcy po objęciu placówki ambasador musiał przygotować historyczną oficjalną wizytę Prezydenta RP zaplanowaną na 11–14 kwietnia 1990 roku. To w jej trakcie po raz pierwszy przywódca ZSRR, ówczesnie Michaił Gorbaczow, uznał odpowiedzialność tego państwa za zbrodnię katyńską oraz przekazał stronie polskiej część dokumentacji z nią związanej. Jednak główna kwestia rozmów dyplomatycznych dotyczyła treści komunikatu ze spotkania i bezpośredniego dookreślenia sprawców zbrodni. Strona radziecka chciała oskarżyć o zbrodnię „totalitaryzm”, nie zaś „państwo radzieckie”. Strona polska obawiała się jednostronnych zmian w oświadczeniu wprowadzonych w ostatniej chwili przez gospodarzy [Ciosek 2014, 119–120]. Kompromisowa wersja konkretyzowała odpowiedzialność, obarczając nią NKWD i jego kierownictwo [*Oświadczenie TASS... 1990*].

Kolejne istotne wydarzenia dla wzajemnych relacji – nieudany przewrót konserwatywnych komunistów pod przywództwem wiceprezydenta ZSRR Giennadija Janajewa – przebiegał w zupełnie innej konstelacji politycznej w Polsce. Nowy prezydent Lech Wałęsa wspólnie z szefem MSZ nie zdecydował się na zmianę kierownika moskiewskiej placówki, mimo diametralnie różniących ich doświadczeń politycznych. W kluczowe dni sierpnia 1991 roku ambasador S. Ciosek przebywał na urlopie na odciętych od reszty Związku Radzieckiego Krymie, co niewątpliwie utrudniło pracę ambasady i wpłynęło na chaos informacyjny w Warszawie. Co ciekawe, o możliwości wystąpienia puczystów ambasador poinformował Centralę kilka dni wcześniej w liście przekazanym przez swoją żonę bezpośrednio do rąk

ministra Krzysztofa Skubiszewskiego [Ciosek 2014, 175]. Mimo to w Belwederze panowała gorączkowa atmosfera niepewności i wyczekiwania na dalszy rozwój wypadków [Strzelczyk 2002, 227–228]. Ostatecznie prezydent L. Wałęsa, tak jak inni przywódcy światowi, poparł M. Gorbaczowa i B. Jelcyna.

Ostatnią istotną polityczną kwestią opisywaną w pamiętnikach jest problem wycofania z Polski wojsk rosyjskich. Sprawą sporną między rządem Jana Olszewskiego a prezydentem była możliwość komercyjnego wykorzystywania mienia w porosyjskich bazach wojskowych. Ostateczne stanowisko rządu przekazane głowie państwa już po przybyciu do Moskwy hamowało możliwość podpisania parafowanej wcześniej umowy. Ambasador S. Ciosek wspomina o reakcji prezydenta na szyfrogram z Warszawy [Ciosek 2014, 140]. Mimo problemów wewnętrznych umowa została podpisana.

Oprócz wymienionych wyżej przypadków dotyczących najważniejszych kwestii we wzajemnych stosunkach ambasador S. Ciosek przywołuje dziesiątki anegdot, które opisują wydarzenia z okresu pełnienia jego misji w Moskwie. Są one ciekawe z perspektywy badania kontaktów Polaków i Rosjan, bo – choć wtłoczone w ścisłe ramy norm i zwyczajów dyplomatycznych – pozwalają na wskazanie podobieństw i różnic kulturowych obu narodów. Placówka moskiewska była dla S. Cioska kolejnym elementem politycznej kariery. Z powodu swego doświadczenia oraz znajomości z prezydentem L. Wałęsą, w początkowym okresie konfrontacyjnej, ambasador dysponował szerszym polem manewru niż zawodowi dyplomaci.

Ambasador Stefan Meller – koneser Zachodu skierowany na Wschód

Trzecim Ambasadorem RP w Federacji Rosyjskiej był Stefan Meller. Urodzony w 1942 roku we Francji związał z nią większość swego życia zawodowego, badając historię rewolucji francuskiej [Komar, Meller 2008a, 182–183, 200–203]. W latach 60. pracował w Polskim Instytucie Spraw Międzynarodowych, jednak po wydarzeniach marca 1968 roku został zwolniony. Do MSZ powrócił w 1992 roku, obejmując stanowisko wicedyrektora, później dyrektora Departamentu Europy I, a w latach 1995–1996 podsekretarza stanu. W latach 1996–2001 był ambasadorem we Francji, potem przez rok wiceministrem, a w latach 2002–2005 ambasadorem w Federacji Rosyjskiej. W latach 2005–2006 sprawował urząd Ministra Spraw Zagranicznych.

Wspomnienia Mellera w formie dwutomowego wywiadu rzeki pod wspólnym tytułem *Świat według Mellera* zredagowane zostały tuż przed śmiercią dyplomaty w 2008 roku [Komar, Meller 2008b, 275–277]. Prowadzącym wywiad był jego wieloletni przyjaciel – pisarz i publicysta Michał Komar. Bliska więź między rozmówcami

sprawia, iż czytelnik skraca mentalny dystans dzielący go od wypracowanego wizerunku poważnego dyplomaty i profesora. Pozwala to na poznanie „ludzkiego” oblicza dyplomacji i jej pracowników, a także przedstawienie często niełatwych relacji politycznych bez zbędnego patosu.

Ambasador S. Meller był człowiekiem zafascynowanym Francją i Europą Zachodnią. Objęcie stanowiska szefa placówki w Paryżu było prostą konsekwencją jego wykształcenia, znajomości kultury i języka państwa przyjmującego. Jako prawdziwy humanista i erudyta doskonale odnajdywał się w kręgach francuskich elit, budując sieci kontaktów tak istotnych w kreowaniu pozytywnego wizerunku Polski oraz rozwiązywaniu ewentualnych trudności natury politycznej. W przypadku propozycji objęcia moskiewskiej placówki było zupełnie inaczej. Jak wspomina, samo pytanie o możliwość wyjazdu skierowane przez osobę z otoczenia prezydenta A. Kwaśniewskiego „zwalilo go z nóg” [Komar, Meller 2008b, 130]. Przygotowanie do nowej roli wymagało długiego przygotowania oraz odnowienia i pogłębienia znajomości języka rosyjskiego.

Nowy ambasador był pierwszym szefem placówki wywodzącym się z dawnej opozycji, co niekoniecznie przychylnie obierało wielu jej pracowników. W opłakanym stanie znajdowała się siedziba ambasady oraz rezydencja ambasadora [Komar, Meller 2008b, 158–160]. Za punkt honoru ambasador Stefan Meller postawił sobie otwarcie polskiej ambasady na rosyjskich intelektualistów, z którymi można byłoby prowadzić racjonalny dialog o wzajemnych relacjach. W realizacji tych planów miały pomóc kontakty przekazane m.in. przez Andrzeja Wajdę czy Tadeusza Konwickiego [Komar, Meller 2008b, 154].

Z perspektywy politycznej omawiany okres można określić jako czas gwałtownie pogarszających się stosunków polsko-rosyjskich. Rosja w pierwszych latach przywództwa Władimira Putina chciała powrócić do roli globalnego mocarstwa, Polska konsekwentnie chciała uchodzić za prymusa w integracji z organizacjami euroatlantyckimi. Specyficzną kulminacją rozdzwieńków we wzajemnych relacjach był rok 2005. Przypadająca nań 60. rocznica zakończenia II wojny światowej wywołała kontrowersje dotyczące udziału w moskiewskich uroczystościach prezydenta A. Kwaśniewskiego – wziął on udział w tradycyjnej pardzie na Placu Czerwonym. Jak podkreśla S. Meller, został potraktowany lekceważąco, „posadzony byle gdzie”, zaś w swym wystąpieniu prezydent W. Putin nie wspomniał o Polakach, choć wymienił antyfaszystów włoskich i niemieckich. Na uroczystości w Moskwie zaproszony został również gen. W. Jaruzelski, czemu sprzeciwiał się ambasador w obawie o zmanipulowanie jego wizyty przez stronę rosyjską, co w istocie się wydarzyło [Komar, Meller 2008b, 172–174].

Wspomnienia S. Mellera dowodzą, iż dobry dyplomata – człowiek wielu talentów, świetnie orientujący się meandrach polityki, a zarazem doceniający znaczenie ogólnego wykształcenia i kulturalnego obycia – może pokierować każdą placówką bez względu na jej specyfikę. Jednakże liczne osobiste zalety nie wystarczą, aby zmienić kierunek polityki zagranicznej państw zmierzający wprost do dalszego pogorszenia stosunków wzajemnych.

Ambasador Jerzy Bahr – zawodowy znawca Wschodu

Ostatnim ambasadorem RP w Moskwie, który pozostawił po sobie wspomnienia, był Jerzy Bahr. Urodzony w 1944 roku z wykształcenia socjolog, do służby zagranicznej wstąpił w 1974 roku. Jako młody, wyróżniający się pracownik został asystentem wiceministra Jana Bisztygi, następnie skierowano go do Bukaresztu, gdzie objął stanowisko sekretarza prasowego Ambasady PRL. Po wprowadzeniu stanu wojennego zrezygnował z pracy w MSZ i wyjechał do Austrii, w której po kilku miesiącach pobytu poprosił o azyl polityczny. W latach 1986–1991 pracował w Szwajcarskim Instytucie Wschodnim w Bernie [Bahr, Sadecki 2013, 87–90]. Od 1991 roku ponownie w MSZ, na stanowiskach radcy ambasady RP w Moskwie, konsula generalnego w Kaliningradzie, dyrektora Departamentu Europejskiego II. W latach 1996–2001 był ambasadorem w Kijowie (równocześnie z akredytacją w Turkmenistanie), 2001–2005 w Wilnie, w 2005 roku szefem Biura Bezpieczeństwa Narodowego. Ukoronowaniem zawodowej kariery dyplomatycznej było objęcie w 2006 roku kierownictwa ambasady w Moskwie.

Także i w tym przypadku wspomnienia wydane zostały w formie wywiadu rzeki. Rozmówcą Jerzego Bahra był krakowski dziennikarz Jerzy Sadecki. Mimo iż obydwoj się znali, to jednak stopień zażyłości był nieporównanie mniejszy niż w przypadku Stefana Mellera i Michała Komara. Książka ukazała się w 2013 roku, a więc trzy lata przed śmiercią dyplomaty. Ambasador J. Bahr nie wychodzi w niej poza dobrze wypracowany wizerunek profesjonalnego dyplomaty – urzędnika perfekcyjnie wykonującego polecenia centrali. Szczególnie dobrze widoczne jest to w momencie, gdy pada pytanie o „niedyspozycję” prezydenta A. Kwaśniewskiego na cmentarzu polskich oficerów pod Charkowem, odpowiada wprost, że nie chce o tym rozmawiać¹ [Bahr, Sadecki 2013, 214].

---

¹ S. Ciosek opisuje całą sytuację bez ogródek w rozdziale *Kto upił prezydenta? Cała prawda o „goleni prawej”* [Ciosek 2014, 131–134]. Mógł on pozwolić sobie na tę niedyskrecję ze względu na długoletnią znajomość i współpracę z A. Kwaśniewskim, z którym prawdopodobnie ten element publikacji został skonsultowany.

Głównym wydarzeniem spajającym kłamrą całość wywiadu były tragiczne wydarzenia z 10 kwietnia 2010 roku. Ambasador J. Bahr oczekiwał polskiej delegacji z prezydentem L. Kaczyńskim na czele na lotnisku w Smoleńsku i był świadkiem katastrofy samolotu, a także wszystkich wydarzeń po niej następujących. Szczegółowo wyjaśnia okoliczności przygotowania obydwu kwietniowych wizyt – zarówno premiera, jak i prezydenta. Odpiera także zarzuty o niedopilnowanie miejsca katastrofy i ciał ofiar, jednoznacznie stwierdzając, że nie takie były jego zadania jako najwyższego rangą przedstawiciela Rzeczypospolitej Polskiej w tamtym tragicznym miejscu i czasie [Bahr, Sadecki 2013, 248–249].

To właśnie katastrofa smoleńska była głównym impulsem do powstania analizowanej książki. Zawodowy dyplomata został skonfrontowany z wydarzeniem na lata determinującym stosunki polsko-rosyjskie. J. Bahr opuścił moskiewską placówkę jesienią 2010 roku, po czym odszedł na emeryturę, wychodząc tym samym z kręgu osób odpowiedzialnych za kształtowanie oficjalnych relacji z Federacją Rosyjską. Pozostawione przez niego wspomnienia są istotnym zapisem spojrzenia na relacje dwóch słowiańskich narodów z perspektywy człowieka dalekiego od politycznej zacieklności, a starającego się znaleźć elementy łączące, dające szansę na dialog i porozumienie.

Zakończenie

Analiza wspomnień dyplomatów pozwala choć w pewnym stopniu odkryć kulisy wydarzeń niedostępnych dla zwykłego obywatela, a niejednokrotnie, poprzez wypracowane decyzje, wpływających na losy milionów. Tak jak przy wykorzystaniu każdego innego źródła badacz stosunków międzynarodowych skupiający się na odtworzeniu mechanizmów rządzących stosunkami między dwoma państwami, w naszym przypadku Polską i Rosją, musi zachować wobec tych źródeł znaczną dozę krytycyzmu. Omawiane dokumenty autobiograficzne, prezentując rolę dyplomatów w kreowaniu procesu politycznego, zrywają częściowo z wypracowanym wizerunkiem profesjonalnych pracowników służby zagranicznej i prezentują ich jako ludzi niepozbawionych emocji.

Wykorzystane w niniejszym artykule książki S. Cioska, S. Mellera i J. Bahra pozwalają poszerzyć perspektywę badawczą stosunków polsko-rosyjskich po 1989 roku. Autor skupił się na wskazaniu głównych wydarzeń politycznych, które determinowały misje poszczególnych ambasadorów. Jednak równie ważne, choć ze względu na ograniczoną objętość artykułu pominięte, są fragmenty stanowiące rozważania o kulturowych i społecznych aspektach dyplomatycznej pracy w Moskwie.

Problemy stające przed szefami polskich placówek, a dotyczące prozy życia, były dla wszystkich trzech podobne: ograniczenia architektoniczne siedziby ambasady i rezydencji ambasadora, problemy z ich wyposażeniem czy infrastrukturą techniczną. Wszyscy trzej w swych wspomnieniach odnoszą się do stereotypów na temat pracy dyplomatów i życia w Rosji: zakresu przygotowania do objęcia placówki, porządku dnia ambasadora, protokołu dyplomatycznego czy delikatnej kwestii spożywania alkoholu. Odpowiedzi na te pytania czynią zadość ludzkiej ciekawości i nierzadko podnoszą walory literackie omawianych publikacji, choć z perspektywy badawczej nie stanowią głównego przedmiotu zainteresowania. Niemniej jednak przeanalizowane publikacje stanowią obowiązkową pozycję dla wszystkich naukowo zainteresowanych stosunkami polsko-rosyjskimi.

Bibliografia

- Bahr Jerzy, Sadecki Jerzy. 2013. *Ambasador. Z ambasadorem Jerzym Bahrem rozmawia Jerzy Sadecki*. Warszawa: Agora.
- Bukowski Jacek. 1971. *Wykorzystanie dokumentów autobiograficznych w socjologii polskiej*. „Pamiętnikarstwo Polskie” nr 2: 52–65.
- Ciosek Stanisław, współpraca Jan Osiecki i Ewa Charitonow. 2014. *Wspomnienia (niekoniecznie) dyplomatyczne*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Curanović Alicja, Kardaś Szymon. 2011. *Rosja w WikiLeaks*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Czapliński Władysław. 1972. *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*. „Pamiętnikarstwo Polskie” nr 2: 3–7.
- Jakubowski Wojciech. 1999. *Metoda autobiograficzna w politologii*. W: *Pokolenia. Kultura. Polityka. Księga jubileuszowa na 65-lecie Profesora Bronisława Gołębiowskiego*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa: 490–507.
- Katalog kierowniczych stanowisk partyjnych i państwowych PRL BIP IPN*: Stanisław Ciosek. (online) <http://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/593> (dostęp 15.07.2017).
- Komar Michał, Meller Stefan. 2008a. *Świat według Mellera. Życie i historia: ku wolności*. Warszawa: Rosner i Wspólnicy.
- Komar Michał, Meller Stefan. 2008b. *Świat według Mellera. Życie i polityka: ku przyszłości*. Warszawa: Rosner i Wspólnicy.
- Kukulka Józef. 2000. *Teoria stosunków międzynarodowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Lewandowska Izabela. 2004. *Wywiad jako technika zdobywania informacji źródłowych w badaniu historii najnowszej*. „Echa Przyszłości” t. 5: 279–299.
- Lewandowska Izabela. 2015. *Wywiad-rzeka jako źródło historyczne. Próba analizy gatunku*. W: *Konserwatorskie zwierzenia. Rozmowy z Lucjanem Czubielem konserwatorem zabytków w Olsztynie 1956–1993*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego 7–35.
- Oświadczenie TASS w sprawie zbrodni dokonanej na polskich oficerach w Katyniu, Moskwa, 13 kwietnia 1990 r.* 1990. „Zbiór Dokumentów” nr 2: 48–49.
- Paul Sigrid. 1976. *O naukowym użytkowaniu dokumentów autobiograficznych*. „Pamiętnikarstwo Polskie” nr 1–4: 97–113.

Pieter Józef. 1973. *Pamiętniki jako materiał naukowy w badaniach psychologicznych*. „Pamiętnikarstwo Polskie” nr 1–2: 45–53.

Strzelczyk Joanna. 2002. *Ucieczka ze wschodu. Rosja w polskiej polityce 1989–1993*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.

Topolski Jerzy. 1984. *Metodologia historii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Summary

Memoires of polish diplomats as a source in analysis of Poland-Russia's relations after 1989

The article describes the problem of using the autobiographical documents of polish ambassadors in Russia after 1989 as a source in analysis of Poland-Russia relations. The author affirms that memoires and extended interviews of former diplomats could be useful in process of reconstruction of past political events. Nonetheless all researchers have to remember that as all sources the autobiographical documents should be subjected to strict procedure of research because they are highly subjective. As examples the author used memoires Mr. Stanisław Ciosek and extended interviews Mr. Stefan Meller and Mr. Jerzy Bahr.

Key words: Poland-Russia relations, diplomacy, international studies, Stanisław Ciosek, Stefan Meller, Jerzy Bahr

Kontakt z Autorem:

f.k.urbanski@student.uw.edu.pl

Literaturoznawstwo

Світлана Журба

Криворізький державний педагогічний університет (ДВНЗ)

Карнавальний топос маски у романах Вітольда Гомбровича *Фердидурке* та Гео Шкурупія *Двері в день*

Авангардна література початку ХХ століття, демонструючи новаторство виражальних форм спілкування з реципієнтом, метафоричність мови, кодування, поліфонічність тексту, використовувала принцип маски для вираження авторського погляду на світ і особистість. Подаючи подвійне сприйняття реальності світу, письменники перетворюють дійсність на фарс, пропонуючи «особливий тип лицедійства – трикстерський, вибудовуючи власний спосіб ставлення до інших: всі, хто став маскою, все, що застигло, піддається перевертанню, відмерле рухається до межі свого заперечення» [Харлан 2014, 296]. У мистецтві модернізму та авангардизму маска стає частиною своєї гри, завдяки якій увиразнюються карнавальні аспекти у поведінці героя. Маска створювала умови для естетичної гри, перетворення життя, згідно з якою театральність переносилася в реальне буття людини.

Авангардна/ експериментальна/ ліва проза першої третини ХХ століття декларувала деструктивно-конструктивні пошуки нових жанрових форм, постулювала право творця на свободу творчості та репрезентувала культурні коди національної спадщини. Роман українського письменника-футуриста Гео Шкурупія (справжнє ім'я Георгій (Юрій) Данилович) *Двері в день* (надрукований у 1928 році) засвідчив про приналежність до сюжетної прози та творче експериментаторство: авторське звернення до читача, прийом парадоксу, гра з словом і смислом, детективний сюжет тощо. Гео Шкурупій, змальовуючи соціокультурну реальність доби (міщанство, пореволюційне село, будівництво Дніпрельстану), звертається до інтерпретації екзистенційної свободи особистості. Поляк Вітольд Гомбрович романом *Фердидурке* (вийшов друком 1937 року) заявив протест проти традицій в осмисленні морально-етичних та філософських проблем. Філософське осмислення українським та польським письменниками внутрішнього світу персонажів виражене через особистісну дисгармонію людини, яка перебуває у пошуках власної ідентичності. Авторська інтенція спрямована на переосмислення міжособистісного конфлікту

героя, образів персонажів, проблематики, підпорядкованих ілюструванню тез і гасел тогочасної доби. Митці у творах наголошують на полярності двох світів: реального та уявного (фантазійного) – *Двері в день* Гео Шкурупія; молодості й старості – *Фердидурке* Вітольда Гомбровича, осмислюючи суспільні стереотипи та буття людини в духовному просторі, демонструють рольову гру героя з використанням маски, «розігрування» читача.

В епічній прозі 20-30 років ХХ століття до маскування, образу маски зверталися українські письменники – Гео Шкурупій, Юліан Шпол, Леон Лайн, Майкл Йогансен, Микола Хвильовий. У польській прозі цієї доби карнавальний топос маски яскраво інтерпретований у романі *Фердидурке* Вітольда Гомбровича. Спільним для прози поляка та українців є іронічний характер оповіді, гра з текстом та читачем, топос маски та профанація моральних і суспільних ідей.

До творчості польського письменника Вітольда Гомбровича та українського прозаїка Гео Шкурупія у сучасному літературознавстві звертаються польські та вітчизняні дослідники. Різномасштабне літературознавче вивчення прози митців, поява низки монографій, наукових розвідок щодо творчості кожного письменника в Польщі та Україні свідчить про зацікавленість цими постатями і питаннями, які порушені в їхніх творах. Переклад відомого роману *Фердидурке* Вітольда Гомбровича здійснив українською у 2002 році Андрій Бондар. У межах сучасних наукових студій мовний вимір гротескного образу роману *Фердидурке*, інтернальний світ твору Вітольда Гомбровича, сучасний стан реценції творчості польського митця в Україні вивчають Марія Моклиця, Леонід Мальцев, Оксана Нахлік; поетика стилізації карнавальних масок у художній оповіді Гео Шкурупія стала предметом дослідження Олени Васильків; окремі аспекти гри, функціонування авторської та персонажної маски у романах Гео Шкурупія досліджували Анна Біла, Сніжана Жигун, Оксана Філатова. Порівняльно-типологічний аспект жанрових особливостей, карнавальної поетики експериментальних романів Гомбровича та Майка Йогансена *Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших* здійснила Наталія Лобас; ігрові стратегії художньої прози міжвоєнного двадцятиліття на прикладі творів Вітольда Гомбровича, Майка Йогансена та Іллі Еренбурга досліджує Ольга Харлан. Аналіз літературознавчих студій підтверджує, що специфіка функціонування топосу маски в текстовому просторі творів *Фердидурке* Вітольда Гомбровича та *Двері в день* Гео Шкурупія у порівняльному аспекті не була предметом дослідження.

Мета статті – на матеріалі романів *Фердидурке* та *Двері в день* розкрити особливості вираження топосу маски, що увиразнює іронію автора, актуалізує у художніх текстах елементи поетики карнавалу.

Літературознавці вважають маску однією з форм образності, засобом художньої умовності, виділяючи маску героя і маску автора. Міхаїл Бахтін вважає, що в масці розкривається суть гротеску. На думку російського літературознавця,

маска пов'язана з радістю змін і перевтілень, з веселою відносністю, з веселим запереченням тотожності й однозначності; (...) з переходами, метаморфозами, з порушенням звичних кордонів, висміюванням, з прізвиськом (замість імені); в масці втілене ігрове начало буття, в її основі лежить особливе взаємовідношення дійсності та образу, характерне для давніх обрядово-видовищних форм, (...) за маскою завжди невичерпність і багатогранність життя [Бахтин 1965, 46–47 – переклад мій – С.Ж.].

Саме маска є одним із атрибутів карнавалу, в основі якого, за Бахтіним, лежить ідея про «інверсії подвійних протиставлень», тобто перевертання сенсу бінарних опозицій, – а відтак міняються місцями протиставлення життя і смерті. У карнавальній культурі маска як предмет створення нового образу репрезентує, з одного боку, ідею оновлення, а з іншого – стає засобом штучності, обдурювання, приховування істинного обличчя. Маска змінює правила звичайного життя людини, адже під нею особистість ховає своє справжнє обличчя, репрезентуючи ті принципи, про які у звичному житті вона тільки мріє. Тимчасова зміна внутрішнього або зовнішнього вияву людського «я» декларується в масці відповідно до авторської гри і створює ілюзію звільнення від умовностей світу. Сутність феномену маски виражається у непізнаваності героя, його намаганні перевтілюватися і можливості приміряти на себе будь-яку роль. Російський дослідник Аркадій Грінштейн визначає топос маски, під яким розуміє варіативність образу, мотиви переодягання, аутентичності, наявності ролей і ляльок [Грінштейн 1999]. У координатах текстового простору саме за допомогою маскування з героєм відбуваються несподівані метаморфози.

Вітольд Гомбрович і Гео Шкурупій вдаються у розглядуваних творах до гри, містифікаторства, адже проза перших десятиліть ХХ століття ознаменувала звернення до певних елементів карнавальної культури, бо, на думку Грінштейна,

мова йде про виразне (хоча й навіть не завжди усвідомлюване авторами) прагнення використовувати елементи карнавалу для воскресіння тих рис карнаального світовідчуття, в першу чергу, тієї гармонійної цілісності світосприйняття, втрата яких переживається митцями як головне нещастя епохи [Грінштейн 1999, 29 – переклад мій – С.Ж.].

Суспільно-політична ситуація в Польщі та Україні на початку ХХ століття: революції, перша світова війна, здобуття народами незалежності, – супроводжувалися у літературі глобальною переоцінкою цінностей, профанацією сакральних систем, карнавалізацією суспільного життя. Розігруючи правила, автори зображують людину у кризовий період її власного життя та історії суспільства. У романі *Фердидурке* «входження» Юзя у новий світ нагадує відкривання «дверей у день» героєм Гео Шкурупія. Стан героїв, які перебувають у міжчасі (між свідомістю і несвідомістю, життям і смертю) автори розкривають, акцентуючи на внутрішньому екзистенційному стані: Юзьо прокидається «о тій безлюдній і невиразній порі, коли ніч уже начебто скінчилась, а світанок усе ще ніяк не міг розгорітися» [Гомбрович 2002, 3]. Теодор Гай у романі Гео Шкурупія, прочиняючи «двері в день», – відкриває «двері в ніч».

Художні тексти польського та українського письменників-експериментаторів демонструють осмислення екзистенційного буття, що виражається у кризі особистості й накресленні способу її подолання. Карнавальна дійсність у романі *Фердидурке* передана через сон героя: «хворобливий сон переносить нас у країну, де все обтяжує, викривлює й душить» [Гомбрович 2002, 28], детермінуючи іронічність, що увиразнює «неспроможність життя, розпач диспропорції, нудоту штучності, понурість нудьги, сміховинність фікції, муку анахронізму, шаленство жопки, обличчя, а також інших частин тіла» [Гомбрович 2002, 52]. Юзьо прагне втекти від цього світу, зі школи: «я знав одначе, що мушу втікати, якщо не хочу стати жертвою дивацтв, які насідали звідусіль» [Гомбрович 2002, 24]. Як зауважує Мар'яна Гірняк, персонаж *Фердидурке* «протягом усього твору втікає від усіх і від самого себе» [Гірняк 2009, 208]. Зриваючи одну маску, він, ймовірно, одягне іншу, недарма, втікаючи, тримає у руках «пицю» (інше обличчя, маску – С.Ж.). Герой Гомбровича все ж виходить із цієї задушливої атмосфери у новий світ – світ «живильного подиху», сили, де є кохана Зося, бо «від людини можна схватися лише в обіймах іншої людини» [Гомбрович 2002, 319].

З втечі від нудьги починається «життя в масці» Теодора Гая, який, бажаючи покинути цей абсурдний світ, обирає містифікаторську/ карнавальну смерть. Слабкодухий і безвольний, Гай тільки в мріях прагне радикально змінити життя. Саме тому, дивлячись на картину, що висить на стіні, герой багато фантазує, а засинаючи, бачить дивний сон, в якому він розшукує жертву нещасного випадку, щоб переодягнути і видати її за себе, інсценуючи власну смерть. Гай знаходить таку людину, влаштовує «власні похорони». Уві сні герой не тільки одягає маску смерті, але й топос маски детермінується феноменом множинності: маска нудьги, фантазування, замріяності, героя-робітника,

первісного юнака-дикуна, героя-винахідника, героя-коханця. Інсценізація смерті стає основою карнавального дійства, що відбувається в душі героя: «Вам, шановний Теодоре Андрійовичу, – звертається герой до самого себе, – доведеться розлучитись із своїм ім'ям, і прізвисьцем. Ви, громадянине Гай, – труп, мрець і більш нічого. Ви лише тінь минулого, лише натяк, привид» [Шкурूपій 1929, 27]. Покинувши родину, ненависну дружину, Гай кардинально змінює спосіб існування, стає іншим: «А тепер він, фіктивно поховавши себе, поховавши власне безсилля, поховавши своє нікчемне обивательське життя, зможе далі жити» [Шкурूपій 1929, 186]. Герой Гео Шкурूपія справді перероджується: сон змінює його звичне життя, примушує оцінити й осмислити все по-новому:

Він тепер свідомо міг дивитись на самого себе і, як найкращий критик, міг оцінити, чого він вартий, або, вірніше, чого він був вартий. Він бачив, що коли б ще трохи, то він зовсім став би обивателем, зайвою, непотрібною людиною в суспільстві [Шкурूपій 1929, 182].

Цю можливість, вважає Васильків, йому «дала маска смерті, яку він приміряв у сні. Гай стає іншим (рішучим, а не безвольним), перевіряються, випробовуються він сам і його ідея, яку він плекає, – змінити своє життя» [Васильків 2015, 55].

Герої романів Вітольда Гомбровича та Гео Шкурूपія шукають виходу із абсурдного світу, матеріалізуючись у двійників. Бахтін зазначав, що людина не може бути просто собою, вона зливається у бутті з Іншим: «Я ховається в іншого та в інших, хоче бути тільки іншим для інших, увійти до кінця в світ інших, як інший, скинути із себе тягар єдиного в світі я (я-для-себе)» [Бахтін 1986, 371 – переклад мій – С.Ж.]. Шукання Іншого в собі призводить до боротьби двох світів у душі Юзя: «висміюю собою неопереного жовтодзьобика, яким був колись, а він, своєю чергою, передражнює мене, і нарівні – обоє передражнюємо один одного» [Гомбрович 2002, 4]. Самоосмислення Юзя відбувається через його внутрішні монологи, намагання виокремити Іншого-в-собі: «я сам не знав, чи я людина, чи молокосос; отже, на зламі літ я не був ані одним, ані другим – я був нічим» [Гомбрович 2002, 4].

Цього разу це був не сон – справді біля пічки стояв двійник. Однак я помітив, що він боїться ще більше, ніж я; він стояв, похнюпивши голову, потупивши очі, опутивши руки – його страх додав мені відваги. Я крадькома зиркав із-під ковдри нібито не на себе і бачив це обличчя, яке було моїм і не моїм. Воно виринали із глибокої і темної зелені, саме ж світло-зелене – це обличчя, що його я мав на собі. Оце мій ніс... ото мої губи... ото мої вуха, дім мій. Здрастуйте, знайомі куточки!

Ще й як знайомі! Як я знав цю кривизну губ, що маскує напруження страху. Ось кутики вуст – ось підборіддя – вухо, яке мені колись надірвав Здись, – знаки й симптоми двоїстих впливів, обличчя, що його дві сили, внутрішня й зовнішня, розтерли між собою. Це було моє – або я був ним – або все це було чужим – а я, однак, ним був [Гомбрович 2002, 19].

На думку Гірняк,

важливо, що роздвоєння особи з психічного рівня переноситься навіть на рівень тілесний, даючи підстави робити висновки вже не так про роз-двоєння, як про роз-множення. Людина постає як сукупність своїх фізичних частин, кожна з яких відповідає за певний аспект ідентичності особи [Гірняк 2009, 192].

Карнавальне дійство пропагувало ідею профанації сакрального, одночасне існування двох світів, гротескно інтерпретуючи опозиції життя – смерті, згасання – оновлення. Маска смерті героя у романі *Двері в день* повинна стати маскою нового життя. Теодор Гай, приймаючи цю маску, містифікуючи власну смерть, від'їжджає і приміряє на себе маски закоханого, винахідника, мрійника, робітника. Кожен раз, одягаючи «нове обличчя», Гай проживає в ньому певну роль, бо «скільки невідомого заховає кожне людське обличчя, яка трагедія може бути за ним, яке щастя і яка зловісна та холодна лють!» [Шкурупій 1929, 53]. Саме це карнавалізує його спосіб життя й приносить задоволення, пишання собою. Маска смерті, яку першу одягає Гай, робить його іншим, вільним від обов'язків, змінює його життя, спосіб існування. Гео Шкурупій у романах *Двері в день* та *Жанна-батальйонерка* через маску смерті інсценує власну смерть героїв, що є парадигмою карнавалу. Для карнавального дійства характерно те, що кожен вибирає собі Іншого, утворюючи тим самим пару. Парою для Теодора Гая стає мрець-маляр, якого він переодягає, інсценуючи власну смерть. Проте над цією смертю звучить сміх. У Гео Шкурупія на маску смерті «накладається іронічна маска, яка фіксується у тексті грою» [Васильків 2015, 54].

Простежуючи функціонування та трансформацію топосу маски та містифікації у творах *Фердидурке* та *Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших* Майка Йогансена, Лобас вказує, що у творі польського письменника «мотив маски постав у двох варіантах: 1) «рира» та «тур», 2) «gęba», «mina» («grutas»). До того ж маска у Гомбровича (у всіх іпостасях) – не стільки спосіб конструювання персонажів та ситуацій, скільки символ, філософський концепт, пов'язаний з філософією форми. Так, маска-стереотип («тур») означає місце його носія у соціальній ієрархії, детермінує індивідуальні ознаки

персонажа – портретні та психологічні, аж до власної мови (гасла Сифона, лозунгове мовлення Млодзяків, французькі звороти Гурлецьких)» [Лобас 2007, 10]. Маска-стереотип у романі Вітольда Гомбровича виражена через топоси учня, «короля», режисера та є носієм певного набору цінностей, способу поведінки, функціонуючи тільки у сакральному просторі. Руйнування *sacrum* приводить до знищення стереотипу – розвінчання «короля» Пімка.

Маска, що автор називає її «гримасою обличчя» Юзя, ховає героя від самого себе, який

навіки ув'язнений, в'язень чужих гримас, чужих облич. Лице моє, наче дзеркало їхніх облич, також спотворилося, блазень поміж двома блазнями, як я міг здобути на щось, що не було б гримасою, я гримасував, гримасував і знав, що втрачаю себе в цій гримасі [Гомбрович 2002, 80].

Одягання маски свідчить про відсутність власної ідентичності, про штучність думок, почуттів, про втрату свого обличчя й унеможливорює «повернення до власної сутності» (Лобас).

Іронія розгортає наратив тексту, і в такий спосіб десакралізує цінності світу. Вітольд Гомбрович у своєму творі намагається довести, що ідеали, проповідувані школою, педагогікою, порушені, десакралізовані: «Фальшиві у своєму пафосі, жадливі в ліризмі, фатальні в сентименталізмі, невмілі в іронії, жарті й дотепі, претензійні у злетах, бридкі у своїх падіннях» [Гомбрович 2002, 41]. Іронічна присутність наратора у творі спрямована на гротескне змалювання дійсності.

У творі Гео Шкурупія пошуки героєм сенсу буття розгортаються через авторське іронічне осмислення дійсності. За Бахтіним сміх, як і все карнавальне, має амбівалентний характер. Сміх як глузування над серйозністю життя безсилий перед обличчям смерті. Іронічна маска Гая є грою героя. Маска у творі Гео Шкурупія є одним із елементів гри автора з текстом і читачем. Важливим аспектом гри є містифікація, метаморфоза, яка відбувається з героєм і сприймається читачем як театральна вистава, що «дозволяє скинути старе набридливе вбрання» [Шкурупій 1929, 186]. Гра уяви, яка переходить у сон, дозволяє сприймати світ як фіктивний, детермінуючи два плани: реальний та уявний, ірреальний, фіктивний: «Дивовижна крадіжка трупа, орда, Сонячний-Блиск, невдале кохання дикуна і химерний похорон – все це була вигадка Гайової фантазії. Фантазія перемішалася з дійсною біографією Гая, Теодора Гая, що сидів у півній» [Шкурупій 1929, 187].

У творі Гео Шкурупія наявна й авторська маска, за допомогою якої автор інтригує читача, прагне дешифрувати первісний смисл, наповнюючи його

новим значенням, змістом, залучаючи реципієнта до співтворчості. Карнавальна поетика сприяє висміюванню певних ситуацій, стереотипів та виражається поетикально-ігровим способом у текстовій тканині романів. Маска в авангардних/ експериментальних творах детермінує індивідуальні ознаки персонажів, сприяє їх іронічному зображенню.

Карнавальний топос маски простежується через маску-стереотип у романі Вітольда Гомбровича та маску смерті у творі *Двері в день* Гео Шкурупія. Проте автори подають трансформацію топосу маски в екзистенційному вимірі, переломлюючи сприймання світу через відмінні ракурси: маска нудьги, фіктивної смерті, замріяності, закоханості (*Двері в день*), маска учня, закоханого (*Фердидурке*).

Маска-стереотип у романі Вітольда Гомбровича є носієм певного набору цінностей героя, Гео Шкурупій через маску смерті героя демонструє екзистенційний вибір героя. У художній картині світу творів польського та українського письменників персонажі вибирають маску, яка захищає їх від фарисейства, абсурдності світу.

Бібліографія

- Bahtin Mihail Mihajlovič. 1986. *Eстетика slovesnogo tvorčestva*. Moskva: Iskusstvo [Бахтин М.М. 1986. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство].
- Bahtin Mihail Mihajlovič. 1965. *Tvorčestvo Fransua Rable i narodnaâ kul'tura Srednevekov'â i Renessansa*. Moskva: Izdatel'stvo Hudožestvennaâ Literatura [Бахтин Михаил Михайлович 1965. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса*. Москва: Издательство Художественная Литература].
- Harlan Ol'ga. 2014. *Igrovi strategii hudožn'oï prozi mižvoënnoho dvadcatilittâ (Majk Jogansen – Vitol'd Ġombrovič – Illâ Erenburg)*. V: *Metamorfozi v sučasnij ukraińskij literaturi*. Red. P. Olehovs'koï, M. Zambžic'koï ta K. Ākubovs'koï-Kravčik. Varšava–Ivano-Frankivs'k: 289–297 [Харлан Ольга. 2014. *Ігрові стратегії художньої прози міжвоєнного двадцятиліття (Майк Йогансен – Вітольд Гомбрович – Ілля Еренбург)*. В: *Метаморфози в сучасній українській літературі*. Ред. П. Олеховської, М. Замбжицької та К. Якубовської-Кравчик. Варшава–Івано-Франківськ: 289–297].
- Girnaĵ Mar'âna. 2009. *Miž Scilloû i Haribdoû vlasnoï identičnosti (za romanom Vitol'da Ġombroviča «Ferdidurke»)*. «Paradigma» № 4. (online) <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/paradygma/189-209-gm.pdf> (dostup 25.06.2017) [Гірняк Мар'яна. 2009. *Між Цицллою і Харибдою власної ідентичності (за романом Вітольда Гомбровича «Фердидурке»)*. «Парадигма» № 4. (online) <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/paradygma/189-209-gm.pdf> (доступ 25.06.2017)].
- Gombrovič Vitol'd. 2002. *Ferdidurke*. Kiiiv: Vidavnictvo Solomii Pavličko «Osnovi» [Гомбрович Вітольд. 2002. *Фердидурке*. Пер. А. Бондар. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи»].
- Grinštejn Arkadij L'vovič. 1999. *Karnaval i maskarad v hudožestvennoj literature*. Samara: Izdatel'stvo SĠAKI [Гринштейн Аркадий Львович. 1999. *Карнавал и маскарад в художественной литературе*. Самара: Издательство СГАКИ].

- Lobas Natalia Pavlivna. 2007. *Karnaval'na poetika ta žanrovi osoblivosti mižvoënnoï eksperimental'noi prozi Majka Jogansena ta Vitol'da Ġombroviča (na materialï romaniv «Prigodi Mak-Lejtona, Garri Ruperta ta inših i «Ferdidurke»): avtořef. ...dis. kand. filol. nauk. Ternopiľ* [Лобас Наталія Павлівна. 2007. *Карнавальна поетика та жанрові особливості міжвоєнної експериментальної прози Майка Йогансена та Вітольда Гомбровича (на матеріалі романів «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших» і «Фердидурке»): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Тернопіль*].
- Škurupij Geo. 1929. *Dveri v den'*. Harkiv: Proletarij [Шкурупій Гео. 1929. *Двері в день*. Харків: Пролетарій].
- Vasil'kiv Olena. 2015. *Stilizacãã karnaval'ni maski u narativi Geo Škurupia*. (online) <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/6149/1/Vasykiv.pdf> (dostup 24.06.2017) [Васильків Олена. 2015. *Стилізація карнавальних масок у наративі Гео Шкурупія*. (online) <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/6149/1/Vasykiv.pdf> (доступ 24.06.2017)].

Summary

Carnival topos masc in the novels of Witold Gombrowich *Ferdydurke* and Geo Shkurupia *Doors in the day*

The article is devoted to the study of the features of the mask topos in the novels of Witold Gombrowich *Ferdydurke* and Geo Shkurupia *Doors in the day*. On the basis of the basic concepts of carnivalization of Mikhail Bakhtin, features of the functioning of the mask image are considered, which is one of the means of expressing new forms of communication with the recipient and the metaphorical language. The mask in the experimental / avant-garde works determines the individual characters of the characters, contributes to the irony of the grotesque. The mask-stereotype in the novel by Witold Gombrowich is the bearer of a certain set of values of the hero, Geo Shkurupii through the mask of the death of the hero demonstrates the existential choice of the hero.

Key words: carnivalization, mask, irony, grotesque, existential hero

Kontakt z Autorkã:
zss69@ukr.net

Jarosław Poliszczuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Кризис советского метанарратива (современная ситуация восточнославянских литератур)

Распад Советского Союза и создание на его руинах новых республик в 1990–1991 годах обозначили границу эпох не только в геополитическом смысле, но также и в культурном самоопределении народов бывшего союзного государства. С одной стороны, это повлекло за собой неизбежную дискредитацию советского метанарратива, длительное время служившего структурообразующим элементом определенного культурного пространства. И хотя этот процесс оказался непростым, болезненным и противоречивым, все же расщепление советской идентичности стало одной из важнейших задач в современной культуре бывших республик СССР. С другой стороны, в этом пространстве наблюдаем постепенное становление новой идентичности и новых нарративов, которые соответствуют запросам нашего времени, но также отражают локальную специфику отдельных национальных культур.

Художественная литература, в соответствии с традицией русского литературоцентризма XIX–XX веков, составляла основу советского культурного дискурса [Берг 2000; Кондаков 2008; *Кризис литературоцентризма* 2014]. Именно в ней идеологическая модель отразилась наиболее четко и последовательно: в выборе культов, героев и антигероев, великих писателей и выдающихся произведений, в канонизированных достижениях и умалчиваемых утратах. Концепт советской литературы объединял мастеров разных стилей, поколений, национальностей и, несмотря на свою неустойчивость, успешно функционировал в разные периоды XX столетия. Даже его, казалось бы, очевидная дискредитация после 1991 года требует много усилий и средств, что не может не свидетельствовать о живучести такого явления. Но все же процесс запущен, и точка невозврата пройдена, что дает нам интересный предмет для рефлексии. Словацкий славист Любор Матейко рассуждает об этом следующим образом:

Если сами литературоведы советского времени определяли существование «советской литературы» как единого целого факторами, тесно связанными

с существованием СССР и распространением советского метанарратива (общая территория, общая идеологическая платформа), то распад СССР надо неизбежно воспринимать как толчок к расщеплению прежнего единства, глубинного или только поверхностного. Естественно, если признать литературный процесс именно процессом с собственными закономерностями, дата гибели «советской литературы» не должна обязательно совпадать с последним днем советской империи. Этот день может представлять лишь *terminus post quem*, т.е. начало существования основного условия для ее отмирания [Matejko 2017, 110].

Упразднение советского метанарратива оказалось чрезвычайно сложным не случайно. Дело в том, что он утвердился как системное явление, охватывавшее разные сферы самоидентификации советского общества. Этот метанарратив отличался крепкой идеологической связностью, но в то же время обладал гибкостью, что обеспечило ему определенное поле для маневра даже во времена упадка, длившегося довольно долго – от бунта поколения 60-х до современных общественно-культурных трансформаций в постсоветских странах. Поэтому, как подчеркивает австралийский ученый Грэм Гилл, сегодня происходит его медленное и постепенное разрушение, а вот о полном исчезновении пока что вряд ли стоит говорить [Gill 2001, 2; Gill 2013, 6–7]. В подобном тоне выдержаны оценки американского политолога Романа Шпорлюка: он предостерегал, что прощание с советским наследием не будет легким и безболезненным. В частности, ученый обращал внимание на гибридные формы идентичности, отражающие состояние полураспада советской общности: они могут возникнуть или развиваться произвольно, удивляя своей непредсказуемостью даже специалистов. Он считал, что

на данном этапе невозможно предвидеть (цитированное эссе *Национализм после коммунизма* было написано в 1998 году – Я.П.), ограничатся ли они постепенно какой-либо одной конкретной формой идентичности (русской, украинской или белорусской), или возникнут какие-либо новые формы самоидентификации, что-то типа донбасской региональной идентичности с *советскими* политическими и культурными идеалами, которая не будет ни русской, ни украинской. (...) Коммунизм все-таки оставил после себя значительное социально-психологическое наследие, пережившее его политическую и институционную смерть [Шпорлюк 2016, 90; пер. цитаты наш – Я.П.].

В художественной литературе восточнославянских народов этот эффект полураспада, а также сопутствующие ему явления гибридизации стилей, жанров, форм проявляются довольно выразительно, составляя одну из характерных особенностей современного литературного творчества.

Разрушение советского метанарратива лишь отчасти совпало с тем глобальным явлением, которое в свое время обозначил Жан Франсуа Лиотар в формуле утраты великих нарративов. Французский ученый исходил из опыта западной цивилизации, переходящей в состояние постмодерна и отказывающейся от бинарных оппозиций и однозначной иерархии ценностей [Лиотар 1998, 61]. Западные постмодернисты осознали – как требование текущего момента – необходимость переосмысления ведущих ценностей модерна, т.е. идей разума, прогресса, свободы. В этом отношении они определяли дисфункциональность великих нарративов, что и зафиксировал Лиотар в своем нашумевшем эссе о состоянии постмодерна и прощании с метанарративами [Лиотар 1998, 92–93]. Однако регламентирующее значение его оценок нельзя преувеличивать. Механическое перенесение западного опыта постмодерна на постсоветские общества кажется не только легкомысленным и ошибочным, но и вредным для понимания сущности настоящей ситуации. Собственно говоря, оно уже в 90-е годы XX века (тогда труд Лиотара был очень популярен и многократно цитирован) привело к некорректным оценкам и спекуляциям вокруг статуса постсоветского общества, которое зачастую сравнивалось с западным постмодерным миром. Опыт, однако, показал, что на Востоке Европы преждевременно говорить об упразднении великих нарративов, так как общество продолжает находиться в неопределенном состоянии и выражает явную тенденцию к возврату метанарратива, пусть и в несколько модифицированном виде.

Литературы восточнославянских народов в последнее время переживают не только динамическую эволюцию, но и значительные трудности, а порой и сложные проблемы, разрешение которых им не под силу. Конец 80-х и начало 90-х годов XX века был отмечен в этих литературах определенной эйфорией, вызванной как упразднением советской цензуры и идеологического давления, так и созданием новых независимых государств на базе бывшего СССР. На смену этой кратковременной эйфории пришло массовое разочарование и избавление от иллюзий. В целом постсоветский период можно условно разделить на три этапа: 1) от конца 80-х до середины 90-х – этап радикального переформатирования дискурса; 2) этап постмодернизма и связанных с ним экспериментальных практик (90-е годы и начало нового тысячелетия); 3) этап «нормальности» (после 2005–2008 годов).

Уже в годы горбачевской перестройки (вторая половина 80-х годов) началось возвращение репрессированного и забытого литературного наследия, наводнившего сначала страницы толстых журналов, а затем и каталоги крупнейших издательств. Огромный эффект этого процесса, растянувшегося

почти на десятилетие, тогда трудно было предвидеть. Достоянием широкой общественности стали произведения запрещенных раньше писателей конца XIX – начала XX века (русского Серебряного Века, раннего модернизма в украинской и белорусской словесности), репрессированных авторов 20–30-х годов, поколения шестидесятников и младших авторов, запрещенные цензурой или не вписывающиеся в соцреалистический формат. Еще более неожиданным явлением стала лавина эмиграционного творчества, представляющая оппозиционные к советской идеологии опции: белоэмигрантскую и антибольшевистскую в русской словесности, принципиально ориентированную на политическую и культурную самостоятельность в украинской и белорусской литературе. Большой читательский резонанс обрели публикации творческого наследия Михаила Булгакова, Александра Солженицына, Василия Гроссмана, Варлама Шаламова, Владимира Войновича, Владимира Винниченко, Миколы Хвильевого, Ивана Багряного, Максима Богдановича, Кузьмы Чорного, Ларисы Гениуш и многих других. Это вызвало весьма ощутимый интерес, а также – очень ценную, но, к сожалению, кратковременную дискуссию о пересмотре советского прошлого¹.

Период конца 80-х и первой половины 90-х был временем чрезвычайной популярности «толстых» литературных журналов. Российские периодические издания «Новый мир», «Дружба народов», «Знамя», украинские «Вітчизна», «Дзвін», «Березіль», белорусские «Полымя», «Нёман», «Маладосць» переживали в эти годы свой золотой век. Они привлекали массовое внимание не только тем, что публиковали раньше запрещенные произведения, но и становились важной трибуной общественного обсуждения актуальных проблем гуманитарной политики. В частности, для современного исследователя ценными являются рубрики литературной критики и публицистики этих журналов: они позволяют отслеживать идеи и настроения, бурлившие в то время в обществе.

Активное сосуществование разных дискурсов, стилей и традиций, ставшее возможным в эпоху перестройки, гласности и свободы слова, придало литературной жизни 90-х годов чрезвычайное разнообразие. С одной стороны, это не могло не радовать, так как на смену скучному соцреализму наконец пришла культурная открытость, приучающая читателя к выработыванию

---

¹ Общественная дискуссия, спровоцированная появлением «опальных» литературных произведений, апеллировала к критическому пересмотру представлений об истории XX в., в частности, о ее советском периоде. Однако такой опыт оказался слишком болезненным для постсоветского общества, чем воспользовалась власть, постепенно сворачивая эту дискуссию. Для 90-х гг. были характерны «растерянность и хаос, охватившие государственные «места памяти» в связи с процессами институционального распада советской империи», которые позже превратились в «общую социальную амнезию» и «блокировку памяти» [Прохорова 2007, 13–14].

собственного вкуса и культуры чтения. С другой стороны, вспышка активности на литературном поле была кратковременной, потому как уже к концу 90-х годов она была погашена надвигающейся волной массовой коммуникации, что фатальным образом сказалось на общественном авторитете и эстетических качествах изящной словесности [Кризис литературоцентризма 2014, 6].

Так или иначе, первая фаза постсоветской истории, то есть на 1990-е годы, вполне отчетливо обозначила завершение «литературоцентризма» как определенной традиции XIX–XX веков в восточнославянском контексте. Эта традиция была заложена демократической литературой и публицистикой дореволюционного времени, но окончательно оформлена в советской «огосударственности» культуры. Именно в сталинской модели культуры было закреплено состояние, отразившееся в «диктатуре искусства над жизнью» [Гройс 1993, 7]. Литература была возведена в степень определенного культа, однако она не столько отражала жизнь, сколько мифологизировала ее, пользуясь своим особым статусом и влиянием на массовое сознание. Таким образом, вся советская жизнь становилась производением искусства, зато «инновационный обмен между искусством и реальностью стал невозможным – и новое исчезло, сменившись вечным возвращением прошлого» [Гройс 1993, 6]. Такую связь, закрепившуюся в советской культуре, напрочь разрушила новая эпоха. Она привела к окончательной дискриминации культа литературы и отменила «эффект «всеприсутствия» литературы, ориентировавшей многие социальные практики на книжно-литературные образцы» [Кризис литературоцентризма 2014, 5; Черняк 2008, 7–8].

Вместе с тем в художественном творчестве этого периода выразительно проявились черты новой общественно-культурной ситуации: идеологическая и эстетическая поляризация в самоидентификации писателей, а также ощущение переживаемого исторического момента как драматического и трагического опыта. Последнее было в значительной степени вызвано эффектом Чернобыля – атомной катастрофы 1986 года, ставшей символом завершения эпохи и провозвещающей цивилизационный апокалипсис. Тема Чернобыля стала предметом самой серьезной рефлексии в литературе и искусстве [Забужко 2005, 111]. Представленная в таких значительных произведениях, как повести и романы Юрия Щербака *Чернобыль* (1987), Алеся Адамовича *Последняя пастораль* (1989), Светланы Алексиевич *Чернобыльская молитва. Хроника будущего* (1997), она стала также поворотным пунктом в самосознании национальных литератур, ключевым элементом в создании новой идентичности постсоветского периода [Михеева 2016]. Украинская исследовательница Тамара Гундорова предлагает именно с 1986 года начинать отсчет современности

(постмодерна) в литературно-культурном развитии и приводит ряд аргументов, отстаивая такую точку зрения [Гундорова 2005, 20].

Настроения цивилизационного разочарования и депрессии довольно популярны также в русской литературе «новой волны». В России они имеют несколько иную мотивацию, так как чернобыльский фактор здесь не произвел такого сильного впечатления, как в Беларуси или на Украине. Огромная страна в 90-ые годы в полной мере ощутила исчерпанность цивилизационной перспективы, тупик общественного развития, угрозу дестабилизации, которая проявилась в первой чеченской войне (1994–1996) и других открытых или скрытых конфликтах этого периода. Испытание свободой в среде творческой интеллигенции оказалось очень серьезным экзаменом, нередко приводившим к творческому кризису. Социально-психологические и этические дилеммы этого состояния хорошо отражает художественная проза Людмилы Петрушевской, Владимира Маканина, Виктора Пелевина, Татьяны Толстой. Так, в романе Пелевина *Чаяев и Пустота* (1996), ставшем одним из самых ярких произведений переходного времени, несмотря на условно-фантастический антураж ретроутопии, вполне выразительно угадываются общественные реалии России 90-х, настроения безысходности и тупика, охватившие интеллигенцию того времени. Развернутая писателем метафора Пустоты касается не только конкретного состояния и периода в новейшей истории, но восходит к более значимому, экзистенциальному смыслу: весь мир представлен в романе Пелевина как огромная пустота, потому как герои неспособны наполнить его каким-либо существенным смыслом [Корнеев 1997, 258–259].

Хотя в начале 90-х годов постсоветские страны одновременно начали выстраивать новую культурную идентичность, уже в начале этого процесса проявились значительные отличия в понимании этой задачи. Любор Матейко замечает по этому поводу, что они сказались на судьбах отдельных личностей и целых поколений писателей как созидателей литературного корпуса, а также определили ситуацию на книжном рынке и в литературной жизни в целом (новых литературных течений, тематических приоритетов, типов героев и т.п.). Ученый считает, что отношение к советскому дискурсу было определяющим в этом трансформационном процессе. Он пишет:

Ключевым вопросом формирования новой идентичности литератур постсоветских стран кажется вопрос о роли наследия советского метанарратива. Попытки справиться с ним наблюдаются на рубеже 80-х и 90-х годов во всех литературах постсоветского пространства, причем вопрос об отношении к советскому метанарративу был тесно связан с усилением роли новых национальных нарративов. Их развитие стало основной чертой общественного дискурса в государствах,

формально приобретших независимость. (...) Там, где национальные проекты стали обиходной реальностью и смена советского метанарратива успешно завершилась, создались условия для более широкого распространения постмодернистских и глобализационных концептов в обществе и литературе [Matejko 2017, 11–112].

Самой трудной преградой на этом пути обретения новой идентичности, как нам кажется, стал инерционный фактор. В случае украинской и белорусской литературы это прежде всего давление патриархальной традиции, которая в свое время не была соответствующим образом осмыслена и отрефлексирована. Дискриминация национального языка в современных условиях посттоталитарного государства (в сфере массовой коммуникации и культуры это имело место в Украине до реформ 2014 года и, к сожалению, продолжается в Беларуси) привела к культивированию среди творческой интеллигенции традиционной модели национальной культуры. Соответственно, на это трагично истощались ресурсы, которые следовало направить на модернизацию национально-культурного дискурса. В России такое инерционное влияние традиции тоже имело место; в частности, оно было вызвано волной публикаций произведений высокой культуры в 80–90-е годы, противостоящих размыванию эстетических критериев в новое время. К тому же инерция проявилась также (что не менее важно) в ностальгии по советскому прошлому, причем не только в пассивной идеализации этого прошлого, но и в попытках «восстановления постсоветского пространства» [*Русский узел* 1999, 14–15] на почве идей евразийства и имперской общности. Эта тенденция остается актуальной, более того, в последнее время она претерпела значительную эволюцию в контексте жесткой политической конъюнктуры России.

Роль государства в процессе «смены вех» тоже не была однозначной. Декларируя приверженность рыночной экономике и невмешательство власти в процессы культурного обмена, государство вместе с тем сохранило за собой значительные ресурсы влияния. А в сфере массовой коммуникации (как известно, в постсоветском пространстве она контролируется властью) дальше успешно использовались элементы советского нарратива, хорошо воспринимаемые, в частности, старшим поколением граждан. Наиболее явно технологии государственного регламентирования литературы проявились в постсоветской России, а также в Беларуси (что понятно в контексте создания союза с Российской Федерацией), в меньшей мере – в Украине. Так или иначе, они противоречат официальным заявлениям о свободе творчества, поскольку в действительности литература ощущает значительное давление политических и идеологических факторов. Вытесненная из официальной сферы,

рефлексия над настоящим и прошлым, тем не менее, находит свое отражение в художественной литературе, обуславливая популярность определенных форм и жанровых модификаций (антиутопия, альтернативная история, ретродектив и пр.). Отсюда вывод Александра Эткинда, утверждающего в недавнем исследовании культурной памяти, что такие произведения показывают «извращенные кривые формы горя» [Эткинд 2015, 13]. Ведь в российском обществе всеобщая травма, вынесенная из советского прошлого, не была проработана, а наоборот – до сих пор остается умалчиваемой, поэтому – не осмысленная должным образом – память возвращается в виде мутантов и зомби на страницах современных романов-антиутопий. Осторожно о травматическом опыте прошлого пытаются говорить белорусские писатели [Михеева 2016], невзирая на политические преследования и укрепление «бархатной» диктатуры в этой стране. В течение последнего десятилетия апеллируют к переосмыслению трагического опыта прошлого украинские авторы². Наверное, это один из весомых показателей реформирования словесности в постсоветском пространстве. Поэтому Любор Матейко, сравнивая национальные проекты бывшего СССР, утверждает: «Наиболее заметным кажется отказ от советского метанарратива в формировании идентичности новой украинской литературы» [Matejko 2017, 112].

Пример действия с обратным эффектом дает в последнее время Беларусь. Эта страна отказалась от созидания национальной идентичности и стремится своеобразно пролонгировать советские культурные практики, что вызывает фрустрацию среди ее граждан, с одной стороны, и скепсис относительно государства и его политики – со стороны соседей и внешних наблюдателей. Политический режим президента Лукашенко определил длительную стагнацию общества, лишённого перспективы развития и законсервированного в полусонном состоянии [Kłysiński 2017, 87]. В частности, большой провал потерпела гуманитарная политика Беларуси, ставшей фактически филиалом «русского мира». Системные притеснения белорусского языка привела к его окончательной маргинализации в современной культуре³. Перед белорусским литератором сегодня разворачивается невеселая и скудная перспектива: писать на русском и пытаться выйти на российский книжный рынок, избавляясь от собственной идентичности (на разных уровнях – индивидуальном,

² Такая тенденция заметна в ряде произведений последнего времени, ее репрезентируют Оксана Забужко в *Музее покинутых секретов* (2009), Владимир Лыс в *Столетия Якова* (2010), Василий Шкляр в *Черном вороне* (2009) и *Троцке* (2017) и др.

³ В отличие от других бывших республик, в Беларуси после распада Советского Союза количество русскоязычных граждан лишь возрастало. В 1989 г. их было чуть меньше, чем в Украине – 32,3%, в 1994 – уже 49,6%, а в 2016 – 71% [*Русский язык...* 2017].

региональном и национальном), или оставаться в маленьком белорусском «аквариуме» (так называют кружки белорусскоязычной интеллигенции) [Matejko 2017, 113, 119]. Во втором случае его творчество обречено на небытие, так как литературу на белорусском языке почти никто не читает: в последнее время численность людей, знающих белорусский и читающих на нем, значительно сократилась, как следует из официальных источников [*Русский язык...* 2017]. Государственное двуязычие практически обернулось новой мощной волной национально-культурной ассимиляции белорусов и ведет к необратимым последствиям. Игра в постмодернистскую открытость и транскультурность [Pálfalvi 2017, 128–129], которая имеет своих приверженцев в среде белорусских писателей (Валентин Акудович, Артур Клинов и др.), в этом случае только скрывает постепенную деградацию национально-культурного своеобразия белорусов под давлением неокOLONиальных факторов. В этом контексте неоднозначной практикой выглядит использование русского языка белорусскими писателями (Светлана Алексиевич, Андрей Жвалевский, Тамара Лисицкая, Наталья Батракова и др.): пытаясь сохранить национальную идентичность хотя бы частично, они идут на сомнительные компромиссы⁴. Языковой спор в Беларуси продолжает быть острым, так как отражает плачевную ситуацию национального языка и культуры XIX–XX веков. Весь корпус текстов, созданных на этом языке (то есть не только классика, но и современные произведения), может оказаться всего лишь архивным материалом, если не приостановить ассимиляционные процессы. Кроме того, размывается грань между русскоязычной и русской литературой Беларуси, что составляет отдельную проблему для современной культуры.

Кризис советского метанарратива в восточнославянских литературах оказался длительным и противоречивым. Быстрый и успешный переход к следующей формации в 1991 году, как это представляли себе многие писатели и публицисты времен развала СССР, не состоялся, он уступил место затяжному и нередко инерционному по существу процессу. Политизация культурной жизни России в начале XXI в. привела к усилению неоимпериальной риторики, преимущественно черпающей из советского дискурса: ее перформативно используют многие популярные писатели. В украинской и белорусской словесности, наоборот, сильно сказались колониальные традиции, ведущие к архаизации культуры и противопоставленные ее актуальной

---

⁴ И при этом вряд ли могут конкурировать наравне с русскими авторами. В этом случае писатели ограничивают себя другой искусственной рамкой, так как главным читателем их произведений являются все же белорусы, точнее сказать, «советский народ белорусского разлива», как метко сформулировал Игорь Бабков [Бабков 2013].

модернизации. К тому же на развитии новой идентичности очень существенно сказалось давление «русского мира», которое можно идентифицировать как неоколониальный культурный проект. Переосмысление недавнего прошлого пока что находится в незавершенной стадии, а это значит, что и создание национальных нарративов в современных восточнославянских литературах – процесс открытый.

Библиография

- Babkov Igar. 2013. *Hvilinka. Try gistoryi*. Minsk: Vydavec Logvinaŭ [Бабков Игар. 2013. *Хвілінка. Тры гісторыі*. Мінск: Выдавец Логвінаў].
- Berg Mihail Ūr'evič. 2000. *Literaturokratiâ. Problema prisvoeniâ i pereosmysleniâ vlasti v literature*. Moskva: Izdatelstvo NLO [Берг Михаил Юрьевич. 2000. *Литературократия. Проблема присвоения и переосмысления власти в литературе*, Москва: Издательство НЛО].
- Černâk Mariâ. 2008. *Sovremennââ russkaâ literatura*. Moskva: Forum, Saga [Черняк Мария. 2008. *Современная русская литература*. Москва: Форум, Сага].
- Ėtkind Aleksandr. 2015. *Krivoje gore. Pamât' o nepogrebenny*. Avtoriz. perevod s angl. Makarov V. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [Эткинд Александр. 2015. *Кривое горе. Память о непогребенных*. Авториз. перевод с англ. Макаров В. Москва: Новое литературное обозрение].
- Gill Graeme. 2011. *Symbols and legitimacy in Soviet politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill Graeme. 2013. *Symbolism and regime change: Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grojs Boris. 1993. *Utopiâ i obmen (Stil' Stalin – O novom – Stat'ï)*. Moskva: Znak [Гройс Борис. 1993. *Утопия и обмен (Стиль Сталин – О новом – Статьи)*. Москва: Знак].
- Gundorova Tamara. 2005. *Pislâčornobil's'ka biblioteka. Ukraïns'kij literaturnij postmodern*. Kïiv: Krytyka [Гундорова Тамара. 2005. *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*. Київ: Критика].
- Kłysiński Kamil. 2017. *Koniec mitu dobrego cara*. „Nowa Europa Wschodnia” nr 3/4: 83–87.
- Kondakov Igor'. 2008. *Po tu storonu slova. Krizis literaturocentrizma v Rossii XX–XXI vv.* „Voprosy literatury” № 5: 5–44 [Кондаков Игорь. 2008. *По ту сторону слова. Кризис литературоцентризма в России XX–XXI вв.* „Вопросы литературы” № 5: 5–44].
- Krizis literaturocentrizma. Utrata identiĉnosti, novye vozmožnosti*. 2014. Red. Kovtun N. Moskva: Flinta, Nauka [Кризис литературоцентризма. Утрата идентичности, новые возможности. 2014. Ред. Ковтун Н. Москва: Флинта, Наука].
- Lyotard Jean-François. 1998. *Sostoânie postmoderna*. Per. s fr. Šmatko N.A. Moskva: SPb: Institut ěksperimental'noj socjologii [Лиотар Ж.-Ф. 1998. *Состояние постмодерна*. Пер. с фр. Шматко Н.А. Москва: СПб: Институт экспериментальной социологии]
- Matejko Ľubor. 2017. *Ot «sovetskoj literatury» k nacional'nym literaturam na postsovetskom prostranstve: sluĉai Ukrainy, Belarusi i Azerbajdžana*. W: *Literature and Social Change: A Voyage Through the History of Slavic Studies*. Eds. Matejko L. Bratislava: Porta Danubiana, Comenius University: 110–121.
- Miheeva Larisa. 2016. *Sovremennââ beloruskaâ literatura: tri sposoba govorit' o travme*. „Novaâ Ėvropa”. (online) http://n-europe.eu/article/2016/03/07/sovremennaya_belarusskaya_literatura_tri_sposoba_govorit_o_travme (dostup 20.11.2017) [Михеева Лариса. 2016. *Современная белорусская литература: три способа говорить о травме*. „Новая Эуропа”. (online)

- http://n-europe.eu/article/2016/03/07/sovremennaya_belarusskaya_literatura_tri_sposoba_govorit_o_travme (доступ 20.11.2017)].
- Pálfalvi Lajos. 2017. *Dwujęzyczność, transkulturowość i tożsamość białoruska*. W: *Literature and Social Change: A Voyage Through the History of Slavic Studies*. Ed. Matejko L. Bratislava: Porta Danubiana, Comenius University: 123–129.
- Prohorova Irina. 2007. *Nedavnee prošloe kak vyzov istorizmu*. „Novoe literaturnoe obozrenie” № 1 (83): 12–24 [Прохорова Ирина. 2007. *Недавнее прошлое как вызов историзму*. „Новое литературное обозрение” № 1 (83): 12–24].
- Russkij âzyk terâet populârnost' sredi žitelej počti vseh stran byvshego SSSR. Infografika* 2017. „Novoe vremâ”. (online) <http://nv.ua/world/countries/russkij-jazyk-terjaet-populjarnost-sredi-zhitelej-pochti-vseh-stran-byvshego-sssr-infografika-2173101.html> (dostup 26.11.2017) [*Русский язык теряет популярность среди жителей почти всех стран бывшего СССР. Инфографика*. „Новое время”. (online) <http://nv.ua/world/countries/russkij-jazyk-terjaet-populjarnost-sredi-zhitelej-pochti-vseh-stran-byvshego-sssr-infografika-2173101.html> (доступ 26.11.2017)].
- Russkij uzел. Idei i prognozy žurnala «Moskva»*. 1999. Red. Selivanova S.D. Moskva [*Русский узел. Идеи и прогнозы журнала «Москва»*. 1999. Ред. Селиванова С.Д. Москва].
- Šporlúk Roman. 2016. *Formivannâ modernih nacij: Ukraïna – Rosiâ – Pol’sa*. Per. z angl. Kas’ânov G., Klymchuk M., Râbčuk M. ta in. Vid. 2-e. Kiiiv: Duh i Lîtera [Шпорлюк Роман. *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Пер. з англ. Касьянова Г., Климчука М., Рябчука М. та ін. Вид. 2-е. Київ: Дух і Літера].
- Zabužko Oksana. 2005. *Pro mistectvo v posttravmatičnomu svitî. V: Ukraïns'ka literatura s'ogodni*. Upor. Medvid V. Kyïv: NSPU: 111–115 [Забужко Оксана. 2005. *Про мистецтво в посттравматичному світі*. В: *Українська література сьогодні*. Упор. Медвідь В. Київ: НСПУ: 111–115].

Summary

The Crisis of Soviet Meta-narrative (contemporary situation of East-Slavic literature)

The author of the article revises the process of gradual deconstruction of soviet metanarrative in literature of Russia, Belorussia and Ukraine after 1991st. Each of those literatures built its own identity, which had to replace soviet cultural discourse. That process was contradictory, but still quite productive. Contemporary post-soviet literature is in boundary situation. It means that the crisis of the transition period has not been completely overcome. The main problems in creating of the national narratives are neo-imperial (in Russia) or neo-colonial (in Belorussia and Ukraine) tendencies.

Key words: soviet meta-narrative, national narrative, literature, post-modernism, discourse

Kontakt z Autorem:
yaropk@gmail.com

Izabella Siemianowska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Polskie akcenty w publicystyce Aleksandra Sołżenicyna

Aleksander Sołżenicyn, uważany za jednego z najwybitniejszych współczesnych pisarzy rosyjskich, w swojej działalności publicystycznej, literackiej, w wywiadach niejednokrotnie poruszał kwestie relacji polsko-rosyjskich. Temat Polski i Polaków był bliski pisarzowi ze względu na wspólną, niełatwą historię narodów polskiego i rosyjskiego, więzi kulturowe, a przede wszystkim wolnościowe dążenia Polaków pragnących wydostać się spod jarzma komunizmu. Głos rosyjskiego noblisty, nie bez powodu uznawanego za autorytet moralny i sumienie Rosji, dotyczący spraw polskich, cieszył się dużym zainteresowaniem w kręgach polskiej inteligencji. W maju 1996 roku na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu odbyło się międzynarodowe sympozjum poświęcone polskim akcentom w twórczości Aleksandra Sołżenicyna. Owocem wspomnianej konferencji jest wydany w 1997 roku pod redakcją Jerzego Litwinowa zbiór artykułów zatytułowany *Aleksander Sołżenicyn i Polska*, w którym zaprezentowano związki autora *Archipelagu GULag* z Polską i Polakami z różnych perspektyw. Na uwagę zasługuje pozycja Stanisława Poręby *Aleksander Sołżenicyn*, w której zaakcentowano polskie wątki w publicystyce noblisty. W 1994 roku została opublikowana książka autorstwa Lucjana Suchanka – *Aleksander Sołżenicyn. Pisarz i publicysta* – stanowiąca dogłębne studium twórczości rosyjskiego dysydenta. Piotr Głuszkowski w swojej publikacji *Antyrosja – historyczne wizje Aleksandra Sołżenicyna. Próba polskiego odczytania* przedstawił polski punkt widzenia na Sołżenicynowską interpretację historii. Alicja Wołodźko-Butkiewicz przetłumaczyła i dokonała wyboru najważniejszych w kontekście polskich wątków, publicystycznych wypowiedzi pisarza z lat 1973–1980 (*Żyj bez kłamstwa*). Biorąc pod uwagę dzisiejsze, wciąż niełatwe relacje polsko-rosyjskie, na przypomnienie i uwagę zasługują związki A. Sołżenicyna z Polską i Polakami, a polskie akcenty w publicystycznej twórczości pisarza stanowią nadal interesujący przedmiot analizy.

Publicystyczna twórczość A. Sołżenicyna prowokowała liczne polemiki. Poglądy pisarza wywoływały wiele kontrowersji. Jednakże pomimo wielu głosów krytycznych, z którymi spotykał się autor *Czerwonego koła*, doniosła rola, jaką odegrał w życiu literackim, kulturalnym i społecznym nie tylko Rosji, jest niepodważalna. Jak zauważył Stanisław Poręba:

Za najwybitniejszego współczesnego pisarza rosyjskiego powszechnie uznaje się Aleksandra Sołżenicyna. Porównuje się go z największymi – z Tołstojem i Dostojewskim. Nazywa się sumieniem narodu i jego historiografem szeroko odsłaniającym prawdę o tragicznych dziejach Rosji XX wieku, przemilczanych przez radzieckich historyków. Nie bez przyzwolenia samego pisarza ogłasza się prorokiem i duchowym przywódcą, roztaczającym przed rodakami wizję przyszłej odrodzonej ojczyzny uwolnionej od ideologii bolszewizmu [Poręba 1992, 5].

Abstrahując od wyraźnych różnic w ocenie A. Sołżenicyna jako pisarza, publicysty, myśliciela, historyka, społecznika, trzeba powiedzieć, że rosyjski noblista zajmuje ważne miejsce w historii literatury rosyjskiej i światowej. Swoista „filozofia Sołżenicyna” była impulsem do sporów intelektualnych (m in. polemiki z Andriejem Sacharowem), wywarła niebagatelny wpływ na świadomość wielu znaczących przedstawicieli życia kulturalnego, społecznego i intelektualnego zarówno w ojczyźnie dysydenta, jak i poza nią. A. Wołodźko-Butkiewicz napisała:

Znamienne jest przede wszystkim to, że dla „dla pokolenia Pepsi”, czyli urodzonych w latach 60. i później, Sołżenicyn jest już postacią z dawno minionej epoki, czyli zbędną, wręcz komiczną. Lew Usyskin (rocznik 1965) twierdzi, że w oczach jego generacji autor *Archipelagu GUŁag* to radziecki, nomenklaturowy pisarz, zorientowany w latach 60. na ówczesną koniunkturę, która polegała na tym, by pisać utwory balansujące „na skraju tego, co dozwolone” [Wołodźko-Butkiewicz 2004, 197–198].

Powyższa ocena autorstwa L. Usyskina jest niesprawiedliwa i krzywdząca dla A. Sołżenicyna. Do pisarzy nomenklaturowych z całą pewnością rosyjski dysydent nigdy nie należał. Jak już wspomniano, *Archipelag GUŁag* był, w kontekście „tamtych czasów”, aktem wielkiej odwagi. Ponadto należy podkreślić, że A. Sołżenicyn walczył z komunizmem, ponieważ system ten negował uniwersalistyczne wartości, zniewalał i duchowo zubażał zarówno pojedynczego człowieka, jak i cały naród. Sprzeciw pisarza wobec totalitaryzmu jako synonimu zła ma ponadczasowy charakter, a jego literacka i publicystyczna twórczość zawiera w sobie wiele prawd ogólnoludzkich, niezmiennie aktualnych.

W zniewolonej komunizmem katolickiej Polsce głos autora *Jednego dnia Iwana Denisowicza* w kwestii skomplikowanych relacji polsko-rosyjskich był traktowany ze szczególną powagą i zainteresowaniem tym bardziej, że bazą i fundamentem literackiej i publicystycznej spuścizny A. Sołżenicyna oraz kluczem do zrozumienia jego wizji świata jest filozofia chrześcijańska. Wydaje się, że chrześcijański światopogląd, który należy traktować jako punkt odniesienia do interpretacji jego twórczości, zrodził się w dużej mierze jako alternatywa dla ateistycznej, pozbawionej duchowości i głębszego wymiaru rzeczywistości radzieckiej. Religijność A. Sołżenicyna pogłębiła

się po „cudownym ocaleniu”, pokonaniu choroby i wydostaniu się z piekielnego świata Archipelagu.

A. Sołżenicyn w swoim przemówieniu w 1978 roku na Uniwersytecie Harvarda prorokował zmierzch cywilizacji europejskiej, mający być konsekwencją ogólnego duchowego i moralnego upadku. Pisarz dostrzegł wśród inteligencji zachodniej fascynację lewicowością, ideologią socjalizmu. A. Sołżenicyn, który dobrze znał metafizykę komunistycznego zła, przestrzegał przed nim, by nie stało się ono chorobą całej ludzkości. Rola rosyjskiego dysydenta nie ograniczała się do obalania mitu o utopijnej rzeczywistości ZSRR, istota jego przekazu zawierała się w dążeniu do ocalenia oraz nieustannego budowania systemu wartości, którego istnienie uznawał za niezbędne dla funkcjonowania, rozwoju zarówno jednostek, jak i cywilizacji.

Zrozumiała jest zatem atencja, jaką autor *Archipelagu GULag* darzył Jana Pawła II. Na pytanie „Kultury” (*Отвѣт польскому...*, 1978) po wyborze Karola Wojtyły na papieża dotyczące ewentualnych nadziei związanych z pontyfikatem Polaka pisarz odpowiedział:

Większość ludzi Zachodu zatraciła świadomość skali życia i jego sensu. Mam nadzieję, że ową skalę i sens wniesie do Kościoła katolickiego nowy papież z Polski silnej duchem, papież, który wyrósł w swej ojczyźnie, przewyżczając ucisk chrześcijaństwa. Wraz z katolikami krajów Europy Wschodniej my – Rosjanie – gorąco cieszymy się z tego wyboru. Wierzmy, że pomoże on w umocnieniu naszej wspólnej wiary chrześcijańskiej na całym świecie – bowiem tylko ona może dziś ocalić ludzkość [Sołżenicyn 1992, 173].

Trudno się dziwić, że antykomunistyczna inteligencja polska z aprobatą, zaciekawieniem oraz nadzieją obserwowała literacką i pozaliteracką działalność rosyjskiego dysydenta. A. Sołżenicyn w znacznym stopniu przyczynił się do budowy pomostów porozumienia pomiędzy narodem polskim i rosyjskim. Symbolicznym wydarzeniem było spotkanie A. Sołżenicyna z Janem Pawłem II, do którego doszło z inicjatywy papieża-Polaka w dzień 15. rocznicy rozpoczęcia pontyfikatu. Joseph Pearce ujął to następująco: „Jego uczestnicy, każdy na swój sposób reprezentowali zwycięstwo ludzkiego ducha nad złem totalitaryzmu. Co więcej, obaj przyczynili się do upadku komunizmu w stopniu zapewne większym, niż uczynił to którykolwiek z im współczesnych” [Pearce 1999, 224]. Audiencja u papieża przebiegła w miłej atmosferze, ponad półtoragodzinną dyskusja dotyczyła m.in. znaczenia religii we współczesnym świecie oraz budowania struktur państwowych na podstawie duchowych i etycznych wartości chrześcijańskich. Jak wiadomo, Jan Paweł II dążył do zbliżenia i porozumienia pomiędzy Kościołem katolickim a Cerkwią prawosławną. Nawoływał do jedności, przy poszanowaniu wzajemnych różnic, ale z uwzględnieniem wspólnych chrześcijańskich korzeni wiary. Spotkanie było symboliczne również

dlatego, że doszło do konstruktywnego dialogu zwierzchnika Kościoła katolickiego z żarliwym orędownikiem prawosławia.

A. Sołżenicyn niejednokrotnie podkreślał zbieżność poglądów, jaka łączyła go z papieżem-Polakiem. W swoistym manifeście politycznym *Jak odbudować Rosję?* (*Как нам обустраивать Россию?*, 1990) przy okazji rozważań dotyczących demokracji odwołał się do słów Jana Pawła II. Zdaniem publicysty:

Poszanowanie osoby ludzkiej jest zasadą szerszą niż demokracja i właśnie ono powinno być bezwzględnie dochowane. Ale szanować osobę ludzką można nie tylko w ramach ustroju parlamentarnego. Jednakże i praw osoby nie należy umieszczać na takim piedestale, że mogłyby one przesłonić sobą prawa ogółu. Papież Jan Paweł II powiedział (na Filipinach w r. 1981), że w przypadku kolizji między bezpieczeństwem narodu a prawami człowieka należy przyznać priorytet bezpieczeństwu narodu, to znaczy zachowaniu struktury ogólniejszej, bez której rozpadnie się również życie konkretnych osób [Sołżenicyn 1991, 39].

Zacunek, jakim A. Sołżenicyn darzył Jana Pawła II będącego dla Polaków (także tych niewierzących) wielkim autorytetem moralnym, uosobieniem polskiej duchowości i patriotyzmu, przysporzył pisarzowi wiele sympatii w polskich kręgach. Kolejnym aktem budowania pomostów porozumienia pomiędzy narodami polskim i rosyjskim był list rosyjskiego noblisty *Do strajkujących robotników polskich* (*Бастующим польским рабочим*), z 20 sierpnia 1980 roku, w którym napisał: „Podziwiam wielkość waszego ducha i wasze poczucie godności. Dajecie wspaniały przykład wszystkim narodom uciskany przez komunistów” [Sołżenicyn 1992, 173]. Słowa wsparcia i podziwu ze strony Rosjanina dla wielu Polaków miały dużą wartość, wyrażały bowiem solidarność i poczucie jedności w dążeniu do wolności i prawdy obu narodów. W grudniu 1980 roku A. Sołżenicyn nie zapomniał o represjonowanych przedstawicielach polskiej opozycji i w geście braterstwa skierował do nich kilka zdań:

Krwawi spadkobiercy Lenina wciąż próbują siłą wcielić w życie swe szaleńcze marzenie o panowaniu nad światem – nie licząc się z tym, ile narodów, obcych i własnych, zginie, zmiażdżonych i pohańbionych w jej rzeźni. W dniach tych serce zniewolonego narodu Rosji jest razem z narodem polskim [Sołżenicyn 1992, 174].

Niebagatelne i symboliczne znaczenie miało również poparcie rosyjskiego noblisty, jakiego udzielił kandydatowi do Pokojowej Nagrody Nobla, ówczesnemu przywódcy legendarnej „Solidarności” Lechowi Wałęsie. Uważał, że L. Wałęsa zasługuje na tę nagrodę w sposób szczególny, ponieważ jest liderem największego niepodległościowego ruchu w Europie walczącego o wolność, demokratyzację

państwa i prawa robotników. Należy podkreślić zaangażowanie pisarza w sprawę polskie w niezwykle ważnym i trudnym dla Polaków czasie.

Najwięcej miejsca Polsce i Polakom poświęcił A. Sołżenicyn w swoim artykule *Skrucha i samoograniczenie jako kategorie życia narodowego* (*Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни*, 1973). Tekst ten oparty jest na konstrukcji myślowej, według której skrucha, samoograniczenie i pokajanie się są warunkiem odnowy moralnej zarówno jednostek, jak i społeczeństw. Skruczę definiuje pisarz jako przyznanie się do winy wyrażone w czynach. Za przykład podaje wizytę niemieckiego kanclerza Willy'ego Brandta w Warszawie, Oświęcimiu i Izraelu. W tak rozumiane pojęcie skruchy niewątpliwie wpisują się słynne słowa orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku: „Przebaczamy i prosimy o wybaczenie”. Wspomniane orędzie uznane zostało za pierwszy najważniejszy etap pojednania polsko-niemieckiego. Autor artykułu odwołuje się do chrześcijańskich wartości moralnych jako bazy i fundamentu, na którym mają być kształtowane relacje między narodami.

Interesującym wątkiem jest poruszona przez A. Sołżenicyna tzw. kwestia odpowiedzialności zbiorowej za przewinienia i występki rządzących. Według pisarza:

Nawet, gdy większość ludności pozostaje całkowicie bezsilna, by pohamować szefów własnego państwa – jest mimo to skazana na odpowiedzialność za ich grzechy i błędy. W państwach najbardziej totalitarnych i w państwach największego bezprawia wszyscy ponosimy odpowiedzialność – i za rządy, takie, jakie są, i za wyprawy zbrojne naszych wodzów, za gorliwość naszych żołnierzy, za salwy wojsk pogranicza, za pieśni naszej młodzieży [Sołżenicyn 1992, 15].

Istotne, że rosyjski inteligent nie uchyla się przed ciężarem odpowiedzialności „za grzechy ojców” (Rosja przedrewolucyjna) i wypaczenia władzy sowieckiej. W artykule *Skrucha i samoograniczenie jako kategorie życia narodowego* pisarz szczególnie zaakcentował genetyczną zdolność narodu rosyjskiego do skruchy i kajania się za popełnione winy. Ujął to następująco:

Dar skruchy zesłany nam został szczerze; ogarniał niegdyś znaczną część natury rosyjskiej. Nie bez powodu tak wysoko ceniono w naszym kalendarzu *Dzień Przebaczenia*. Za dawnych czasów (przed XVII wiekiem) w Rosji tak wiele było przejawów skruchy, że uchodziło to za jedną z głównych rosyjskich cech narodowych [Sołżenicyn 1992, 18].

W rosyjskiej zdolności do skruchy i pokuty pisarz widział nadzieję na ogólnonarodowe *katharsis*, które byłoby bodźcem do aktu skruchy i pokuty dla innych narodów. Właśnie w kontekście wzajemnej skruchy – koniecznego warunku przebaczenia zadanych krzywd A. Sołżenicyn poddał analizie niełatwą historię stosunków

polsko-rosyjskich. Dokonując oceny win narodu rosyjskiego popełnionych wobec Polaków, w artykule *Skrucha i samoograniczenie jako kategorie życia narodowego* napisał:

O naszych winach wobec Polski mówiono w Rosji dostatecznie wiele, nawarstwiło się to w naszej pamięci, nie trzeba nas przekonywać. Trzy rozbiory Polski. Stłumienie powstań w latach 1830 i 1863. Potem rusyfikacja: całkowicie zakazane zostały polskie szkoły podstawowe, w gimnazjach nawet języka polskiego uczono po rosyjsku i nie był on obowiązkowy; nawet we własnych mieszkaniach zabraniano uczniom rozmawiać po polsku! W wieku XX – uporczywe zabiegi, jak by tu nie dopuścić do niepodległości Polski, obłudna, dwuznaczna postawa władz rosyjskich w latach 1914–16 [Sołżenicyn 1992, 32–33].

Wśród krzywd wyrządzonych Polakom przez Rosjan pisarz wymienił:

(...) arcszlachetny cios w plecy zadany ginącej Polsce 17 września 1939 roku; wymordowanie kwiatu polskiej ludności w naszych łagrach; niezależnie od tego Katyń; złośliwe, bezlitosne nasze oczekiwanie na brzegu Wisły w sierpniu 1944 roku, obserwowanie przez lornetki, jak na drugim brzegu Hitler miazdzy warszawski zryw sił narodowych – niech się już nie podźwigną, my sami zapewne wyjdziemy tego, kogo trzeba postawić na czele władz [Sołżenicyn 1992, 32–33].

Z perspektywy Polaków lista krzywd byłaby zapewne dłuższa, ale i tak należy docenić doniosłość aktu skruchy przedstawiciela inteligencji rosyjskiej, „sumienia Rosji”, pamiętając, że artykuł powstał w listopadzie 1973 roku. Jak wiadomo, w latach 70. prawda o Katyniu, faktycznej intencji wkroczenia wojsk radzieckich 17 września 1939 roku do Polski czy też bezczynności sowieckich sojuszników podczas powstania warszawskiego zarówno w Polsce, jak i w ZSRR była zakazana. Rosyjski noblista był pierwszym przedstawicielem narodu rosyjskiego, który tak otwarcie i szczerze w imieniu własnym i rodaków wyraził żal i skruchę za krzywdy wyrządzone Polakom.

Według pisarza do pojednania narodów konieczny jest akt wzajemnej skruchy. W dalszej części artykułu A. Sołżenicyn nie omieszkał przypomnieć Polakom o ich przewinach względem Rosjan, Ukraińców, Białorusinów. Trudno nie zauważyć, że lista polskich grzechów w wydaniu A. Sołżenicyna jest dłuższa aniżeli lista grzechów rosyjskich. Ponadto pisarz podkreślił, że Polacy w odróżnieniu od Rosjan nie posiadają daru skruchy i nigdy nie zmanifestowali jej czynem. Z punktu widzenia autora artykułu *Skrucha i samoograniczenie jako kategorie życia narodowego* Polska od XIV do XVIII wieku (do czasów rozbiorów) prowadziła wcale nie mniej imperialną politykę aniżeli carska Rosja. A. Sołżenicyn podkreślił, że:

W minionych stuleciach kwitnąca, silna, zadufana w sobie Polska nie krócej i wcale nie słabiej niż my podbijała i uciskała. Od XIV do XVI wieku – Ruś Halicką i Podole. W 1569 roku zgodnie z Unią Lubelską przyłączyła do swych ziem Podlasie, Wołyń, Ukrainę. W XVI wieku Stefan Batory ruszył z wyprawą na Ruś i oblegał Psków. W końcu XVI wieku stłumiono powstanie kozackie Nalewajki. Początek wieku XVII to wojny Zygmunta II, dwaj Samozwańcy na tronie rosyjskim, zdobycie Smoleńska i na krótki czas także Moskwy; wyprawa Władysława IV. Polacy omal nie odebrali nam wówczas niepodległości, niebezpieczeństwo takie było nie mniejsze niż najazd Tatarów, bowiem Polacy zagrażali także prawosławiu [Sołżenicyn 1992, 33–34].

Wybitny badacz polsko-rosyjskich związków literackich, Jan Orłowski, w swoim artykule *Historia Polski w ocenie Aleksandra Sołżenicyna* zwrócił uwagę na brak obiektywizmu i tendencyjność w spojrzeniu publicysty na historię Polski, na skomplikowane relacje polsko-rosyjskie. Jak słusznie zauważył:

Zdumiewa i zaskakuje jednostronność sądów Sołżenicyna i brak krytycyzmu w ocenie dawnej – wciąż przecież zaborczej polityki Moskwy wobec Rzeczypospolitej (i wiadomo wszak, że nie tylko wobec niej). Nie trzeba być zbyt wytrawnym politykiem, aby zrozumieć, że wojna Stefana Batorego przeciw Moskwie toczona była w obronie Inflant, które prawnie należały do Rzeczypospolitej i że to właśnie Iwan Groźny (jego panowanie było, jak wiadomo, czasem wielkich podbojów Rosji) rozpoczął zaczepne wojny na północy o rozszerzenie dostępu Moskwy do Bałtyku [Orłowski 1997, 13–14].

Wiele wątpliwości wśród polskich historyków może wzbudzać ocena A. Sołżenicyna dotycząca polityki marszałka J. Piłsudskiego. Świadczy o tym następujący cytat: „Piłsudski (nawiasem mówiąc, socjalista, oskarżony w tym samym procesie co Aleksander Uljanow) korzysta z nadarzającej się okazji, by stworzyć «wielką Polskę od morza do morza»” [Sołżenicyn 1992, 35]. Po pierwsze, jakiekolwiek skojarzenia Józefa Piłsudskiego ze starszym bratem Włodzimierza Lenina w odczuciu wielu Polaków mogą zostać uznane za niestosowne. Po drugie zaś, zamierzeniem Piłsudskiego było utworzenie swoistego bufora składającego się z niepodległych państw: Ukrainy, Białorusi, Litwy, Łotwy i oddzielającego Polskę od Rosji. Plan marszałka nie zawierał w sobie zapędów imperialnych. Dowodem tego jest chociażby dążenie Józefa Piłsudskiego do utworzenia suwerennej Ukrainy wyrażone poparciem dla Semena Petlury. W swoich rozważaniach A. Sołżenicyn pominął bolszewickie plany ekspansji komunizmu zakładające podbicie całej Europy. Bolszewicy, jak wiadomo, po ewentualnym zwyciężeniu Polski (klęska poniesiona w Bitwie Warszawskiej uniemożliwiła bolszewikom realizację tych zamierzeń) postawili sobie za cel zdobyć Berlin, następnie Bałkany, Francję i Anglię.

Pewne uchybienia i nieścisłości, jakie można dostrzec w Sołżenicynowskiej interpretacji historii, są drugorzędne. Koncentrowanie się na różnicach pomiędzy

narodami polskim i rosyjskim, także tych dotyczących rozumienia i postrzegania trudnych relacji, nie otwiera drogi do prawdziwego pojednania. Wydaje się, że dogłębną analizę dziejów stosunków polsko-rosyjskich należy pozostawić wytrawnym, profesjonalnym historykom. Najistotniejsza była intencja pisarza – poprzez dokonanie wzajemnego rachunku krzywd i win w stosunkach polsko-rosyjskich, obopólne wyrażenie skruchy, akt *katharsis*, przebaczenie – zbliżyć, zbratać oba narody, zbudować nowe fundamenty porozumienia na płaszczyźnie politycznej i społecznej. Na uwagę zasługują jego słowa:

Skrucha to tylko przygotowanie gruntu, podstawy dla przyszłych działań moralnych, czyli tego, co w życiu jednostek nazywamy poprawą. W życiu prywatnym zło należy naprawiać nie słowem, lecz czynem – podobnie, a nawet jeszcze bardziej konsekwentnie należy czynić w życiu całego narodu. Nie tyle artykułami, książkami, audycjami radiowymi, co narodowymi czynami [Sołżenicyn 1992, 38].

W kontekście powyższego cytatu wielkim rozczarowaniem dla wielu Polaków była nieobecność A. Sołżenicyna w 1994 roku na uroczystościach w Katyniu. Został on zaproszony, lecz nie przyjechał. Lucjan Suchanek zwrócił uwagę na następujący fakt:

Dla polskiej opinii publicznej olbrzymim zaskoczeniem stała się odmowa pisarza wzięcia udziału w uroczystościach katyńskich w 55. rocznicę mordu na oficerach polskich. Zachwiała ona wyobrażeniem o Sołżenicynie jako o sumieniu Rosji, krytyku systemu przemocy, który w swych dziełach przedstawiał zbrodnie komunizmu. Ze strony pisarza miał miejsce jedynie osąd moralny zbrodni katyńskiej, ale za słowami nie poszedł gest, na który oczekiwali Polacy. Obecność Sołżenicyna na uroczystościach mogła stać się sygnałem skruchy narodu, państwa, władzy [Suchanek 1996, 153].

Prawdziwa przyczyna nieuczestniczenia noblisty w obchodach katyńskich jest nieznana. Retoryczne pozostaje pytanie, czy do nieobecności A. Sołżenicyna w Katyniu należy przywiązywać aż tak dużą wagę. Uwzględniając wszystkie dokonania rosyjskiego dysydenta na polu ocieplenia i uzdrowienia relacji polsko-rosyjskich, należy powiedzieć, że ten pojedynczy brak gestu solidarności z Polakami w Katyniu nie powinien pomniejszać ani tym bardziej przekreślać wcześniejszych zasług pisarza.

O pozytywnym stosunku Aleksandra Sołżenicyna do Polski i Polaków świadczy jego wieloletnia znajomość z Jerzym Węgierskim, polskim inżynierem, z którym połączyło go traumatyczne doświadczenie łagrowej egzystencji. A. Sołżenicyn uwiecznił postać J. Węgierskiego w słynnym *Archipelagu GUŁag*. J. Węgierski – bohater *Archipelagu* uosabia najlepsze polskie cechy narodowe, w tym polską dumę i nieprzeciętną odwagę. Wiele ryzykując, kontynuował strajk głodowy w imię poprawy nieludzkich warunków w obozie. Po publikacji w odcinkach na łamach tygodnika

„Polityka” *Jednego dnia Iwana Denisowicza* Jerzy Węgiński skontaktował się z redaktorem pisma „Nowy Mir” Aleksandrem Twardowskim (wydrukował *Jeden dzień...* po raz pierwszy) z prośbą o przekazanie listu Aleksandrowi Sołżenicynowi. I tak rozpoczęła się korespondencja A. Sołżenicyna z A. Twardowskim datowana do roku 1968 roku. Niestety, do spotkania byłych więźniów nigdy nie doszło. Pozostał wzajemny szacunek i podobne ideały [Klich, Krzyk, online].

Jerzy Pomianowski, redaktor pisma „Nowaja Polska”, w wywiadzie dla TVN24, udzielonym w 2008 roku, tuż po śmierci noblisty, wyraził myśl: „Aleksandra Sołżenicyna nikt tak jak Polacy nie rozumiał. Żaden inny naród, poza polskim, tak dobrze Rosjanina zrozumieć nie mógł i nie zechciał” [Pomianowski, online]. Trawestując słowa J. Pomianowskiego, można by rzec, że niewielu było Rosjan, którzy w takim stopniu jak A. Sołżenicyn rozumieli polską duszę i wolnościowe dążenia Polaków. W dalszej części wspomnianego wywiadu redaktor pisma „Nowaja Polska” słusznie zaapelował, aby pamiętać w kontekście związków A. Sołżenicyna z Polską tylko to, co dobre. Budowanie pomostów porozumienia pomiędzy narodami polskim i rosyjskim, których rosyjski dysydent był gorącym orędownikiem, wymaga bowiem wyeksponowania pozytywnych akcentów we wzajemnych relacjach.

Bibliografia

- Klich Aleksandra, Krzyk Józef. 2008. *Polak z Archipelagu*. (online) <https://www.tygodnikpowszechny.pl/polak-z-archipelagu-131255> (dostęp 26.11.2017).
- Orłowski Jan. 1997. *Historia Polski w ocenie Aleksandra Sołżenicyna*. W: *Aleksander Sołżenicyn i Polska*. Red. Litwinow J. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu A. Mickiewicza w Poznaniu: 9–21.
- Pearce Joseph. 1999. *Sołżenicyn. Dusza na wygnaniu*. Przeł. Fladziński W. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Pomianowski Jerzy. 2008. *Nikt go nie rozumiał tak jak Polacy*. (online) <https://www.tvn24.pl/kultura-styl/8/nikt-go-nie-rozumial-tak-jak-polacy,66619.html> (dostęp 26.11.2017).
- Poręba Stanisław. 1992. *Aleksander Sołżenicyn*. Katowice: Wydawca „Śląsk” Sp. z o.o.
- Sołżenicyn Aleksander. 1991. *Jak odbudować Rosję?* Przeł. Zychowicz J. Kraków: Wydawnictwo Arka.
- Sołżenicyn Aleksander. 1992. *Żyć bez kłamstwa. Publicystyka z lat 1973–1980*. Wyb. i przeł. Wołodźko-Butkiewicz A. Warszawa: Wydawnictwo Editions Spotkania.
- Suchanek Lucjan. 1996. *Świadek epoki. Twórczość Aleksandra Sołżenicyna*. W: *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*. Red. Suchanek L. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”: 111–154.
- Wołodźko-Butkiewicz Alicja. 2004. *Od pieriestrojki do laboratoriów literatury. Przemiany we współczesnej prozie rosyjskiej*. Warszawa: Wydawnictwo „Studia Rossica”.

Summary

Polish features in the Aleksandr Solzhenitsyn's writing

Poland and Polish people are shown in the Aleksandr Solzhenitsyn's writing in the context of complicated Polish-Russian relations. In *Repentance and Self-limitation* the author criticises Polish nation for being unable to repent and admit making mistakes in the past in a historical context. At the same time he claims that Russians have a natural ability to repentance, that is a condition of a moral renewal of a nation. Nevertheless, the overall picture of the Polish nation in Solzhenitsyn's writing is positive. This Russian Nobel prize winner highlights Polish courage, pride and their undeterred struggle for freedom. In *The Gulag Archipelago* the author eternalises a Polish scientist named Jerzy Wegierski, a prisoner of a forced labour camp, who had been Solzhenitsyn's friend till his death. It is also very important to highlight Solzhenitsyn's respect and attitude toward the Pope John Paul II. The article is an attempt to recall and analyse Polish features in the Aleksandr Solzhenitsyn's writing.

Key words: writing, Polish features, Aleksandr Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, Jerzy Wegierski

Kontakt z Autorką:
iza.siemianowska@wp.pl

Martyna Sienkiewicz
Uniwersytet Warszawski

Polski Wykop, czyli Wschód Andrzeja Stasiuka

Wschód Andrzeja Stasiuka, który ukazał się w 2014 roku, jest jedną z jego najnowszych książek. Ten wyjątkowo osobisty utwór trudno nazwać zwykłym zapisem z wyprawy po azjatyckiej części Rosji i Mongolii¹. Poza przemieszczaniem się po konkretnej przestrzeni geograficznej jest to również podróż w czasie. Teraźniejszość przeplata się z przeszłością, narrator snuje domysły na temat przyszłości. Pojawiają się sceny z drugiej wojny światowej, Niemcy, Rosjanie, zagłada Żydów, wysiedlenia, dzieciństwo i młodość w komunistycznej rzeczywistości. Autobiograficzny bohater wyrusza w poszukiwaniu sensu, zrozumienia samego siebie i odpowiedzi na nurtujące go pytania. W podróż zabiera ze sobą *Wykop* Andrieja Płatonowa – książkę pomagającą mu zrozumieć komunistyczną rzeczywistość, która wypełniła jego dzieciństwo².

Wykop powstał w 1930 roku, a pierwsze wydanie w Związku Radzieckim ukazało się dopiero po śmierci autora, w 1987 roku. Utwór należy traktować jako minipowieść, będącą groteskową stylizacją tzw. produkcyjniaka (powieści produkcyjnej), który był popularnym gatunkiem socrealistycznej literatury. *Wykop* to dzieło o charakterze przede wszystkim filozoficznym, odzwierciedlającym rozterki samego A. Płatonowa, jego zachwianie wiary w nieomylność proletariackiej koncepcji świata.

Celem niniejszego szkicu jest porównanie i omówienie bezpośrednich oraz pośrednich intertekstualnych odniesień do tekstu A. Płatonowa we *Wschodzie* A. Stasiuka. Do bezpośrednich zaklasyfikowaliśmy cytaty, kilkukrotne pojawienie się nazwiska rosyjskiego pisarza i tytułu jego utworu, jak również stylizacje językowe. Natomiast pośrednimi nazywamy te nawiązania, które w sposób niejednoznaczny odsyłają czytelnika do dzieła A. Płatonowa. Do ich szczegółowego omówienia przejdziemy w dalszej części pracy.

Dokładne fragmenty *Wykopu* pojawiają się we *Wschodzie* siedem razy. Dodatkowo zauważyliśmy, że każdy kolejny cytat pochodzi z dalszej części utworu.

---

¹ W utworze pojawiają się również Chiny. Jednak autor w jednym z wywiadów przyznaje, że przez Chiny tylko przejeżdżał, gdy jechał do Mongolii, zob. (online) http://czytamcentralnie.blogspot.ru/2014/10/oddech-wschodu-wywiad-z-andrzejem_1.html.

² We *Wschodzie* pojawiają się cytaty również z innych książek, jednak to *Wykop* A. Płatonowa jest jedynym utworem, którego tytuł przywołuje narrator.

Strukturę cytacji burzy jedynie ostatni fragment. Przywołując go, narrator powraca do wcześniejszej części *Wykopu*.

Pierwszy cytat pojawia się wraz ze wspomnieniem pierwszej podróży do Rosji, kiedy to narrator, „lejąc pod prąd czasu” [Stasiuk 2014, 124], próbuje zagłębić się w przestrzeń, nad którą właśnie przelatuje. „Wyobraźnia nie dostarczała żadnych obrazów” [Stasiuk 2014, 124], więc, nudząc się w samolocie, sięga po książkę. Zaraz po nim pojawiają się następne fragmenty (jest to największe zagęszczenie cytacji w utworze). Dotyczą one przestrzeni, brygady i kobiet. Można to potraktować jako wstępne wyobrażenie narratora o rzeczywistości, której pragnie doświadczyć na własnej skórze.

Na wykoszonym pustkowiu pachniało zmarłą trawą i wilgocią obnażonych przestrzeni, przez co czuć było wyraźniej powszechny smutek istnienia i melancholię daremności [Stasiuk 2014, 124].

Wkrótce pogodzona powszechnym zmęczeniem brygada usnęła, tak jak chodziła – nie zdejmując dziennych koszul i spodni, by nie zadawać sobie trudu rozpinania guzików i zachować wszystkie siły dla produkcji [Stasiuk 2014, 124–125].

Noc przykryła cały wsiowy wymiar, a śnieg uczynił powietrze tak nieprzepuszczalnym i gęstym, że piersiom brakowało tchu; mimo to jednak kobiety wrzeszczały wszędzie i – przywykając do nieszczęścia – podtrzymywały nieustanne wycie [Stasiuk 2014, 125].

Kolejny cytat pojawia się wraz z rozważaniami nad unieważnieniem materii, nad ideową rewolucją, będącą „zamachem na widzialne oraz dotykalne”. W ramach przewrotu socjalistycznego również żywa materia (człowiek) została pozbawiona celowości, opustoszona mentalnie, pozbawiona sensu bytu.

Tu Czyklin wyszedł na wysoki ganek i zgasił lampę aktywisty; świeży śnieg rozjaśniał noc i bez nafty. – Dobrze wam teraz, towarzysze? – spytał Czyklin – Dobrze – odpowiedziano z całego Orgobu. – Już niczego nie czujemy. Tylko proch w nas został. Woszczew leżał na boku i nie mógł usnąć bez spokoju prawdy wewnątrz swojego życia. W końcu wstał ze śniegu i wszedł pomiędzy ludzi. – Witajcie! – powiedział uradowany do kołchoźników. – Jesteście teraz tacy jak ja. Bo ja też jestem niczym. – Witaj! – powiedział kołchoz, ciesząc się z jednego jeszcze człowieka [Stasiuk 2014, s. 179].

W następnym wybranym przez narratora cytacie pojawiają się Czyklin, zadowolony z niemożności odebrania Nastii jej udziału w światowym życiu, Pruszewski oraz Żaczew, który twierdzi, że „marksizm wszystko potrafi”, łącznie z wskrzeszeniem Lenina w przyszłości. Innego zdania jest Pruszewski, niewierzący, że „osiągnięcia wysokiej nauki” będą w stanie ożywić zmarłych [Stasiuk 2014, 182]. Fragment związany jest z „majstrowaniem z czasem”, o którym chwilę wcześniej wspomina

bohater *Wschodu* [Stasiuk 2014, 181], o tęsknocie mieszkańców wschodniej części Rosji za przeszłością, której symbolem jest w tym wypadku bolszewicki przywódca.

Ostatni cytat znajduje się na końcu utworu:

Tylko dla Sofronowa³ nie starczyło snu. Popatrzył na śpiących i wypowiedział z gorczycą: – Ech ty maso, maso... Trudno z ciebie zorganizować szkielet komunizmu. I czego ci jeszcze trzeba, łachudro jedna? Zmęczyłaś całą awangardę, świntucho! [Stasiuk 2014, s. 303].

Narrator utworu A. Stasiuka zauważa, że globalny eksperyment, zapoczątkowany ideami K. Marksa i F. Engelsa, koncepcja stworzenia „ze starych kawałków” nowego człowieka, *homo sovieticus*, „wsączenia mu w żyły niespotykanej dotąd odmiany syntetycznej krwi”, która miała „nie burzyć się i nie psuć” [Stasiuk 2014, 303], przesuwała się coraz dalej na wschód i właśnie tam osiągnęła swoją w pełni dojrzałą formę.

We *Wschodzie* pojawiają się również stylizacje językowe, odsyłające czytelnika do *Wykopu*: „Zwierzęta idą za nimi. Biało-czarne krowy ze strupem brudu na zadach. Konie o zapadniętych grzbietach. Cała trzoda ludu idzie, *biedniacki* (wydzielone kursywą przeze mnie – M.S.) inwentarz (...)” [Stasiuk 2014, 282]. Poza wydzielonym słowem, które wielokrotnie pojawia się w u A. Płatonowa, cały fragment zdaje się odsyłać czytelnika do *Wykopu*: rozkułaczenie, włączenie do kołchozu, smutek tych, którzy wcześniej żyli w dostatku, i radość *biedniaków*, najuboższych chłopów, że teraz wszyscy będą równi. Nieco wcześniej występuje również określenie „miasto biedniaków” [Stasiuk 2014, 278].

Pojawia się także motyw tratwy, na której spłynęli ku morzu kułacy w dziele A. Płatonowa:

Dziedzice przepadli, bogacze zniknęli. Jakby wsiedli na łódź albo tratwę i odpłynęli z biegiem rzeki, na której stały ruskie kanonierki [Stasiuk 2014, 287].

Zlikwidowawszy kułaków w siną dal, Żaczew nie zaznał spokoju; (...). Długo patrzył na tratwę spływającą systematycznie po delikatnej, płynnej rzece (...) [Płatonow 1990, 128].

Poza cytatami we *Wschodzie* znajduje się wypowiedź o samym *Wykopie*, jego konkretnym wydaniu oraz znaczeniu, jakie ma on dla bohatera:

Mój egzemplarz *Wykopu* przebył, lekko licząc, dwadzieścia tysięcy kilometrów. Skromne wydanie z 1990 roku z reprodukcją obrazu Hieronima Boscha na okładce. Jak na takie

³ W polskim wydaniu *Wykopu* w tłumaczeniu Andrzeja Drawicza bohater nazywa się Sofronow, a nie Safronow (Сафронов). Najprawdopodobniej jest to literówka.

odległości, stepy i pustynie nawet nieźle się trzyma. Musiałem go tylko posklejać szarą taśmą techniczną, którą można naprawić pęknięte przewody w silniku i rozłazącą się karoserię. Czytałem go w samolotach, w pociągach, na dworcach, przy ognisku. Wyobrażałem sobie, że gdy zabiorę go w te strony, historia nabierze właściwego ciężaru. Stanie się jakimś rodzajem prawdy podobnym do rzeczywistych zdarzeń. Chciałem mieć Platonowa przy sobie, gdy będę na to wszystko patrzył. Ponieważ wiedziałem, że jestem zbyt głupi, zbyt przywiązany do własnych i cudzych sądów. Gdyby nie on, nigdy bym się tutaj nie wybrał, ponieważ nie wiedziałem wcześniej, że chodziło o unieważnienie kosmosu [Stasiuk 2014, 183-184].

Jak widać, w utworze A. Stasiuka znajduje się mnóstwo bezpośrednich odniesień do dzieła rosyjskiego pisarza. Cała podróż bohatera jest naznaczona książką A. Platonowa. Autobiograficzny narrator stara się zrozumieć otaczający go świat Wschodu przez pryzmat *Wykopu*.

Jednak na próbach poznania nowej (a przecież tak bliskiej) rzeczywistości się nie kończy. Bohater A. Stasiuka niejednokrotnie zadaje sobie pytanie: „dlaczego na wschód?” i od razu na nie odpowiada. Mamy tu jednak do czynienia z pewną niekonsekwencją, gdyż autoodpowiedzi narratora przeplatają się z „nie wiem” i „nie mam pojęcia”.

Chciałem zobaczyć duchową ojczyznę mojego pegeeru [Stasiuk 2014, 20].

Żeby uwolnić się od Ruska z dziecięcych kawałów, polecałem z własnej, nieprzymuszonej woli i za własne pieniądze [Stasiuk 2014, 122].

Dlatego teraz tutaj leżę i nie mogę spać. Wsłuchuję się w pamiński wiatr. W poszukiwaniu czasu, którym wzgardziłem. Dlatego tracę zdrowie i wydaję pieniądze, żeby sprawdzić, dokąd to wszystko sięgało, jak odmieniało ziemię i jaki pozostawiło ślad [Stasiuk 2014, 202].

Dlatego jeżdżę tutaj, by oglądać ślady prawdziwego ognia, by szukać pogorzeli [Stasiuk 2014, 219].

Po to tu przyjeżdżałem. Dla nauki. Żeby oglądać przedmioty, których żywot jest niekonieczny i chwilowy, bo zaraz się rozkruszą, rozkleją złamia, rozleczą, zbiegną i rozciągną (...) [Stasiuk 2014, 228].

Bliżej końca utworu bohater już nie do końca potrafi odpowiedzieć na to pytanie:

Nie potrafiłbym im wytłumaczyć, po co tu przyjechałem. Sam nie bardzo wiem. W poszukiwaniu przeszłości? Żeby zobaczyć, co stało się z dniami, które minęły? [Stasiuk 2014, 273].

Poza bezpośrednimi odniesieniami do dzieła A. Płatonowa we *Wschodzie* występuje wiele związków pośrednich. Narrator utworu podróżuje w czasie i przestrzeni, by odnaleźć sens, prawdę, zrozumieć własne dzieciństwo i jego znaczenie. W swoich poszukiwaniach przypomina jednego z bohaterów *Wykopu*. Narrator-podróżnik *Wschodu* wielokrotnie podkreśla, że chce zrozumieć swoją zanurzoną w komunizmie przeszłość. Jego Płatonowskim przodkiem jest Woszczew (*Wykop*), który żyje w czasach pierwszej pięciolatki, a komunizm jest dopiero budowany. Już na początku utworu dowiadujemy się, że „Woszczew wyszedł na dwór, by na powietrzu lepiej zrozumieć swą przyszłość. Ale powietrze było puste” [Płatonow 1990, 6]. Obaj poszukują prawdy, odpowiedzi, odnoszącej się często do sensu, istoty bytu:

Kiedy zostało postanowione, że tu przyjadę? Nigdy przecież nie podjąłem takiej decyzji, a jednak leżałem teraz w ciemności i chłdzie Wschodu. Rok po roku, kraj po kraju. Coraz starszy. W oczekiwaniu, że objawi się coś w rodzaju sensu [Stasiuk 2014, 201].

Trochę cierpła mi skóra, ponieważ próbowałem dociec sensu tego bytowania na skraju cywilizacji, na skraju świata właściwie – bo tam (...) tylko ta spazmatyczna zieleń (...), pół na pół pomieszana z ideą rosyjskości [Stasiuk 2014, 135].

Woszczew, zwolniony „z racji rosnącej w nim beziły i skłonności do zamyśleń w powszechnym rytmie pracy” [Płatonow 1990, 6], zabiera z mieszkania tobołek i, podobnie jak bohater-narrator *Wschodu*, wyrusza w podróż. Woszczew marzy, by odnaleźć sens, który uszczęśliwiłby proletariat i tym samym wpłynąłby na efektywność pracy. „Bez myśli ludzie pracują bezsensownie” [Płatonow 1990, 9] – stwierdza. Jego miniwyprawa powieli topos podróży, u której krańca bohater odnajduje to, czego tak pragnie, lub jego potrzeby zostają zweryfikowane, zamienione przez zrozumienie. Jednak Płatonowski bohater dociera do rozkułaczanej wsi i kołchozu, a dokoła króluje śmierć i brak idei. Jego droga urywa się⁴.

W pracy *Сюжет „испытания истины” в повести А.П. Платонова „Котлован”* Marina Władimirowna Zawarkina wyróżnia cztery konotacje występujące w świadomości Woszczewa, tworzące znaczenie prawdy; są to: szczęście, sens życia, zrozumienie dokładnego funkcjonowania całego świata i cel istnienia [Заваркина 2014, 517].

Narrator *Wschodu* w jednym z miast Mongolii stwierdza: „Tutaj rodziła się odpowiedź na zagadkę bytu, na tajemnice istnienia: nie dało się tego zgłębić, ale udało się wyprodukować. Rzecz po rzeczy, kształt po kształcie, pragnienie po pragnieniu” [Stasiuk 2014, 234]. Materializm zostaje przeciwstawiony idealizmowi.

⁴ Funkcjonalność drogi w czasoprzestrzeni *Wykopu* opisuje Iryna Pawłowna Maksimowa [Максимова 2009, 311–314].

Poszukiwania Woszczewa przypominają rozterki idealisty, który, zanurzony w rzeczywistości, gdzie króluje materializm, szuka celu, idei, stając w opozycji do otaczającej go, pozbawionej sensu masy. Bohater powieści A. Stasiuka wyrusza w podróż na wschód, by odnaleźć tę samą ideę, której poszukiwał wcześniej Woszczew. Chęć odkrycia sensu istnienia w komunistycznym świecie staje się punktem łączącym obu bohaterów, a ziemia dotknięta komunizmem – miejscem ich spotkania. Nie bez powodu narrator *Wschodu* zabiera ze sobą *Wykop* A. Płatonowa. Książka staje się starszym, bardziej doświadczonym towarzyszem podróży, który pomoże lepiej zrozumieć otaczającą rzeczywistość.

Kolejnym bohaterem, łączącym oba utwory, jest Nastia (*Wykop*), mała dziewczynka znaleziona przez Czyklika u boku umierającej matki. Andrzej Drawicz w przedmowie do polskiego wydania *Wykopu* nazywa ją „tradycyjną nosicielką nadziei”, która ginie [Drawicz 1990, 4–5]. Nastię można również traktować jak symbol proletariackiego ducha, który, przeżywając wzloty i upadki, umiera. Siła kolektywizmu, w jaką, w ślad za Fiodorowem⁵, rosyjskim filozofem-mistykiem (i jego „filozofią wspólnego czynu”), wierzył A. Płatonow, w wydaniu komunistycznym staje się zgubna; niszczy i zabija. Nastia jest uosobieniem komunistycznych idei i haseł, dziecka i przyszłości komunizmu. Nawołuje do zaprowadzania nowych porządków, likwidacji kułaków. Jej wypowiedzi są ostre i nie przypominają sposobu mówienia małej dziewczynki:

Odwróć usta, bałwanie; przecież nie czyścisz zębów – powiedziała Nastia inwalidzie, który odgradzał ją od wejściowego chłodu. – Burżuje oderznęli ci nogi, a teraz chcesz, żeby ci wypadły zęby? [Płatonow 1990, 135].

– To na co im trumny? Przecie umierać powinni tylko burżuje, a nie biedniacy! (...).
– Córuchno, masz stuprocentową rację – zdecydował Safronow. – Odeszli od nas dwaj kułacy.

– To leć i zabij ich [Płatonow 1990, 78].

Nastia i bohater-narrator *Wschodu* są dziećmi komunizmu. Z jednej strony mamy dziewczynkę, która w oczach pozostałych bohaterów jest przyszłością, zdrowym produktem proletariatu, w pełni uświadomionym i przygotowanym do życia w nowej, „lepiej” rzeczywistości. Podróżnik z książki A. Stasiuka często wraca we wspomnieniach do swego dzieciństwa, do pegeeru, sklepu, przed którym stało się w długich kolejkach, do wujka, u którego znalazł czerwoną legitymację partyjną:

⁵ Szczegółowej analizy wpływu filozofii N. Fiodorowa na twórczość A. Płatonowa dokonuje M. Madej-Cetnarowska w pracy pt. *Mysł Nikołaja Fiodorowa w literaturze dziewiętnastego i dwudziestego wieku* w rozdziale poświęconym pisarzowi [Madej-Cetnarowska 2013, 105–155].

„Ponieważ byłem dzieckiem komunizmu, ponieważ mój wuj w szufladzie wśród wentyli, klapczązków i korkownic trzymał legitymację partyjną. Rosja była źródłem (...)” [Stasiuk 2014, 214]; „Byliśmy synami mężczyzn budujących socjalizm, którzy zmęczeni wysiłkiem spali z rozrzuconymi ramionami” [Stasiuk 2014, 269].

We *Wschodzie* pojawia się również motyw rowu: „Zaraz potem okazało się, że to nie ruina, tylko rozbudowa. Wyrity był rów pod fundament, zwieziony żwir i stała betoniarka na korbę” [Stasiuk 2014, 177].

Obraz chińskich robotników, śpiących na podłodze, przypomina budowniczych wszechproletariackiego domu, drzemiących w drewnianej szopie [Stasiuk 2014, 237; Płatonow 1990, 16]. Takich drobnych podobieństw jest o wiele więcej. Bohater dzieła A. Stasiuka opisuje post- (Rosja) i wciąż komunistyczną (Chiny) rzeczywistość, a świat przedstawiony w *Wykopie* mimo swej karykaturalności ukazuje mieszkańców Związku Radzieckiego podczas pierwszej pięciolatki, ludzi, który pracują, chociaż nie rozumieją, w jakim celu to robią. Ogólna idea równości, braku podziałów unosi się gdzieś w powietrzu, jednak przysłaniają ją ciemne chmury smutku i poczucia bezcelowości. Kontrast między biedniackim proletariatem i ważnymi osobistościami, jak np. Paszkin, jest ogromny. W całym utworze daje się odczuć rozczarowanie i brak nadziei na lepszą przyszłość.

W obu dziełach świat przedstawiony jest brzydki i zniszczony. Motywy śmierci, cmentarzy, grobów wyróżniają się wśród pozostałych. W rowie, kopanym przez robotników, znaleziono trumny, które przygotowali sobie kułacy. Nastia w jednej z nich trzyma swoje zabawki, a w drugiej śpi. W *Wykopie* śmierć jest naturalna, a nawet eksponowana. Umiera matka Nastii, umierają kułacy, Kozłow, Safronow, aktywista. We *Wschodzie* śmierć co chwilę przypomina o sobie z nie tak dalekiej przeszłości: Żydzi, żołnierze, miliony ludzi. Bohater-narrator zauważa obojętność wobec śmierci, która charakteryzuje *Wschód*:

W każdym razie wyglądało to tak, jakby dziesiątki milionów trupów, jedzenie gliny, kanibalizm i całe piekło minionych lat były tylko epizodem. Albo czymś w rodzaju biologicznego eksperymentu, po którym życie miało wybuchnąć z wielokrotnie większą siłą [Stasiuk 2014, 218].

Człowiek zostaje potraktowany jak pozbawiona większego znaczenia materia. W *Wykopie* bohaterowie kilkakrotnie powtarzają, że są niczym: „Nie wiem, małeńka. Przecież jestem niczym – powiedział Czyklin, myśląc o własnej głowie, która jako jedyna w całym ciele nie potrafiła nic czuć” [Płatonow 1990, 67]. Okazuje się, że ciało bez idei jest puste, dlatego większość epitetów, pojawiających się obok rzeczownika *ciało* ma zabarwienie pejoratywne (postarzone, skurczone [Płatonow 1990, 20],

słabe, znużone myśleniem i bezmyślnością [Płatonow 1990, 22]). Woszczew zdaje sobie sprawę z bezsilności swego ciała i dlatego pragnie odnaleźć prawdę:

Poczuł, że w jego życiu zapanowało zwątpienie a pozbawione prawdy ciało osłabło. Nie mógł już więcej pracować i iść drogą nie wiedząc dokładnie, jak jest urządzony świat i ku czemu należy dążyć [Płatonow 1990, 11].

Bohaterowi-narratorowi *Wschodu* udaje się osiągnąć częściowe zrozumienie:

Tymczasem ci, którzy znali prawdziwy sens, wiedzieli, że szło o unieważnienie materii, o jej przekroczenie. Materializm był tchórzostwem. Chodziło przecież nie o jakieś dziecinne zniesienie własności, ale o zniesienie jej przedmiotu. Różnicująca, dzieląca ludzi materia miała odejść w przeszłość pomiędzy wszystkie minione zabobony. Nie wiem, dlaczego pojąłem to w Bracku, gdy samolot zatrzymał się na mokrym, spękanym betonie. A raczej zacząłem przeczuwać. Z Płatonowem w bocznej kieszeni spodni [Stasiuk 2014, 186].

Podsumowując, pragniemy jeszcze raz podkreślić występowanie bezpośrednich i pośrednich intertekstualnych odniesień do utworu A. Płatonowa we *Wschodzie* A. Stasiuka. Obaj bohaterowie – Woszczew i podróżnik – pragną odnaleźć ten sam sens, ukrytą prawdę mimo dzielącej ich przestrzeni czasowej i geograficznej. Bohater-narrator *Wschodu*, dziecko komunizmu, wspomina o przesiedleniach i pogromie Żydów, innymi słowy o unicestwieniu materii. Wschód jest dla niego wykopem, miejscem, gdzie powstały fundamenty komunizmu. Dla bohatera A. Stasiuka Wschód zaczyna się niedaleko, z prawego brzegu Wisły i sięga aż do Chin.

Bibliografia

- Drawicz Andrzej [przedmowa]. 1990. W: *Płatonow Andriej*. 1990. *Wykop*. Warszawa: Wydawnictwo Alfa: 3–5.
- Madej-Cetnarowska Monika. 2013. *Nikołaj Fiodorow i Andriej Płatonow*. W: *Mysł Nikołaja Fiodorowa w literaturze dziewiętnastego i dwudziestego wieku*. Nowy Sącz: Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu: 105–155.
- Płatonow Andriej. 1990. *Wykop*. Warszawa: Wydawnictwo Alfa.
- Stasiuk Andrzej. 2014. *Wschód*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Stasiuk Andrzej. *Oddech Wschodu*. Rozmowę przeprowadził Maciej Robert. (online) http://czytamcentralnie.blogspot.ru/2014/10/oddech-wschodu-wywiad-z-andrzejem_1.html (dostęp 10.06.2016).
- Maksimova Irina. 2009. *Funkcional'noe značenie hronotopa dorogiv povesti A. Platonova „Kotlovan”*. „Vestnik čuvaškogo universiteta” № 4: 311–314 [Максимова Ирина. 2009. *Функциональное значение хронотопа дороги в повести А. Платонова „Котлован”*. „Вестник Чувашского университета” № 4: 311–314].

Zavarkina Marina. 2014. Sūžet „ispytaniâ istiny” v povesti A.P. Platonova „Kotlovan”. „Problemy istoričeskoj poëtiki” № 12: 512–531 [Заваркина Марина. 2014. Сюжет „испытания истины” в повести А.П. Платонова „Котлован”. „Проблемы исторической поэтики” № 12: 512–531].

Summary

Polish *The Foundation Pit* or Andrzej Stasiuk's *The East*

The aim of this paper is to compare and discuss, direct and indirect, intertextual references to Andrzej Platonov's *The Foundation Pit* in *The East* of Andrzej Stasiuk. A. Stasiuk's novel is an attempt of self-discovery, finding own roots, seeing „clarity of existence”. Autobiographical narrator of the novel often refers to fragments of *The Foundation Pit* by A. Platonov, which he finds in the past of his grandparents, his parents and his own. Characters in both novels try to find the same sense, hidden truth, despite time and geographical gap dividing them. Traveller from *The East*, communism child, recalls resettlement and Jewish extermination, in other words about matter annihilation. Image of Poles, Russians, Chinese people and communism creates integral whole and forces to reflect over past, present and future times. Whereas the East, which according to narrator, begins at the east bank of Vistula and reaches to China, becomes a foundation pit, where through fire and destruction, foundations of communism were built.

Key words: East, communism, existence, Platonov, Stasiuk

Kontakt z Autorką:
sienkiewiczmartyna@gmail.com

Przekładoznawstwo

Anna Choma-Suwała

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Poezja Pawła Tyczyny w tłumaczeniu Kazimierza Andrzeja Jaworskiego

Na początku lat 30. ubiegłego stulecia Paweł Tyczyna (1891–1967) był centralną postacią ukraińskiej poezji. W jego wczesnej twórczości publikowanej na łamach czasopism „Літературно-науковий вістник”, „Українська Хата”, „Рідний Край” widoczne są wpływy symbolizmu, ale również indywidualny styl młodego poety, charakteryzujący się głębokim liryzmem i melodyjnością wiersza.

Tyczyna był jednym z ukraińskich pisarzy, których twórczość cieszyła się w okresie międzywojennym dużym zainteresowaniem polskich krytyków i tłumaczy. W latach 30. ubiegłego stulecia wartość jego poezji dostrzegli także przedstawiciele lubelskiego środowiska literackiego. Wśród nich znalazł się Kazimierz Andrzej Jaworski (pseudonim literacki KAJ, 1897–1973) urodzony w Siedliszczu koło Chełma pedagog, poeta, prozaik, tłumacz, redaktor i wydawca literackiego miesięcznika „Kamena”. Kilka translacji jego autorstwa ukazało się na łamach chełmskiego czasopisma, „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego” i dwutygodnika „Zet”. W sumie przełożył na język polski kilkanaście utworów P. Tyczyny, z których większość została zebrana w trzecim tomie *Pism, zatytułowanym Przekłady poezji ukraińskiej, białoruskiej i narodów kaukaskich* [Jaworski, III, 1972].

Lubelski poeta skupił swoją uwagę na wczesnej poezji P. Tyczyny, zawartej w trzech zbiorach: *Сонячні кларнети* (*Słoneczne klarnety*, 1918), *Плуг* (*Pług*, 1920) i *Вітер з України* (*Wiatr z Ukrainy*, 1924). Na zainteresowanie K. Jaworskiego twórczością ukraińskiego poety miało wpływ podobieństwo problematyki i stosunek do warsztatu pisarskiego. Podejmowane przez P. Tyczynę tematy egzystencjalne dotyczące życia i śmierci, ludzkiej natury i sztuki, przyrody i miłości były bliskie autorskiej poezji KAJ-a z tomu pt. *Czerwonej i białej kochance* (1924). Obydwaj poeci byli świadkami i uczestnikami wydarzeń wojennych, które miały bezpośredni wpływ na ich twórczość.

K. Jaworski dokonał przekładu utworu otwierającego debiutancki tom P. Tyczyny z 1918 roku. W wierszu zaczynającym się od słów *Nie Zeus, nie Pan, nie Gołąb-Duch* (*He Zевс, не Пан, не Голуб-Дух*) łączą się obrazy biblijne i mitologiczne. Jak zauważa Wiktoria Kołkutina, „ліричний герой тяжіє не стільки

до ототожнення – “переходу” “Я” в “Ти”, скільки до християнського підґрунтя *Сонячних Кларнетів*” [Колкутіна 2004, 65]. W wierszu pojawia się charakterystyczny dla twórczości Tyczynej panteizm. Wszystkie te elementy składają się na jego *still nuovo*, zwany *klarnetyzmem*.

Jurij Ławrinenko podkreśla, że:

цей термін, що його ми завдячуємо Василю Барці, вживаємо тут для означення світовідчуження і стилю не тільки перших двох книг Тичини, а й того головного напрямку літератури 1917–33 років, що оформився в стилі, який ми зватимемо необароковим стилем [Лаврінченко 1959, 934].

Apoteoza natury i jej zjawisk widoczna jest w spolszczonych przez KAJ-a słowach:

Nie Zeus, nie Pan, nie Gołąb-Duch,
Klarnety to Słoneczne.
Tańczę ja, rytmiczny ruch,
Planety wszystkie – wieczne [Tyczyńska 1933, 34–35]

Przekład zawiera liczne transformacje wynikające głównie z chęci zachowania pierwotnego rytmu wiersza. W twórczości Pawła Tyczynej, jak podkreśla Zoriana Rybczyńska, rytm stanowi podstawę pojmowania świata [Rybczyńska 2012, 168]. Tłumaczowi zależało także na użyciu adekwatnej leksyki, stąd m.in. fraza: „Dokoła dzwonne dźwięki”, – wzorowana na oryginalnej: „Навколо – дзвонні звуки” [Тичина 1983, 37]. W wierszu pojawiają się fragmenty trudne do tłumaczenia na język polski, z którymi KAJ poradził sobie nadzwyczaj dobrze, oddając ich pierwotny sens:

i nosy twórczej ciemny tren, / i świętość błogiej ręki” (I пільми творчої хітон, / I благовісні руки); „mkną światy, płomieniste skry / muzyczną rzeką niebną” (Горять світи, біжать світи / Музичною рікою); „I rosłem w krew na wiosny siew, / i grały mi planety” (I стежив я, і я веснів: / Акордились планети) [Тичина 1983, 37].

Klarnetyzm P. Tyczynej uważany jest za swoistą ukraińską wersję symbolizmu.

В кларнетизмі покладено величезні скарби новаторства; але все: мелодійність, мальовничість, натхнена візія, орнаментика, освітлення символів, – живиться передусім від степового джерела; в метафорах природи, з селянського кола [Барка 1961, 8].

Nie dziwi zatem fakt, że w jego liryce zauważalna jest duża różnorodność symboli. Widoczne są one m.in. w poezji intymnej, która urzeka barwnymi porównaniami i niezwykleymi obrazami natury, odzwierciedlającymi przeżycia podmiotu lirycznego.

Jej ekspresja i refleksyjność opierają się w dużej mierze na jedności „stanów emocjonalnych” człowieka i przyrody. I tak w przetłumaczonym przez K. Jaworskiego wierszu *Gdzieś zbliżała się już wiosna* (*Деся надходила весна*, 1917) różnym etapom miłości odpowiadają poszczególne pory roku: wiosna – zauroczenie, lato – wyznanie miłości, jesień – niepewność, a zima – pora rozczarowań i tęsknoty:

Gaj pod śniegiem się zasmucił.
 – Rzekłem: żegnaj... cóż, nie wrócę.
 I serdecznym, ciepłym blaskiem
 Coś bryznęło z oczu jej...
 Srebrnoskrzydłym gołąbeczkiem
 Już przyłgnęła do mych ust! [Jaworski 1972, III, 50]

Polska wersja językowa jest adekwatnym odzwierciedleniem treści, stylu i formy oryginału. K. Jaworski użył najbliższych i najbardziej naturalnych odpowiedników językowych, które dynamizują tekst i sprawiają, że staje się on atrakcyjny dla polskiego czytelnika. Do takich autorskich zmian KAJ-a należą metafory: „Żyto już się zazłociło” (*Наливались жита*); „Mgły zaczęły sunąć płocze” (*Почали тумани йти*); „Już przyłgnęła do mych ust!” (*На моїх вона вустах!*) [Тичина 1983, 41].

Obraz milczącego lasu, któremu wtórują czarne akordy, uosabiające nastrój smutku i tęsknoty, pojawia się w kolejnym wierszu z cyklu pt. *Popatrzyła jasno* (*Подивилась ясно*, 1918). Polskie tłumaczenie jest przykładem ekwiwalencji dynamicznej. K. Jaworski nie skupił swojej uwagi jedynie na przekazaniu treści, ale także na wzbudzeniu w polskim odbiorcy reakcji zbliżonej do reakcji czytelnika oryginału. Służyć temu miały zmiany znaczenia: „Pożegnała czule” (*Обняла востанне*); inwersje i amplifikacje: „Las posępny milczał, czarny akord smutku” (*Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді*); powtórzenia: „Zaśpiewały skrzypce w duszy, duszy mojej!” (*Заспівали скрипки у моїй душі!*); wykrzyknienia: „Wiem, ach, wiem: na wieki” (*Знав я, знав: навіки*); oraz metafory: „Lśnią promienie-rzęsy twych słonecznych ócz” (*Промені як вії сонячних очей!*) [Тичина 1983, 44]. Zastosowane przez K. Jaworskiego transformacje nie osłabiły przekazu oryginału, a przekład w pełni oddaje pierwotny zamysł autora.

Drugą grupę wierszy w tomie *Słoneczne klarnety* stanowią utwory o tematyce egzystencjalnej i metafizycznej, będącej konsekwencją pierwszej wojny światowej. Widoczny jest w nich nowy, pełen delikatności i empatii sposób wyrażania emocji. P. Tyczyna łączy w nich religię, historię i przyrodę, czego doskonały przykład stanowi spolszczony przez KAJ-a wiersz *Ptaszeta jeszcze* (*Іще пташки*, 1914–1916), którego polska wersja językowa opublikowana została po raz pierwszy w 9 nrze „Kamieny” w 1956 roku.

Fraza: „A w niebie kłóci się już ktoś” (А в небі сваряться вже хтось) (Тичина 1983, 52), pochodząca z pierwszej strofy wiersza, to zarówno zapowiedź deszczu, jak i boska przestroga, którą możemy odbierać jako przeczucie nadchodzącej wojny.

„Zasłona chmur upiorna” (Завіса чорно-сиза), która na początku „pół nieba zasłoniła” (Півнеба мовчки зап’яла), a potem „na pół się rozdarła” (роздерлась пополам), również jest kontynuacją obrazu burzliwego, ołowianego nieba. Jednocześnie pojawiająca się w tym wierszu fraza: „Pana cień” (Господня тінь) [Тичина 1983, 52] pozwala przypuszczać, że chodzi o rozdartą „zasłonę przybytku” tuż po śmierci Jezusa Chrystusa:

I wtem na pół zasłona się rozdarła! – Cisza święta.
 Błysk ognia: zakwitł, rozpadł się – aż wody zakipiały
 I popłynęła pieśń, ofiara rozpoczęta.
 Na drogach kurz, wciąż leci, leci... Wicher oszalały
 Z korzeniem wierzby rwie, co modłą się we łzach [Jaworski 1972, III, 52]

Polskie tłumaczenie autorstwa K. Jaworskiego można uznać za swobodną interpretację oryginału, widoczne są w nim transformacje leksykalnych, gramatycznych i semantycznych komponentów tekstu. Oto przykłady niektórych z nich: „Lśni jeszcze złotem fał na słońcu żyta ornat” (Ще половіє золотом хвиль на сонці жита риза); „Wichura śpi, na harfie wiatry grają” (Вітри лежать, вітри на арфу грають); „Na drogach kurz, wciąż leci, leci... Wicher oszalały / Z korzeniem wierzby rwie, co modłą się we łzach” (Курять шляхи, біжать, біжать... Рвуть вихори, як жили, / Рідке коріння верб старих, що моляться в сльозах) [Тичина 1983, 52]. Należy podkreślić, że zarówno frazy minimalnie zmodyfikowane przez tłumacza, jak i te różniące się od pierwowzoru dorównują mu pod względem znaczeniowym.

Symbolika religijna pojawia się w tomie *Słoneczne klarnety* niejednokrotnie. Autor bardzo często wykorzystuje wizerunek Boga, z jednej strony przychylnego ludziom, błogosławiącego Ukrainie, z drugiej – obojętnego wobec ludzkich cierpień. Taki właśnie obraz uwidacznia się w cyklu wierszy *Do cerkwi* (*У собор*, 1917). Poeta, rozczarowany brakiem niebiańskiej zemsty za tysiące niewinnych ofiar wojny, twierdzi, że Boga nie ma. Świadczy o tym ostatnia zwrotka pierwszego z wierszy dylogii w polskim tłumaczeniu K. Jaworskiego:

Czekam ja, czekają ludzie –
 Nie ma, nie ma go.
 Chylą, chylą się, chylą ludzie.
 Oczekują go [Jaworski 1972, III, 53]

Druga część minicyklu dowodzi, że poeta wierzy jedynie w potęgę sił przyrody, objawiającą się w jej nieskazitelnym pięknie i harmonii. P. Tyczyna, zaprzeczając istnieniu Boga, jednocześnie w naturze upatruje jego odpowiedników. Dla niego to, jak pisze Leonid Nowyczenko,

щось незмірно більше, ніж простий фон подій, які він змальовує, ніж звичайний пейзаж: до неї, наче до близького друга, він іде з своїми radościami i сумом, в осягненні її гармонійних законів він знаходить духовне визволення [Новиченко 1968, 24].

Mamy tu do czynienia z charakterystycznym dla *klarnetyzmu* P. Tyczyny postrzeganiem Stwórcy jako elementu życiodajnej siły oraz wywodzącym się z folkloru ukraińskiego połączeniem animizmu z politeizmem.

Mimo że K. Jaworski starał się zachować treść oryginału, w polskim tłumaczeniu widoczne są transformacje, odbiegające od pierwowzoru. Chodzi tu przede wszystkim o jednoznacznie kojarzące się polskiemu czytelnikowi określenie *pulpity*.

Głuchy szurgot tłumy.
Błysk obłocznych skrzydeł!
...A pulpity dym osnuwa,
Siny brzęk kadzideł [Jaworski 1972, III, 53]

Dla osób niewtajemniczonych w arkana obrzędowości prawosławnej będzie mylące. Słowo „аналой” oznacza podest dla diaka i w języku polskim istnieje jego jednobrzmiący odpowiednik *analoj*. K. Jaworski rezygnuje również z występującej w pierwowzorze frazy: „З херувимами служу!” [Тичина 1983, 60], zastępując ją zwrotem: „Z aniołem służę tu!”. Poza tym polskojęzyczną wersję można uznać za adekwatną.

W zbiorze *Słoneczne klarnety* odnajdujemy utwory, w których autor stara się przestrzec ludzi przed nowymi tragediami. Poezje napisane tuż po 1917 roku zawierają symboliczne obrazy czarnego kruka, wiatru i burzowych chmur. W przetłumaczonym przez K. Jaworskiego wierszu *Na urwistych skałach* (*На стрімчастих скелях*, 1917) autor ukazuje naród ukraiński jako źródło rewolucyjnych wydarzeń. Z orłami i potężnym morzem wiążą się siły narodu, a rewolucja jest logicznym następstwem pragnienia wolności.

Przewidując zbliżającą się wojnę, P. Tyczyna w ogólnie optymistyczny ton wiersza wplata elementy niepokoju przed nieuniknioną krwawą batalią. Zmiany społeczno-polityczne przyniosły jednym radość i nadzieję na lepsze życie, innym strach i śmierć, a niektórych doprowadziły na skraj rozpacz i szaleństwa. Całą złożoność tej sytuacji odzwierciedlają końcowe wersy utworu:

Płonął ktoś o świcie
 Padłszy na kolana:
 Daj nam, ziemio, szumu,
 Szumu i szaleństwa: –
 Noc,
 Płacz.
 Śmierć szalała z kosą!
 Śmierć szumiała kosą! [Jaworski 1972, III, 57]

K. Jaworskiemu udało się przekazać emocje związane z rewolucyjnymi wydarzeniami. Dla lubelskiego poety śmierć nie była tematem tabu. W jego autorskiej poezji jest ona częstym motywem i – podobnie jak w twórczości P. Tyczyny – jednym z jej symboli jest noc.

W tłumaczeniu na szczególną uwagę zasługuje odpowiedni dobór ekwiwalentów leksykalnych. W trzeciej jego strofie występuje nagromadzenie barwnych epitetów (w tym: „срібно-зелених”, „злотистих”, „стрункоколюскових”) [Тичина 1983, 67], które w polskiej wersji językowej zostały odtworzone bardzo dokładnie:

I w łąkach, i w trawach
 Srebrnozielonkawych,
 I w złocistych żytach,
 Żytach strunokłosych [Jaworski 1972, III, 57]

Łączenie dźwięków i kolorów to jedna z cech indywidualnego stylu P. Tyczyny, widoczna nawet w tytule debiutanckiego tomiku *Słoneczne klarnety*. Poeta wzoruje się na tradycji ukraińskiej, na zaczerpniętym z pieśni ludowych słownictwie. Tworzy osobliwe, charakterystyczne jedynie dla jego poezji „słowa-znaki”, które stanowią nie lada wyzwanie dla tłumacza.

Przyrodę ukraiński poeta opisuje, wykorzystując nieskończoną gamę metafor, personifikacji, ożywiających przedmioty i zjawiska. Wnikliwie obserwuje otaczającą go naturę i wsłuchuje się w jej dźwięki. Doskonałą tego egzemplifikację stanowi te-traptych *Pastele* (*Пастелі*, 1917), w którym pojawia się urzekający, bajkowy opis pór dnia. K. Jaworskiemu udało się uchwycić charakterystyczne dla wierszy P. Tyczyny bogactwo kolorów i dźwięków. Dowodzi tego szczególnie pierwsza część cyklu:

Smyknął zajęczek,
 Patrzy –
 Świta!
 Siedzi, swawoli,
 Rumiankom oczy roztula,
 A na wschodzie niebo pachnie.

Koguty czarny płaszcz nocy
Ognistymi nitkami stebnują.
– słońce –
Smyknął zajączek [Jaworski 1972, III, 55]

W polskiej wersji językowej należy podkreślić właściwe tłumaczenie metafor: „Koguty czarny płaszcz nocy / Ognistymi nitkami stebnują” (Півні чорний плащ ночі / Вогняними нитками сточують); „Podszedł wieczer./ Zaświecił gwiazdy/ Rozesłał mgły na trawach / I palec do ust przytknąwszy/ Legł” (Прослав па травях тумани / I, на вуста поклавши палець, – / Ліг); „Smyknął zajączek, / Patrzy – / Świta!/ Siedzi, swawoli,/ Rumiankom oczy roztuła” (Пробіг зайчик./ Дивиться – / Світанок!/ Сидить, грається,/ Ромашкам очі розтулює) [Тичина 1983, 64].

Zainteresowanie K. Jaworskiego wierszem *Pastel* może wynikać z podobieństwa utworu P. Tyczyny do autorskiego wiersza KAJ-a o tym samym tytule. Lubelski poeta w równie fantastyczny, bajkowy sposób postrzega otaczającą go przyrodę:

Śliczna Lili o licach lotosu z Cejlony
lubi palców swych lilie, liany nóg strzelistych.
Błady Lolek na kłęzkach liczy liście klonu,
Żal na lutni wylewa w seledyn świetlisty.

Błady Lolek to motyl – lubi w myślach latać,
A śliczna Lili lubi motyle na szpilce.
Z laguny chmur Selene litośnie oplata
blaskiem loków swych ludzi i leśne zawilce [Jaworski 1971, I, 467].

Nie tylko liryka intymna i egzystencjalna przykuła uwagę K. Jaworskiego. W jego spuściźnie translatorskiej znalazły się również wiersze o tematyce wojennej i rewolucyjnej, pochodzące ze zbioru *Pług* (1920), w którym P. Tyczyna zrywa „z kameralną muzyką, z delikatnymi tonami” [Nieuważny 1993, 115]. Widoczna jest w nich tendencja do realistycznego ukazywania rzeczywistości, konkretnych historycznych wydarzeń i sytuacji.

Wśród przekładów KAJ-a znalazł się m.in. otwierający zbiór poezji utwór zatytułowany *Wicher* (*Плыз*, 1918).

W polskim tłumaczeniu zauważalne są liczne inwersje i rozszerzenia w obrębie wersów, które ożywiają tekst: „czy to miasto, czy droga, czy zieleń łąk / pług się wrzyna w krąg” (чи то місто, дороба, чи луг, / у землю плу); „Byli tacy, co uciekli. / Niejeden w grotach, w lasach szczeł” (Ї були такі, що тікали. / В печери, озера, ліси); „Ognistego rumaka burz gnał wiatr” (Огняного коня вітер гнав); „Odbiły całe piękno nowych zórz” (відбили всю красу нового дня!) [Тичина 1983, 89].

Tom poezji *Pług* zawiera również serię wierszy mówiących o entuzjazmie i rewolucyjnym impulsive. Wśród nich znalazły się dwa utwory, których tłumaczenia podjął się K. Jaworski: *Na majdanie koło cerkwi* (*На майдані*, 1918) i *Kiedy z konia* (*Як упав же він з коня*, 1918).

Pierwszy z nich ukazuje wydarzenia rewolucyjne z perspektywy mieszkańców wsi. Organizację rebeliantów na placu przed cerkwią ilustrują słowa:

Na majdanie koło cerkwi
rewolucja – ludzi rój.
– Niechaj pastuch – krzyczą wszyscy –
nas powiedzie w bój! [Jaworski 1972, III, 58]

K. Jaworski dokonał kilku udanych przekształceń, wynikających głównie z pragmatyki tłumaczenia i chęci zachowania odpowiedniego rytmu wiersza. Oto one: „rewolucja – ludzi rój” (революція іде); „Niechaj pastuch – krzyczą wszyscy – / nas powiedzie w bój!” (Хай чабан – усі гукнули, – / за отамана буде); „Тільки kwitnie czerwień flag...” (тільки прапори цвітуть...), „z oczu matek płyną łzy” (посмутились матері); „jasny miesiąc sproza mgły” (ясен місяць угорі!); „Głosów się nie słyszy...” (Замовкає річ...) [Тичина 1983, 92].

W wierszu *Kiedy z konia* P. Tyczyna opisuje śmierć ukraińskiego rewolucjonisty. Utwór ten był jednym z pierwszych spolszczeń, opublikowanych przez K. Jaworskiego na łamach „Kameny”, ukazał się w 7 nrze z 1933 roku. Oto jego fragment:

Hej, narąbał wrogów dość,
Któż go dzisiaj zmógł!
Z krzykiem siadł mu ptak na piersi,
czarny, czarny kruk [Jaworski 1972, III, 59]

Utwór *I będzie tak* (*І буде так*, 1919) był jednym z najczęściej publikowanych przekładów K. Jaworskiego. Znalazł się nie tylko w trzecim tomie *Pism*, lecz także w 4 nrze „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego” z 1933 roku i w 20 nrze „Kameny” z 1967 roku. Jak podkreśla Florian Nieuważny, w tym wierszu „poeta (...) wierzy w urodę nowego dnia”, czego dowodzą słowa:

I będzie tak –
Rozbije śmiechem ktoś fałszywe niebo
I wstanie nowy świat i człowiek, tak jak bóg,
I skroś pól wszystkich glebę –
Z pługiem pług... [Jaworski 1972, III, 61]

Polska wersja językowa nie jest dosłownym tłumaczeniem pierwowzoru, ale dzięki transformacjom, polegającym głównie na inwersji, udało się K. Jaworskiemu w pełni przekazać rytm i istotę pierwowzoru.

Na łamach chełmskiej „Kameny” ukazały się także przekłady filozoficznych wierszy P. Tyczyny. W 2 nrze czasopisma z 1933 roku opublikowano utwór *Mesjasz* (*Месія*, 1918), a w 4 z 1934 roku cykl *Stworzenie świata* (*Сотворіння світу*, 1918).

W poezji P. Tyczyny oprócz idei panteizmu i witalizmu pojawiają się także elementy filozofii *kosmizmu*, tzn. nierozdzielnej jedności człowieka ze wszechświatem, z otaczającymi go bytami. Posługując się terminologią, zaproponowaną przez Jana Ciechanowicza, który wyodrębnia *religijny* i *naukowy* nurt *komizmu* [Ciechanowicz 1999, 24], dochodzimy do wniosku, że w poezji Pawła Tyczyny można odnaleźć oba jego aspekty. Świadczą o tym m.in. słowa wiersza *Mesjasz*, w którym nietypowe zjawiska przyrody przepowiadają przyjście Odkupiciela:

Zamiast deszczu, zamiast rosy –
Kamienie z nieba...
I czyjeś głosy:
– Nie trzeba, nie trzeba!
Kaleka śpiesząc dziecko w tłumie zgniecie.
I krzyk rozniesie się po świecie:
– Mesjasz! Przyszedł Syn Boży!
– Hosanna! Witajcie Pana.
I krew rozlana
tę śmiertelną ekstazę w marzenie przetworzy... [Jaworski 1972, III, 62]

Jak zauważył Wasyl Barka:

Лірика Тичини в *Плузі* збагатилася найживішими мотивами з революційних катаклізмів, поширених в уяві на цілий космос, як і в наступній збірці – *Вітер з України*; але, супроти цього феноменального прискарблення і дальшої „кристалізації” всіх самоцвітів віршової майстерности, – вже втрачалося в ліриці блаженне звучання пісенности з світанкових світів [Барка 1961, 38].

Tryptyk *Stworzenie świata* to rozmyślenia nad problemami ludzkości, nad rewolucją, historią życia i świata. W pierwszej części autor ukazuje moment stworzenia, w drugiej historię ludzkości, a ostatnia to obraz rewolucji, która prowadzi do zagłady:

Huknęła nędza: bardzo żal nam,
bo nie depesza powitalna,
lecz kula w łeb, byś do niej padł!

Na ostrzu pik wawrzynu wianki!
Przez wszystkim świat –
Marsylianka! [Jaworski 1972, III, 66]

Bardzo dokładnie odtworzona została przez tłumacza budowa stroficzna wiersza, jego rytm i intonacja. K. Jaworskiemu udało się także przekazać treść i znaczenie utworu. Najwięcej zmian wprowadził w ostatniej części tryptyku, dokonując kilku uzupełnień i przekształceń leksykalno-semantycznych.

W autorskiej poezji K. Jaworskiego, podobnie jak w spuściźnie P. Tyczyny, wiele jest utworów poświęconych procesowi twórczemu oraz roli poety i poezji w społeczeństwie. Wewnętrzne rozterki przyjmują w poezji P. Tyczyny formę abstrakcyjnych obserwacji w tryptyku *Listy do poety* (*Листви до поета*, 1920). Każda z części przedstawia korespondencję, a co za tym idzie wizerunek, innej kobiety. W pierwszym liście poznajemy przedstawicielkę inteligencji, dla której poezja jest źródłem najwyższego uniesienia. Drugi list napisała wiejska dziewczyna przedkładająca prawdziwe życie nad fantastyczne obrazy niezrozumiałej dla niej poezji. Trzecią autorką jest przedstawicielka klasy robotniczej, komunistka, dla której *rachityczne pieśni i sonety* nie stanowią żadnej wartości w obliczu codziennych trosk i głodu:

Ten list napisać Ci musiałam.
Powiedz mi przeto:
komu potrzebne rachityczne
Two pieśni i sonety? [Jaworski 1972, III, 64]

W dorobku translatorskim K. Jaworskiego znalazły się także utwory pochodzące z tomu P. Tyczyny *Wiatr z Ukrainy* (*Вітер з України*, 1924). Mimo że zbiór poezji znalazł się w nurcie literatury proletariackiej, podporządkowującej obraz świata komunistycznej ideologii, to można w nim znaleźć także dowody poetyckiego kunsztu P. Tyczyny. Lubelski poeta sięgnął po wiersze, które urzekają niezwykłą wyobraźnią, słownictwem i melodyjnością. Wśród nich znalazły się utwory: *Jesień jest taka miła...* (*Осіннь така мила...*, 1921), *Mówimy...* (*Ми кажемо...*, 1922), *Flota powietrzna* (*Повітряний флот*, 1924) i pierwsza część dyptyku *Płacz Jarosławny* (*Плач Ярославни*, 1923).

Jesień jest taka miła... nawiązuje do tematu głodu na Ukrainie. Autor wykorzystując metaforę bajki, oczami dziecka opisuje tragiczne wydarzenia:

Jesień jest taka miła,
jesień
dobra.
– Czemu jeść nie chcesz, mamusiu?

Bystro spojrzały
oczy matusi,
opadło ciało,
zwisła ręka... [Jaworski 1972, III, 67]

Motyw bajki o Czerwonym Kapturku był inspiracją do napisania wiersza *Mówimy...* Najbardziej interesująca jest symbolika utworu, którą udało się zachować w polskim tłumaczeniu:

A w lesie duszno, i wilk jeszcze (miesiąc):
a dokąd się spieszysz?
– A ja ze wschodu na zachód,
bo i tam moi mieszkają,
czerwone kapturki nie mogą się mnie doczekać [Jaworski 1972, III, 69]

Do żywiołów natury odnosi się autor w kolejnym wierszu – *Flota powietrzna*. Podobnie jak we wcześniejszych utworach ukazuje rzeczywistość przez pryzmat dziecięcej wyobraźni, czego dowodzą słowa:

Wybiega z ogrodu matka –
W powietrzu pełno ruchu.
– Oj, toż to burza, burza!
w powietrzu pełno ruchu.

– Nie, mamó, to nie burza,
czytałem: to jest flota –
drży z przerażenia matka,
byłoby ryczy w popłochu... [Jaworski 1972, III, 72]

Wpływ *klarnetyzmu* widoczny jest w ostatnim z przetłumaczonych przez K. Jaworskiego wierszu pt. *Płacz Jarosławny*. Charakterystyczną cechą tego inspirowanego *Słowem o pułku Igora* tekstu jest obecność komponentu muzycznego przejawiającego się zarówno w gatunku, treści, jak i formie.

Wzorowany na pieśni ludowej utwór zawiera elementy trudne dla przekładu, jak chociażby deminutywa i metaforyczne epitety. K. Jaworski zrezygnował z wielu z nich, zamieniając je innymi odpowiednikami semantycznymi. Oto niektóre z nich: „głos jej z płaczem biegł” (плаче голосок); „Kniaziu, ach, kniaziu młody” (Ой князю, князьочку); „Wieść o sobie podaj” (Дай про себе вісточку); „głód i drżący głosik” (голод-голосок); „Usłuż wicherze, wicherze śmiały, / by mąż wrócił zdrów” (Послужи ще ти, вітрило, / вітре-чорнобров!); „Kniaź z drużyną gdzieś w odwrocie, / słaby w dłoni miecz” (Десь князь одступає / з жменькою княжат);

„Dnieprze, ojciec ty nas wszystkich, / dobrze siebie znam” (Дніпре, Дніпре, сон-дрімайло, / ти нам батько всім) [Тичина 1983, 171–172].

Analizując przekłady wczesnej poezji P. Tyczyny, pochodzącej z tomów *Słoneczne klarnety* (1918) i *Pług* (1924), można dojść do wniosku, że K. Jaworski bardzo świadomie wybierał wiersze bliskie jego autorskiej twórczości, zawartej m.in. w tomach *Czerwonej i białej kochance* (1924) i *Księżycowy mustang* (1925). Interesowały go utwory bogate w metafory muzyki, których podstawę stanowił symbolizm. Większość z tłumaczonych przez niego wierszy to liryka intymna i egzystencjalna. Część z nich ukazuje wizję katastrofy, będącej pokłosiem działań rewolucyjno-wojennych i głodu na Ukrainie. KAJ zwrócił uwagę także na fantastyczne, bajkowe wiersze pochodzące z tomu *Wiatr z Ukrainy* (1924). Wśród przekładów poezji Pawła Tyczyny znalazły się zarówno utwory znane już polskiemu czytelnikowi, m.in. z translacji Józefa Czechowicza, jak i te mniej popularne. Stanowią one kwintesencję twórczości i poetyckiego kunsztu tłumacza. Dokonując translacji, Kazimierz Jaworski wykorzystywał instrumentalizację brzmieniową, a poprzez odpowiedni dobór ekwiwalentów leksykalnych starał się jak najpełniej oddać treść pierwowzoru.

Bibliografia

- Barka Vasil'. 1961. *Hliborob's'kij Orfej abo klárnietizm*. München–N'û-Jork: Biblioteka Sučasnosti [Барка Василь. 1961. *Хліборобський Орфей або клярнетизм*. Мюнхен–Нью-Йорк: Бібліотека Сучасності].
- Barka Vasil'. 1967. *Vihid Tičini*. „Sučasnist'” № 11 (83): 36–45 [Барка Василь. 1967. *Вихід Тичини*. „Сучасність” № 11 (83): 36–45].
- Ciechanowicz Jan. 1999. *Filozofia kosmizmu (z historii idei)*. T. 1: *Konstanty Ciołkowski, czyli Kosmos Szczęśliwy*. Rzeszów: nakład autora.
- Jaworski Kazimierz Andrzej. 1971. *Pisma*. T. I: *Wiersze*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Jaworski Kazimierz Andrzej. 1972. *Pisma*. T. III: *Przekłady poezji ukraińskiej, białoruskiej i narodów kaukaskich*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Kolkutina Viktoriâ. 2004. *Muzično-akvarel'nij klarnetizm Pavla Tičini i Mikolivoronogo v konteksti zahidnoëvropejs'koï literaturno-filosofs'koï dumki*. „Kul'tura narodov Pričernomor'â” № 56: 64–67 [Колкутіна Вікторія. 2004. *Музично-акварельний кларнетизм Павла Тичини і Миколи Вороного в контексті західноєвропейської літературно-філософської думки*. „Культура народів Причорномор'я” № 56: 64–67].
- Lavrinenko Ūrij. 1959. *Rozstrilâne vidrodžennâ: Antologîâ 1917–1933: Poeziâ – proza – drama – esej*. Pariž: Instytut Literacki [Лавріненко Юрій. 1959. *Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поетія – проза – драма – есей*. Париж: Instytut Literacki].
- Nieuważny Florian. 1993. *Poezja wobec rewolucji. Fenomen Pawła Tyczyny*. W: F. Nieuważny. *O poezji ukraińskiej. Od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko*. Białystok: Wydawnictwo „Łuk”: 105–125.
- Novičenko Leonid. 1968. *Poeziâ i revoluciâ*. Kiïv: Dnipro [Новиченко Леонід. 1968. *Поетія і революція*. Київ: Дніпро].
- Rybczyńska Zoriana. 2012. *W poszukiwaniu muzyki sfer – o praktykach artystycznych Pawła Tyczyny i Mikołajusa Konstantinasa Ćurlionisa*. „Prace Kulturoznawcze” nr 2: 163–176.

Тічина Павло. 1983. *Zibrannâ tvoriv u dvanadcâti tomah*. Т. 1: *Poezii 1906–1934*. Kiïv: Naukova dumkaю [Тичина Павло. 1983. *Зібрання творів у дванадцяти томах*. Т. 1: *Поезії 1906–1934*. Київ: Наукова думка].

Tyczyna Paweł. 1933. *Klarnety słoneczne*. Тłum. Jaworski K.A. „Biuletyn Polsko-Ukraiński” nr 4 (6): 34–35.

Summary

Pavlo Tychyna's poetry in Kazimierz Andrzej Jaworski's translation

Pavlo Tychyna was one of the Ukrainian poets whose works were very popular among Polish critics and translators during the interwar period. In the 1930s, the value of his poetry was also noticed by the representatives of Lublin's literary circles, among them – Kazimierz Andrzej Jaworski. In the years 1933–1970, a few of his translations were published in the magazines “Kamena”, “Biuletyn Polsko-Ukraiński” and “Zet”.

The poet from Lublin focused his attention on Tychyna's early poetry from three collections: *Сонячні кларнети* (*Clarinets of the Sun*, 1918), *Плуг* (*The Plow*, 1920) and *Вітер з України* (*The Wind from Ukraine*, 1924). Jaworski's interest in the works of the Ukrainian poet was influenced by the similarity of the topics and the attitude to writing techniques. In the works of both poets, analogous artistic strategies can be noticed, related e.g. to shaping images with polyphony, personification and symbols. The translator from Lublin paid special attention to rhythm, which was very significant in Tychyna's poetry. It is visible not only in the way the images are created, but also in the melody of the poems, which performs semantic functions. Both artists are also close in discovering new kinds of expression. In their poems, they present it with images, colours and sounds which introduce rhythmical properties into the works.

Key words: poetry, translation, Ukrainian literature, Pavlo Tychyna, Kazimierz Andrzej Jaworski

Kontakt z Autorką:
achoma@wp.pl

Mirosława Czetyrba-Piszczako

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Ukraińskie frazeologizmy w polskim przekładzie Piotra Kuprysia *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego

W 2008 roku na polskim rynku czytelnicznym nakładem wydawnictwa KUL ukazało się pierwsze pełne tłumaczenie parodystyczno-komicznej trawestacji poematu *Eneida* Iwana Kotlarewskiego zrealizowane przez Piotra Kuprysia. Michał Łesiów pisał, że:

Piotrowi Kuprysiowi udało się przebrnąć przez ten ważny, ale też i skomplikowany językowo i treściowo tekst i dać mu polską wersję językową (...) Czasami, dla zachowania pewnych wymogów prozodycznych, musiał używać językowi polskiemu w swoim przekładzie naturalizowanych form ukraińskich w stylu „kresowym”, jak również poradzić sobie jakoś z liczną u Kotlarewskiego frazeologią ludową [Kotlarewski 2008, 17].

Frazeologia ludowa stanowiła dla I. Kotlarewskiego niewyczerpane źródło językowych środków tworzenia efektu humorystycznego i satyrycznego. Efekt komiczny został osiągnięty poprzez wprowadzenie do tekstu utworu literackiego frazeologizmów potocznych, gwarowych, żartobliwych lub trwałych połączeń o charakterze potocznym o jaskrawo zdefiniowanej semantyce humorystycznej. Dominantą jednostek leksykalnych jest styl neutralny, natomiast frazeologizmy wychodzą poza tę konwencję i funkcjonują jako jednostki markowane stylistycznie, co po mistrzowsku wykorzystał Iwan Kotlarewski w celu budowania ekspresyjności cech swoich bohaterów. Anna Pajdzińska konstatuje, że „frazeologizmy są powszechnie uznane za jednostki leksykalne o dużych walorach obrazowych, wydatnie wzmagają plastyczność i wyrazistość tekstu, jego komunikatywność i siłę oddziaływania” [Pajdzińska 2005, 16]. W poemacie *Eneida* frazeologizmy, jak podkreśla Ewhen Nachlik (Євген Нехлік), w dyskretny i naturalny sposób zespalają język utworu z żywym dialektem ludowym, a humor utworu z ludową kulturą komiczną [Нахлік 2011, 176]. Zwroty frazeologiczne zaczerpnięte bezpośrednio z „żywej mowy” narodu wprowadził I. Kotlarewski bardzo umiejętnie i trafnie wplatał je do języka autora lub bezpośrednio umieszczał w partiach dialogowych bohaterów utworu.

Celem niniejszego artykułu jest analiza porównawcza jednostek frazeologicznych w oryginale oraz ich odpowiedników w translacji polskojęzycznym w celu

przedstawienia podobieństw oraz wykazania różnic frazeologizmów obu języków. Autorka koncentruje się na sposobach strategii translatorskiej frazeologizmów oraz przedstawieniu typów niefrazeologicznych połączeń słownych, które niejednokrotnie zastępują związki frazeologiczne w tekście tłumaczenia. Przeprowadzona analiza wykazała, iż nie zawsze tłumacz w stworzonym przez siebie tekście decyduje się na użycie jednostki frazeologicznej, mimo że taka pojawia się w tekście oryginału, lub stosuje ją w miejscu, w którym nie było to intencją autora. Tłumacz, po uwzględnieniu predyspozycji odbiorcy do zrozumienia dzieła i jego ograniczonej biculturalności, decyduje, jaką strategię tłumaczenia zastosować dla danego przypadku, a „kompetencje tłumacza, który przekłada związki frazeologiczne, są w dużej mierze uzależnione nie od znajomości warstwy leksykalnej języka, ale od znajomości realiów społecznych, obyczajowych, kulturowych, historycznych” [Mickiewicz, online].

Piotr Kupryś pracując nad przekładem *Eneidy*, niejednokrotnie stawał przed dylematem, jaki typ operacji translatorskiej zastosować w przypadku przekładu frazeologizmów dysponujących dużą konotacją kulturową, które noszą miano związków bezekwiwalentnych. Według Joanny Szerszunowicz „ten aspekt konotacji jest istotny w badaniu stałych połączeń wyrazowych, ponieważ frazeologizmy użyte w tekście wywołują w jego odbiorców określone asocjacje kulturowe” [Szerszunowicz 2014, 263–264]. Z kolei Robert Zalewski dodaje, że „jest to część analizowanego zbioru, która utrwalając szczególnie mocno etnocentryczny obraz świata, odwołuje się do symboliki niezrozumiałej dla przedstawicieli innej grupy mówiących” [Zalewski 2003, 338]. W analizowanym materiale wyeksцерpowano jednostki frazeologiczne właściwe językowi ukraińskiemu, które nabywają konotacji poprzez aluzję do realiów kulturowych. Na przykład jednostka frazeologiczna *скакали (стрибати, плизати) в гречку* to zwrot peryfrastyczny (leksem *гречка* w tradycji ludowej jest ucieleśnieniem dobrobytu i bogactwa, a także płodności). Ta miodonośna roślina w korelacji z „pszczelą symboliką” i we frazeologii ludowej definiuje stan brzemienności, także pozamałżeńskiej. Elementy kontekstu etnokulturowego, czyli koncepty *gryka, groch, pokrzywa, kapusta* sprzyjają silnemu zakorzenieniu się jednostek frazeologicznych w języku, które są łatwiej akceptowalne przez uzus i emitują symboliczno-konotacyjne odcienie w kulturze narodowej.

По весіллях їх одпускали,
Щоб часто в приданках були,
І до півночі там гуляли,
І в гречку деколи скакали

Lecz po weselach je puszczałi,
By przebywały często w gościach
I do północy tam hulali,
Na boki czasem też **skakały**
[Koltarewski 2008, 87]

Ukraińska jednostka frazeologiczna *скакати в зпечку* jest ściśle związana z życiem społeczeństwa ukraińskiego i wyrosła z jego specyfiki kulturowej. Jest nośnikiem konkretnych konotacji kulturowych, które uległy udomowieniu przez zastosowanie w tłumaczeniu polskojęzycznego zwrotu *na boki skakały*. Pod względem semantycznym i strukturalnym frazeologizmy są ekwiwalentami, ale zniknęły zawarte w ukraińskiej jednostce frazeologicznej analogie, skojarzenia i symbolika.

Wśród czynników, które utrudniają przekładalność związków frazeologicznych, Hanna Stypa wymienia, obok ich specyfiki kulturowej, także silne nacechowanie stylistyczne i „fakt, iż w różnych językach te same treści często wyrażane są za pomocą innych środków. Dlatego też jedynie część frazeologizmów języka wyjściowego oddana może być w języku docelowym w postaci związku frazeologicznego” [Stypa 2007–2008, 228]. Anna Pajdzińska konstatuje, iż celem wszystkich przekładów jest „wywołanie w innym języku tego samego efektu, co w języku źródłowym, a dyskurs poetyczny ma na celu wywołanie efektu estetycznego” [Pajdzińska 1993, 93]. Z kolei Katarzyna Baran dodaje, iż „dotyczy to również związków frazeologicznych, które mogą być identyczne pod względem formalnym i semantycznym, wówczas „wykazują na płaszczyźnie międzyjęzykowej pełną odpowiedniość łączliwości leksykalnej i planu treści” [Baran 2012, 203]. W typologii ekwiwalentów związków frazeologicznych wyróżnia się trzy podstawowe typy: ekwiwalenty absolutne, częściowe i zerowe. Niektórzy badacze, w stosunku do ekwiwalentów absolutnych, za bardziej zasadne uważają używanie terminu quasi-ekwiwalent [Szerszunowicz, online].

W materiale poddanym analizie wyodrębniono związki frazeologiczne, które charakteryzują się pełną ekwiwalencją, czyli mają tożsamą strukturę i skład leksykalny w języku oryginału i przekładu. Podobieństwo w sposobie postrzegania i opisywania rzeczywistości w dwóch systemach językowych uwarunkowane zostało wielowiekowym kontaktem między językami, wspólnymi wydarzeniami historycznymi, kultywowaniem wspólnych zwyczajów i obrzędów. To podobne „wyposażenie kulturowe” umożliwiło tłumaczowi zastosowanie jednostek frazeologicznych w pełni ekwiwalentnych w języku docelowym. Przykłady absolutnych ekwiwalentów zostały zaobserwowane w następujących fragmentach poematu, por.

Будь ласкав, сватоньку-старику!
Ізбий Енея з пантелику,

„Bądź łaskaw, stary mój swaciku!
Zbij Eneasza z pantaląku
[Koltarewski 2008, 26]

W słownikach języka polskiego i ukraińskiego zakres użycia wyrazu *pantaląk* ograniczony jest do związku frazeologicznego *zbić (zbijąć) kogo z pantaląku*, czyli ‘pomieszać komu szyki; zaskoczyć, stropić, zdetonować kogo’. Zakres występowania jednostki ograniczony jest do języka polskiego, rosyjskiego, białoruskiego

i ukraińskiego. W obu językach zwroty są identyczne pod względem semantycznym, ale nieznacznie różnią się od siebie parametrami formalnymi. W języku ukraińskim jednostka frazeologiczna ma warianty leksykalne markowane stylistycznie *збивати* (*збити*) *з пантелику* (rzad. *з толку*, gwar. *з плигу*). W wariacie ukraińskim ten związek frazeologiczny może występować z formą czasownika zwrotnego w postaci *збитися* (*збиватися*) *з пантелику* (*плигу*). Synonimiczny wariant analizowanego związku frazeologicznego *збитися з плигу* o nacechowaniu gwarowym odnajdujemy w następującym fragmencie, por.

Еней од страху **з плигу збився**,
В умі сердега помішавсь,

Ze strachu **zbił się z pantałyku**,
Pomieszał się biednemu rozum
[Kotlarewski 2008, 58]

W tym przypadku, mimo obecności w języku polskim wariantywnego odpowiednika synonimicznego *zbić z tropu*, tłumacz zdecydował się na ponowne wykorzystanie zwrotu *zbić z pantałyku*, aby zachować zgodność rymotwórczą i kontekst tekstu wyjściowego.

Innym reprezentatywnym przykładem występowania homonimii frazeologicznej jest fragment:

Йому я **ребра полічу**,
Зімну всього я на кабаку

Policzę żebra mu, krwią spleczę,
Całego zemnę na tabakę
[Kotlarewski 2008, 51]

W obu przypadkach użyto zaimka *jemu*, *mu*. Jednostki frazeologiczne z semantyką ‘bić’ lub ‘mocno bić stanowią’ w utworze grupę najliczniejszą. W języku ukraińskim koło semantyczne z komponentem *żebro*, tworzy mnogi rząd synonimiczny np. (*no*) *ламати ребра*, (*no*)*латати ребра*, (*no*)*м’яти ребра*, *полічити* (*полоскотати*) *ребра*, *почесати ребра*, *дати під* (*сьоме*) *ребро*, *зрими ребра*, *обламати ребра*. Natomiast w języku polskim temu zwrotowi odpowiadają tylko dwa frazeologizmy: *połatać żebra*, (*po*)*liczyć*, (*porachować*) *żebra*. Analizowane zwroty są identyczne pod względem obrazowania, różnią się wartością stylistyczną. W języku polskim frazeologizm *policzyć żebra* opatrzony jest kwalifikatorem „potoczny”.

Лиш **слинку** з голоду **ковтали**,
Як хочеться кому кислиць.

I **ślinkę** z głodu **połykały**,
Jak ten, co zachciał pojeść jabłek
[Kotlarewski 2008, 56]

Frazeologizm *ślinkę połykać* w obu językach oznacza ‘mieć ochotę na coś smacznego, a niedostępnego; obchodzić się smakiem’. Ukraiński związek frazeologiczny ma wariant leksykalny *ковтати слинку* (*слину*), z kolei w języku polskim komponent czasownikowy może zostać wzbogacony o wariant z przedrostkiem (*po*)*łykać ślinkę*.

Kolejny frazeologizm o tożsamym polskim odpowiedniku ilustruje opis siły Entellusa, por.

Уже залє за шкуру сала,
Ні неня в бразі не скупала,
Як він Даресові задасть.

Zaleje on za skórę sadła,
I nawet matka by nie zgadła,
Jak Daresowi wsypie ładnie
[Kotlarewski 2008, 53].

Polski frazeologizm *zalać, zalewać komu (gorącego) sadła za skórę* w znaczeniu ‘dokuczyć komu’ jest tożsamy pod względem znaczenia i wartości stylistycznej z jego ukraińskim odpowiednikiem *залити (залити, залляти) за шкуру сала кому*, natomiast pod względem struktury jednostka w języku polskim nie ma stałego szablonu, a okrągły nawias wskazuje na wariantywne rozszerzenie związku o komponent przymiotnikowy. Aby osiągnąć maksymalny stopień odpowiedniości przekładowej i zgodność stroficzną, P. Kupryś nie zastosował elementu przymiotnikowego, który nie stanowi obowiązkowego składnika struktury związku.

Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,

Podpankom, panom oraz sługom
Sprawiano w piekle **lanie** spore
[Kotlarewski 2008, 86]

Przytoczone jednostki frazeologiczne o znaczeniu ‘bić, chłostać kogo’ wykazują, że istnieje między nimi różnica stylistyczna. Ukraiński zwrot *давати хльору* jest jednostką funkcjonującą w gwarowej odmianie języka, natomiast odpowiednik polskojęzyczny *sprawiać lanie*, zaproponowany przez P. Kuprysia, kwalifikowany jest jako rubaszny. Należy podkreślić, iż w języku polskim składnik czasownikowy wykazuje szeroką łączliwość z innymi leksemami, tworząc liczne związki frazeologiczne, por. *sprawiać, sprawić komu basy, baty, cięgi, frycówkę, lanie łaźnię łoży, mydło, smarowanie, wały, wnyki, manto*.

Еней же **на весь рот кричав:**
„Хто в бога вірує – рятуйте!
Рубай, туши, гаси, лий, куйте!
А хто ж таку нам **кучму дав?**”

Eneas **darł się wniebogłosy:**
„Kto w Boga wierzy, niech ratuje!
Polewa, gasi, rąbie, kuje!
I któż nam tutaj **utarł nosa?**”
[Kotlarewski 2008, 58]

W danym fragmencie materiału badawczego wyodrębniono dwie pary frazeologizmów. Pierwsza para *кричати на все горло (весь рот i in.)*, *drzeć się wniebogłosy* o znaczeniu ‘krzyczeć, wrzeszczeć’ to jednostki całkowicie zbieżne w płaszczyźnie semantycznej. Ukraiński zwrot frazeologiczny *кучму дати* ‘przysporzyć wielkich kłopotów, nieprzyjemności’ w warstwie semantycznej nie jest analogiczny do polskiej jednostki *przytrzeć komu nosa, utrzeć nosa* ‘upokorzyć kogo, dać komu nauczkę’.

W polskim frazeologizmie zawiera się szersza semantyka, która w tym kontekście nie jest ekwiwalentna do wyrażenia w języku ukraińskim. Wybór przez tłumacza jednostki *utarıł nosa* podyktowany był zgodnością rymową ze zwrotem *darł się wniebogłosy*.

Чи в рай їх пустять веселитись,
 Чи, може, в **пекло пошмалитись**
 І за гріхи їм **носа втруть**.

Czy wpuszczą cieszyć się do raju,
 Czy w **piekło smażyć się** zagnają
 I im za grzechy **nosa utra**
 [Kotlarewski 2008, 93]

W opisie piekła I. Kotlarewski w satyryczno-humorystyczny sposób zdemaskował przywary ukraińskich elit oraz umieścił całą gamę kar piekielnych, którym poddani zostali grzesznicy za swoje winy. Ukraińska jednostka frazeologiczna *втерти носа* w tym kontekście jest znaczeniowo tożsama z polskim zwrotem *utrzcć nosa*. W języku ukraińskim definicja leksykograficzna frazeologizmu *втерти носа* zawiera dwa znaczenia: 1. ‘dać nauczkę’, 2. ‘prześcignąć kogoś w czymś’. W języku docelowym analizowanego fragmentu związek frazeologiczny *smażyć się w piekle* pojawił się jako odpowiednik ukraińskiego niefrazeologicznego wyrażenia *в пекло пошмалитись* i realizuje te same funkcje komunikacyjne.

Innym typem niepełnej ekwiwalencji jest sytuacja, gdy dochodzi do całkowitej zgodności w planie treści, przy niewielkich zmianach formalnych w planie wyrażania: przy identycznym składzie leksykalnym występują różnice strukturalne, np.

І очі на лоб позганяло,
 І **дибом волос став** сідий;
 Клубком із рота піна билась;

I oczy na łeb pozganiało,
Stanęły dęba włosy siwe;
 Kłębami piana z ust waliła
 [Kotlarewski 2008, 71]

W języku ukraińskim jako synonimiczne występują jednostki frazeologiczne z rzeczownikiem zbiorowym *волосся*, który występuje w liczbie pojedynczej, oraz rzeczownikiem jednostkowym *волос*, odwołującym się do jednego desygnatu, por. *волос стає (став, стане) дибом (дубом) lub волосся стає (стало, стане) дибом (дубом); волосся ворухиться (заворухилось i т. ін.)* ‘robi się, zrobi się strasznie, ktoś bardzo się boi’. W języku polskim jednostka frazeologiczna *włosy stają dęba, słupem; włosy stają; włosy stają na głowie* nie wykazuje tak wysokiej wariantowości składników.

Reprezentatywnym przykładem częściowej ekwiwalencji frazeologizmów są jednostki *на кулаки викликати* oraz *вызуваць на бój*. Ukraiński frazeologizm *на кулаки викликати* jest monosemiczny i znaczy ‘wyzywać do walki’ bez sprecyzowania konkretnej kategorii czy sposobu walki, chociaż konotacje są tutaj oczywiste.

P. Kupryś w celu narzucenia stosownej konotacji odbiorcy frazeologizm polskojęzyczny *wyzywać kogo na bój, na harc, na ostre, na pojedynek, na rękę*, czyli ‘wezwać do walki wręcz, zaproponować komu pojedynek’ poddał modyfikacji poprzez uszczegółowienie jego semantyki wtrąceniem wyrażenia *na pięści*, które jednoznacznie obrazuje czytelnikowi rodzaj prowadzonej walki. To przekształcenie warunkowane jest także zachowaniem układu wersyfikacyjnego utworu.

На кулаки став викликати
І перебійця визивати,
Кричав, опарений мов пес:

Jął przeciwnika wywoływać,
Na bój na pięści go wyzywać
I krzyczał jak pies oparzony:
[Kotlarewski 2008, 58]

Godne uwagi jest wyrażenie *кричав, опарений мов пес*, które stanowi modyfikację porównania frazeologicznego *бігти мов опарений*. W języku ukraińskim porównanie *як (мов, немов) опечений (опарений)* łączy się z czasownikami *бігти, летіти, мчатися, кинутися* i ma stałe znaczenie ‘szybko, raptownie’. W analizowanym fragmencie I. Kotlarewski połączył to porównanie z czasownikiem *кричати*, który należy do innego pola semantycznego, w rezultacie czego nastąpiła zmiana znaczenia stałego połączenia wyrazowego. Powstało wyrażenie *кричати, опарений мов пес* – jego semantyczny wymiar zawiera się w leksemie *гłośно*. Tłumacz, uwzględniając bliskie pokrewieństwo języków oraz semantyczną ekwiwalencję zastosowanych wyrażen, w tekście docelowym posłużył się metodą kalki zmodyfikowanego frazeologizmu. O transformacjach leksykalnych frazeologizmów, które stanowią znaczną grupę, oraz ich odpowiednikach polskojęzycznych będzie mowa dalej.

Brak zgodności semantycznej wykazują jednostki frazeologiczne *посадіти на лід кого* ‘postawić kogo w trudnej sytuacji’ oraz *зоставити на лодзие* ‘opuścić kogoś w trudnej sytuacji; pozostawić kogoś samemu sobie’. Pod względem formalnym jednostki są ekwiwalentami, natomiast różnice występują w warstwie semantycznej. Z kontekstu wynika, iż kobiety planują spalić łodzie Eneasza i jego pobratymców, aby uniemożliwić im dalszą podróż i zaaranżować możliwość zatrzymania ich u siebie. Absolutnie celem zamysłu kobiet nie jest pozostawienie mężczyzn w trudnej sytuacji, wręcz przeciwnie jedynie obmyślają one plan stworzenia takiej okoliczności, która dawałaby możliwość „pocieszenia” ich.

Приймёмось човни попалім.
Тогді і мусять тут остаться
І нехотя до нас прижаться;
Ось так **на лід їх посадім.**

Ruszmy się, czółna popalimy.
Zostaną więc w tutejszych stronach,
Przytulą się chcąc nie chcąc do nas;
Ich tak **na łodzie zostawimy.**
[Kotlarewski 2008, 57]

Przykład niepełnej ekwiwalencji reprezentuje para frazeologizmów *дату дропака* i *даць суса* w następującym fragmencie:

Абсест троянець був сердитий, Згадав Ентелла-козака, Зробився мов несамовитий, Чимдуж дав відтіль дропака .	Absestes tu, Trojańczyk gniewny, Kozaka wspomniął Entellusa, A widząc, że to blamaż pewny, To jak najszybciej dał stąd susa . [Kotlarewski 2008, 49]
--	--

Przytoczone jednostki frazeologiczne charakteryzuje rozbieżność semantyczna. Ukraiński frazeologizm *дату дропака* oznacza 'szybko uciekać, biec', natomiast polskojęzyczny zwrot *даць суса* – 'skoczyć, wykonać długi skok', jest więc zupełnie odmienny w obrazowaniu. Podobnym zakresem semantycznym jak zwrot *дату дропака* dysponuje polski frazeologizm o schemacie *biec, pędzić, rzucić się, sadzić, wypaść susami, w susach* i oznacza 'biec, pędzić w podskokach; bardzo szybko'.

От тільки ніс туди посунь ; Тобі там буде не до чмиги , Як піднесуть із оцтом фіги, То зараз вхопить тебе лунь .	Już tylko spróbuj nos tam wsunąć , Nie będzie w smak ci, gdy tam migiem Podadzą tobie z octem figę I diabeł porwie cię piorunem [Kotlarewski 2008, 73]
---	--

Ukraiński frazeologizm *не до чмиги* stanowi jednostkę polisemiczną, a jedna z jego wartości semantycznych jest tożsama w języku polskim ze zwrotem frazeologicznym *nie w smak*.

W języku ukraińskim związek frazeologiczny *лунь тебе (їого і т. ін.) вхопить* w znaczeniu 'ktoś umrze' nie jest identyczny ani pod względem semantycznym, ani formalnym z polskojęzycznym zwrotem *i diabeł porwie cię piorunem*. Postać diabła funkcjonuje w świadomości człowieka jako uosobienie wszystkiego, co złe, obarczany jest bowiem winą za całe zło tego świata. Zwrot *niech diabli porwą, wezmą, niech kogo/ coś licho weźmie* to okrzyk wyrażający gniew, złość. Takie magiczne zachowania językowe praktykowano w dawnych wiekach przede wszystkim w kulturze ludowej. Ponieważ były one zwalczane przez chrześcijaństwo, odeszły niemal w zapomnienie, ale i dziś słyszy się takie złorzeczące wypowiedzi. Frazeologizm *niech diabli porwą, wezmą* oznaczał pierwotnie życzenie komuś nieszczęścia, niepowodzenia, złego losu. Tłumacz wybrał kontaminację tej formy przekleństwa z komponentem *piorunem*, który oznacza 'szybko' lub 'nagle', by za pomocą gry językowej implikować odniesienie do śmierci.

W analizowanym materiale wyekscerpowano przykłady ukraińskich frazeologizmów, które nie dysponowały odpowiednimi ekwiwalentami w języku przekładu.

W takiej sytuacji P. Kupryś zobligowany był do wyboru takiej strategii translatorskiej, która jego zdaniem odzwierciedliłaby najlepiej formalnie i znaczeniowo przekładaną jednostkę. W takim przypadku istotne było zapobieżenie zniekształceniu efektu komunikacyjnego i dokonanie tłumaczenia bez strat, mogących pojawić się w rezultacie „niemożności przekazania obrazowości wpisanej w strukturę związku idiomatycznego, a także elementów motywujących znaczenie całości związku” [Rejakowa 1994, 28].

Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,

Naturę miał on bardzo nędzną,
Bo duszę krewił dla pieniędzy
[Kotlarewski 2008, 89]

Znaczenie związku frazeologicznego *кривітми/ покривітми душею* ‘być nieszczerym; obłudnym’ tłumacz zdecydował się przekazać konstrukcją leksykalną *bo duszę krewił dla pieniędzy*, która wykazuje nawiązanie do kontekstu tekstu wyjściowego poprzez ukazanie pewnego stylu życia. W języku polskim czasownik *krewić* opatrzony jest kwalifikatorem „potoczny” i oznacza ‘nie spełniać czyichś oczekiwań lub własnych zobowiązań’. W słowniku etymologicznym jest następująca informacja dotycząca tego leksemu: *krewić, skrewić*, od *krewa*, ‘przegrana w kwindecza’, z franc. *crever*, przy kartach ‘przegrana dla zbytich oczek’.

Kolejny reprezentatywny przykład ekwiwalencji pośredniej stanowi jednostka frazeologiczna *вкрутітми (скрутітми, утнітми) рóгу (хвостá) кому*, czyli ‘pokonać kogoś, pokonać’, którą tłumacz zastępuje w przekładzie zdaniem *By nie postradał łba lub zdrowia* wyraża znaczenie frazeologizmu tylko częściowo.

Дай моему Даресу сили,
Йому хвоста щоб не вкрутили

Daj siłę memu Daresowi,
By nie postradał łba lub zdrowia
[Kotlarewski 2008, 53]

W przypadku braku ekwiwalentu tłumacz może posłużyć się kalką. Mirosław Basaj podkreśla, „iż tej metodzie sprzyja bliskie pokrewieństwo języków, podobieństw i tożsamości w podsystemach: leksykalnym, morfologicznym, składniowym, oraz wspólnota kulturowa, tożsamość realiów obyczajowych, podobieństw historycznych narodów” [Basaj 1982, 63]. Piotr Kupryś, wykorzystując dosłowny przekład zwrotów frazeologicznych, tzw. kalkę frazeologiczną, wprowadził konotację obcości do tekstu przekładu, por.

«Гей ти, проклятий стариганю!
На землю з неба не зиркнеш,
Не чуєш, як тебе я ганю,
Зевес! – **ні усом не моргнеш.**

„Ach, ty, przeklęty, zły staruchu!
Jak oto ciebie ganić muszę,
Nie patrzysz na nas i nie słuchasz,
Zeusie! – **wąsem ani ruszysz.**

[Kotlarewski 2008, 58]

W zapisie leksykograficznym ukraiński frazeologizm *І оком (вусом) не моргнути* dysponuje dwoma znaczeniami: 1. ‘bardzo szybko’; 2. ‘nie zwracać uwagi, nie reagować’. Język polski dysponuje zwrotem frazeologicznym *nie ruszyć, nie kiwnąć palcem (w bucie)* o szerszej semantyce, który częściowo oddawałby kontekst rzeczywistości w oryginale.

W skodyfikowanej językowo kulturze przekładu nie ma swojego odpowiednika ukraińska jednostka frazeologiczna *зігнати оскому на кому* w znaczeniu ‘mścić się na kimś lub odpędzić złość’. Jej wartość semantyczną w przekładzie P. Kupryś odwzorował za pomocą kalki, por.

Якому меду та горілки, Якому – молодиці, дівки, Оскому щоб з зубів зігнать.	Kto wódki zatem albo miodu Kto panny lub mężatki młodej, By wnet oskomę z zębów spędzić [Kotlarewski 2008, 67]
--	--

W języku polskim leksem *oskoma* dysponuje zupełnie odmienną wartością znaczeniową w porównaniu z językiem ukraińskim i definiowany jest jako 1. ‘chęć zjedzenia lub wypicia czegoś’, 2. ‘wielka ochota na coś’. Polski frazeologizm *mieć oskomę na co* znaczy ‘mieć apetyt na co; chęć wypicia, zjedzenia czegoś’. Tłumacz poprzez umieszczenie kalki ukierunkował odbiorcę docelowego na egzotyzację, czyli pozostawienie obcości w translacji poprzez zastosowanie nieznanymi zestawień leksykalnych i nie do końca zrozumiałych odbiorcy przekładu.

O jaskrawości przekładu nie decyduje wierne przetłumaczenie każdego fragmentu, znacznie wartościowsze wydaje się oddanie wrażenia i znaczenia tekstu oryginału. Aby uchronić przekład przed zubożeniem na płaszczyźnie przekazywanych obrazów i stosowania środków językowych, P. Kupryś niejednokrotnie stosuje kompensację jako jeden z typów transformacji tłumaczeniowych w celu zminimalizowania strat w obrazowaniu. W sytuacji opuszczenia jednostki frazeologicznej tłumacz kompensuje jej zastosowanie w innym fragmencie tekstu przekładu, mimo że taka nie znajdowała się w ukraińskim pierwodruku, por.

Пійди лиш ти к чортам, плюгава, Невірна, пакосна, халява! Нехай ізслизне твій Дарес,	Do diabła ruszaj stąd, plugawa, Niewierna, złośna i szmatława! Niech Dares ducha twój wyzionie [Kotlarewski 2008, 53]
--	--

Завів братерство з дьяволами І в світі нашими бідами Не погорює ні на час.	Pobratał się on też z diabłami, Naszymi zasię nieszczęściami, Nie suszy głowy ani chwili [Kotlarewski 2008, 59]
--	---

Дідона тяжко зажурилась,
Весь день ні їла, ні пила

Dydona w **czarną rozpacz wpadła**,
Nie jadła całej dzień, nie piła
[Kotlarewski 2008, 41]

W poszukiwaniu ekspresji językowej I. Kotlarewski odwoływał się do oryginalnego wyrażania myśli i tworzenia obrazów. Jego twórcza oryginalność polegała na wykorzystaniu ogólnonarodowych frazeologizmów z pewnymi modyfikacjami i zachowaniem podstawowej wartości semantycznej, co wymagało od autora wybitnych umiejętności władania słowem.

Transformacją stałych połączeń nazywa Ołeksandr Bojczenko zmiany spowodowane przez ich urzeczywistnienie w konkretnych warunkach kontekstowych, które wywołał komunikat [por. Коваль 2014, 125]. Tradycyjnie wyróżnia się transformację semantyczną i strukturalno-semantyczną. Modyfikacja semantyczna to zmiana struktury znaczeniowej frazeologizmu w wyniku rozszerzenia jego łączliwości oraz zmiana znaczenia stałego wyrażenia w pewnych warunkach kontekstowych.

«Чи так-то, гадів син, він слуха?
Убрався в патоку, мов муха,
Засів, буцім в болоті чорт

„Czy tak sukinsyn ten mnie słucha?
Do miodu przylgnął jakby mucha,
Już zasiadł niby diabeł w błocie
[Kotlarewski 2008, 37]

Tradycyjny frazeologizm *ліпнути, як (мов, ніби і т. ін.) бджóли (мúхи) до меду* używany jest w znaczeniu ‘czuć do kogoś sympatię, bardzo o coś zabiegać’, natomiast w danym kontekście ma wartość semantyczną ‘żyć w przepychu, w luksusie’. Ukraiński leksem *патока*, czyli ‘gęsta, słodka, ciągnąca się substancja’ wywołuje semantyczne asocjacje z rzeczownikiem *miód*. Czasownik *вбиратися* w podstawowych znaczeniach to ‘wejść, wleźć, dostać się gdzieś’. I. Kotlarewski przekształcił znany frazeologizm w wyrażenie *убрався в патоку, мов муха*, aby nadać mu większej ekspresywności i wywołać humorystyczny efekt. W przekładzie translator posłużył się frazeologizmem *lgnąć jak mucha do miodu*, dokonując jego modyfikacji przez zmianę szyku na formę *do miodu przylgnął jakby mucha*, co uwypukliło znaczenie zdania nadrzędnego *do miodu przylgnął*, czyli do czegoś smacznego, pożądanego. Zabieg ten ma także charakter rymotwórczy.

Podobnego przekształcenia frazeologizmu ze zmianą znaczenia tradycyjnego bez naruszenia składu leksykalno-semantycznego podjął się autor w przypadku jednostki *братися (взятися) за житим*, który używany jest w znaczeniu ‘śmiać się, rechotać’. Ponieważ modyfikacje semantyczne wykluczają ingerencję w strukturę wewnętrzną połączenia, transformacja urzeczywistnia się poprzez kontekst i w tym przypadku frazeologizm *братися (взятися) за житим* oznacza ‘mdłości,

nudności? Zadanie tłumacza było dość proste, ponieważ wykorzystał on obecność ekwiwalentnego związku frazeologicznego w języku docelowym.

Прокляті вітри рздулися,
А море з лиха аж реве;
Сльїзми троянці облилися,
Енея **за живіт бере**

Przekłete wiatry zadmuchały,
A morze ryczy aż ze złości;
Trojanom łyzy się wraz polały
A Eneasza **biorą mdłości**
[Kotlarewski 2008, 57]

Przekład *Eneidy* zrealizowany przez P. Kuprysia charakteryzuje się wysoką adekwatnością w stosunku do oryginału, autor skupił się na dokładnym odtworzeniu stylu burleski ze wszystkimi jego charakterystycznymi cechami, a komediowo-satyryczny efekt utworu uplastycznił poprzez tanslokację licznych zwrotów frazeologicznych w translacie.

Analiza przekładu wykazała istnienie w języku ukraińskim i polskim dużej grupy związków frazeologicznych tożsamyh znaczeniowo i formalnie, które reprezentują typ pełnej i częściowej ekwiwalencji. W tym przypadku zadanie tłumacza było skoncentrowane na dostosowaniu odpowiednika frazeologicznego z tekstu oryginału do języka docelowego. Inny typ obrazowały ukraińskie jednostki frazeologiczne, którym w języku docelowym brakowało struktury identycznej do istniejącej w tekście tłumaczonym. Wtedy tłumacz zmuszony był zastosować taką strategię tłumaczeniową, która trafnie oddałaby formalnie i znaczeniowo przekładaną jednostkę. Przy tym zobligowany był uwzględnić i zminimalizować stratę znaczeniową i stylistyczną. W przekładzie związków frazeologicznych P. Kupryś często stosował kalki frazeologiczne, wprowadzając konotacje obcości rozumiane jako zamierzenia przybliżenia obcej kultury. W sytuacji opuszczenia jednostki frazeologicznej w danym fragmencie tekstu posiłkował się strategią kompensacji w innej części tłumaczenia.

Bibliografia

- Baran Katarzyna. 2012. *Polskie frazeologizmy w słoweńskich przekładach wierszy Wisławy Szymborskiej*. „Przekłady Literatur Słowiańskich” nr 3/1: 200–215.
- Basaj Mieczysław. 1982. *Z problematyki europeizmów frazeologicznych*. W: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. T. 4. Red. Basaj M. Wrocław: 71–89.
- Kotlarewski Iwan. 2008. *Eneida w tłumaczeniu Piotra Kuprysia*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Kotlârevs'kij İvan. *Eneïda*. (online) <https://pysar.net/poemy/Enejida/index.html> (dostęp 5.04.2017) [Котляревський Іван. *Енеїда*. (online) <https://pysar.net/poemy/Enejida/index.html> (доступ 5.04.2017)].
- Koval' V.O. 2014. *Transformaciâ frazeologizmiv âk zasib uviraznennâ hudożn'ogotekstu (na materialih tvoriv XX stolittâ)*. „Naukovî zapiski Berdâns'kogo derżavnogo pedagogičnogo universitetu”. Ser.

- Filologični nauki. Vip. IV: 123–132 [Коваль В.О. 2014. *Трансформація фразеологізмів як засіб увиразнення художнього тексту (на матеріалі творів ХХ століття)*. „Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету”. Сер. Філологічні науки. Вип. IV: 123–132].
- Mickiewicz Aneta. 2007. *Ekwiwalencja frazeologiczna w czeskim tłumaczeniu Dziadów cz. III Adama Mickiewicza*. „Bohemistyka VII” nr 4: 243–264.
- Nahlik Ėvgen. 2011. *Movni zasobi smihovoi kul'turi v „Eneïdi” Īvana Kotlârevs'kogo*. „Studia Methodologica”. Vip. 32: 173–181 [Нахлік Євген. 2011. *Мовні засоби сміхової культури в „Енеїді” Івана Котляревського*. „Studia Methodologica”. Вип. 32: 173–181].
- Pajdzińska Anna. 1993. *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*. Lublin: Agencja Wydawnicza-Handlowa Antoni Dudek.
- Pajdzińska Anna. 2005. *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM.
- Stypa Hanna. 2007–2008. *O (nie)przetłumaczalności związków frazeologicznych – polskie ekwiwalenty zerowe frazeologizmów zoonimicznych w języku niemieckim*. „Rocznik Przekładoznawczy” nr 3–4: 225–237.
- Rejakowa Bożena. 1994. *Mechanizmy językowe w przekładzie związków frazeologicznych na materiale języka polskiego i słowackiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Skorupka Stanisław. 1989. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szerszunowicz Joanna. 2014. *Konotacje intrakulturowych skrzydlatych słów w przekładzie*. „Studia Wschodniosłowiańskie” nr 14: 261–279.
- Szerszunowicz Joanna. *Quasi-ekwiwalenty związków frazeologicznych w teorii, frazeografii i translatoryce*. (online) http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/3789/3/Quasi_ekwiwalenty.pdf (dostęp 22.05.2017).
- Užčenko Viktor, Užčenko Dmitro. 1998. *Frazeologičnij slovník ukraïns'koï movi*. Kiïv: Osvita [Ужченко Віктор, Ужченко Дмитро. 1998. *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Освіта].
- Zalewski Robert. 2003. *Tłumacz wobec frazeologicznych porównań kolorystycznych*. W: *Między oryginałem a przekładem. Stereotyp a przekład*. T. VIII. Red. Konieczna-Twardzikowska J. Kraków: Księgarnia Akademicka: 331–341.

Summary

Ukrainian set phrases in the Polish translation of Ivan Kotliarevsky's *Eneyida* by Piotr Kupryś

Folklore phraseology was an inexhaustible source of linguistic measures for Ivan Kotliarevsky, as it allowed him to build humorous and satirical effects through introducing into his literary works colloquial, dialectal and jocular set phrases. The aim of this paper is to undertake comparative analysis of set phrases in the original and in the Polish translation of *Eneyida* in order to point out similarities and differences in these two languages. The author focuses on the translation strategies implemented to translate set phrases, and analysing particular non-phrase word connections which very often replace set phrases in the target text.

Key words: set phrases, translation strategies, comparative analysis, cultural context

Kontakt z Autorką:
zbp58@interia.pl

Olga Letka-Spychała

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**Przekład realiów kulturowych
w rosyjskiej powieści kryminalnej
(na materiale utworów Aleksandry Marininy
w tłumaczeniu Elżbiety Rawskiej i Aleksandry Stronki)**

Przełom XX i XXI wieku w Rosji to prymat literatury popularnej, która ze względu na swoją „artystyczną i jakościową” kwalifikację stała w opozycji do hermetycznej literatury elitarnej. Według Michaiła Berga przyczynę „przesunięcia obszaru nowoczesnej sztuki na teren przeznaczony dla mas” należy upatrywać przede wszystkim w przemianach polityczno-społecznych po roku 1985. Doprowadziły one do liberalizacji rynku wydawniczego i czytelniczego, co z kolei sprzyjało powstawaniu zupełnie nowych form literackich lub transformacji w obrębie istniejących gatunków [Bepr 2000, 298]. Swoistemu „przekomponowaniu” uległa także rosyjska powieść kryminalna, która – zyskując nowe, „kobiece oblicze” – nie uniknęła zabiegów ingerujących w jej warstwę strukturalną oraz tematyczną.

Wśród autorek pozostających w kręgu literatury kryminalnej wymienić należy Darię Doncową, wzorującą się na powieściach Joanny Chmielewskiej, Tatianę Ustinową, Polinę Daszkową, Annę Małyszewą czy zwaną „królową rosyjskiego kryminału” – Aleksandrę Marininę. Jej twórczość, podobnie zresztą jak cała literatura masowa, spotkała się dotąd z niejednoznaczną oceną krytyków. Wiaczesław Kuricyn zarzucił pisarce nieuzasadnione pretendowanie do roli nauczycielki życia, Piotr Aloszkin wytknął przeciętność i sztampowość fabuły [Алешкин 1998]. Jednakże bez względu na obiegowe hasła i komentarze książki autorki znalazły swych wiernych odbiorców.

Narzuca się zatem pytanie, co zadecydowało o tym, że pomimo wielu krytycznych osądów powieści „rosyjskiej Agaty Christie” w mgnieniu oka stawały się światowymi bestsellerami. Próbę rozwikłania tej tajemnicy podjęła Maria Czerniak, dostrzegająca źródło wspomnianego fenomenu w aktualizacji statusu pisarza w Rosji [Черняк 2010, 7–8]. Miejsce surowego i niewzruszonego wychowawcy, krzewiciela i orędownika norm moralno-etycznych zajęła „optymistyczna i praktyczna w swej dydaktyce Marinina”, której koncepcja „wychowania poprzez rozrywkę” [Зоркая 1998, 4] okazała się najbardziej nośna i dostosowana do oczekiwań współczesnego,

„wymancypowanego” czytelnika. W jej przypadku pomyślną realizację „edukacyjno-relaksacyjnej misji” zagwarantowały: zastosowanie poetyki eskapizmu, zręczne „wmontowywanie” do układu fabularnego szablonów literatury popularnej oraz licznych odniesień do sowieckiej i postsowieckiej rzeczywistości, które z jednej strony organizowały warstwę społeczno-etnograficzną kryminalów, z drugiej – wzmacniały ich narodowy koloryt.

Wzrost zainteresowania rosyjską literaturą kryminalną, a szczególności prozą A. Marininy, był odczuwalny również poza granicami Federacji Rosyjskiej (33 mln sprzedanych książek). Wraz z dążeniem do zaspokojenia „czytelniczych potrzeb”, które wiązały się z chęcią „zatopienia się w obcej i nieznannej literaturze”, pojawiła się konieczność publikacji jej przekładów. Zmiana odbiorcy finalnego wynikająca z przeadresowania tekstu obligowała tłumaczy do znalezienia takich rozwiązań przekładowych, by zapewniały one ekwiwalentny przekaz komunikatu zarówno na płaszczyźnie semantycznej, pragmatycznej, jak i syntaktycznej [Ziomek 1979, 53]. Okazało się to niezwykle trudnym zadaniem przede wszystkim ze względu na zderzenie z odmiennymi kontekstami społeczno-kulturowymi, które w niniejszym opracowaniu będziemy określać mianem *realiów kulturowych*. Zdając sobie sprawę z rozbieżności definicyjnej oraz „rozprężliwości semantycznej” danego pojęcia, przyjmujemy określenie zaproponowane przez Siergieja Vlahova i Sidera Florina obejmujących zasygnalizowane nawiązania jako:

słowa (wyrażenia) nazywające obiekty charakterystyczne dla życia jednego narodu i obce innemu, wymagające szczególnego podejścia w procesie przekładu ze względu na to, że nie mają dokładnych odpowiedników w innych językach [Влахов, Флорин 1980, 47].

Autorzy przywołanego sformułowania, uznając ją za punkt wyjścia do dalszych badań, zaproponowali podział elementów kulturowych na realia geograficzne: etnograficzne (nazwy odzieży, naczyń, leksyka związana z muzyką, folklorem), jednostki miary i jednostki monetarne oraz społeczno-polityczne uwzględniające podział administracyjno-terytorialny, organy władzy, życie społeczno-polityczne (ruchy społeczne, zjawiska społeczne, stopnie, tytuły, system prawny), realia wojskowe (broń, elementy umundurowania) [Влахов, Флорин 1980, 47].

Przedstawiona typologia posłużyła nam za wzorzec, na podstawie którego wyekscerpowaliśmy konteksty kulturowe „zakotwiczone” zarówno w oryginalnych przekazach Aleksandry Marininy, jak i polskich tłumaczeniach przygotowanych przez Elżbietę Rawską oraz Aleksandrę Stronkę. Materiał badawczy został zaczerpnięty z trzech powieści: *Убийца поневоле* (*Zabójca mimo woli*), *Мужские игры* (*Męskie gry*) i *Чужая маска* (*Cudza maska*).

Analiza ilościowo-jakościowa ujawniła obecność realiów należących do dwóch wymienionych kategorii. Większą częstotliwość występowania wykazały realia społeczno-polityczne (26), a zwłaszcza ich uszczegółowione reprezentacje: organy państwowe, zjawiska społeczne, postaci uczestniczące w życiu publicznym. Nasz przegląd rozpoczniemy od pierwszej z nich w zestawieniu 1.

Zestawienie 1

Oryginał	Przekład	Technika translatorska*
В отдел ГАИ они попали как раз в обеденный перерыв. Нужный им сотрудник был на месте и тут же пригласил Настю и Короткова к общему столу [Маринина 2008, 240].	Na posterunek GAI przyjechali akurat w czasie przerwy obiadowej. Kolega, którego potrzebowali, był na miejscu i zaprosił Nastię i Kороткова do wspólnego stołu [Marinina 2011, 248].	reprodukcja z objaśnieniem
Старший оперуполномоченный майор Селуянов Николай Михайлович. Самый лучший топограф в МУРе, очень хорошо знает город, все улицы, переулки, тупики и проезды [Маринина 2008, 3].	Starszy oficer operacyjny, major Nikolaј Michajłowicz Sielujanow. Najlepszy topograf w MUR-ze, świetnie zna miasto, wszystkie ulice, ślepe zaułki i przechodnie podwórza [Marinina 2011, 3].	reprodukcja z objaśnieniem
Капитан Доценко созвонился с человеком, чей телефон дала ему утром Настя, и почти полдня провел у сотрудника регионального управления по организованной преступности Владимира Овчарова [Маринина 2008, 265].	Kapitan Docenko zadzwonił do człowieka, którego telefon dała mu rano Nastia, i prawie pół dnia spędził u pracownika Dzielnicy Urzędu do spraw Przestępczości Zorganizowanej , Władimira Owczarowa [Marinina 2011, 268].	tłumaczenie syntagmatyczne
Руповцы тщательно выясняли, кто в последнее время пытался конфликтовать с банком, и искали подозреваемых как в среде коммерческих, так и чисто криминальных структур [Маринина 2008, 239].	Pracownicy urzędu do spraw przestępczości zorganizowanej badali, kto ostatnio usiłował wywołać konflikt z bankiem, i szukali podejrzanych zarówno w środowisku biznesowym, jak i przestępczym [Marinina 2011, 240].	ekwiwalent opisowy

* Uwzględniamy typologię technik translatorskich przedstawioną przez Krzysztofa Hejwowskiego. Zob. [Hejwowski 2006, 76–85].

Autorka przekładu (E. Rawska) we wszystkich egzemplifikacjach zdecydowała o zachowaniu obcości wpisanej w tekst oryginału. Wobec elementów nacechowanych kulturowo zastosowała więc strategię egzotyzyacji polegającą na zachowaniu terminów specyficznych dla kultury źródłowej oraz formy zbliżonej lub identycznej do oryginału. Środkami leksykalnymi będącymi potencjalnymi nośnikami wspomnianej obcości w odbiorze są zatem pełne nazwy rosyjskich organów państwowych: Региональное управление по организованной преступности – Dzielnicy Urząd do spraw Przestępczości Zorganizowanej oraz akronimy: ГАИ – GAI, МУР – MUR, Руповцы – pracownicy urzędu do spraw przestępczości zorganizowanej.

Z pewnością nazwa pierwszej instytucji, działającej w strukturze rosyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w latach 1993–2001, nie spowodowała poważniejszych trudności translacyjnych. Została przetłumaczona dosłownie z częściowym wykorzystaniem analogonu dostępnego w polskiej rzeczywistości w postaci Biura do Walki z Przestępczością Zorganizowaną (istniejącego od 1994 roku).

Za źródło poważniejszych komplikacji możemy natomiast uznać elementy brachygraficzne. E. Rawska stanęła przed wyborem pomiędzy ich przełożeniem a przeniesieniem [Lewicki 2000, 76]. Zdając sobie sprawę z rozbieżności wynikającej z systemu graficznego, odrzuciła pierwszą procedurę opartą na transkrypcji na rzecz transliteracji (GAI, MUR). Ponadto, by uczynić przekaz bardziej czytelnym i zrozumiałym, posłużyła się przypisem, w tekście którego – w języku źródłowym – umieściła rozwinięcie skrótów do pełnej nazwy: „Gosudarstwiennaja awtomobilnaja inspiekcyja”, „Moskowskij ugotownyj rozysk”.

Obie pary przekładowe różnią się liczbą jednostek leksykalnych, a co za tym idzie – jakością transkodowanej informacji. W pierwszym przypadku pierwotny komunikat uległ zasymilowaniu, tj. obco brzmiące wyrażenie „Gosudarstwiennaja awtomobilnaja inspiekcyja”¹ zostało zastąpione przez „udomowioną” – „milicję drogową”. Charakterystyczna wymiana leksemów „инспекция” – „milicja”, „автомобильная” – „drogowa”, miała zapewne na celu uchronić czytelnika przed błędnym skojarzeniem danej instytucji z polską Inspekcją Transportu Drogowego, umundurowaną formacją, która podlega Ministerstwu Infrastruktury. Drugi przypadek obrazuje pełną relewantność pod względem liczebnościowo-kwalitatywnym osiągniętą dzięki zastosowaniu skalkowanego wariantu – Moskiewski Wydział Kryminalny.

Tłumaczka nie jest jednak konsekwentna w wyborze techniki translatorskiej dla przedstawionej grupy realiów. Tę tezę ilustruje skrót „Руоповцы” będący pochodną „Регионального управления по борьбе с организованной преступностью” i nazywający funkcjonariuszy pełniących obowiązki w danej strukturze. E. Rawska nie tylko zrezygnowała tu z precyzyjnego transferu, ale zdecydowała się na wyjaśniającą i tym samym pomocną w odbiorze eksplicytację – „pracownicy urzędu do spraw przestępczości zorganizowanej”.

---

¹ Государственная автомобильная инспекция – подразделение в структуре МВД Российской Федерации, которое осуществляет контрольные, надзорные и разрешительные функции в области обеспечения безопасности дорожного движения. Федеральным органом управления Госавтоинспекции является Главное управление по обеспечению безопасности дорожного движения (ГУ ОБДД), ранее носившее названия: Департамент обеспечения безопасности дорожного движения (ДЮБДД), Главное управление государственной инспекции безопасности дорожного движения (ГУ ГИБДД) и Главное управление государственной автомобильной инспекции (ГУ ГАИ). Преобразования главного управления в департамент и обратно связаны с реформами МВД России, (online) <http://www.gibdd.ru/about/history/> (dostęp 22.11.2017).

Niezwykle ciekawą grupę tworzą wyrażenia dostarczające czytelnikowi informacji o zjawiskach o podłożu społeczno-politycznym (zob. zestawienie 2):

Zestawienie 2

Oryginał	Przekład	Technika translatorska
Поскольку статья за тунеядство в те годы еще существовала, а занятия спортом требовали ежедневных тренировок и частых отъездов то на сборы, то на соревнования, для таких случаев существовала практика формального трудоустройства [Маринина 2008, 194].	Ponieważ zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami niepodejmowanie pracy było karalne , a uprawianie sportu wymagało codziennych treningów i częstych wyjazdów na zgrupowania lub zawody, istniała praktyka formalnego jedynie zatrudniania sportowców w różnych zakładach i instytucjach [Marinina 2011, 196].	ekwiwalent opisowy
Он досиживал до пенсии, а поскольку служил не с молодых ногтей, пришел в милицию в свое время из народного хозяйства по комсомольской путевке , то в свои пятьдесят два имел только двадцать четыре года выслуги и мечтал протянуть последний год без приключений [Маринина 2008, 256].	Zbliżał się już do emerytury, a ponieważ przyszedł do pracy w milicji dość późno, skierowany z resortu gospodarki , to teraz, w wieku pięćdziesięciu dwóch lat, miał zaledwie dwadzieścia cztery lata służby i zależało mu na tym, by ostatni rok zaliczyć bezkolizyjnie [Marinina 2011, 258].	ekwiwalent funkcjonalny opuszczenie
Короче, мы около них потолкались и вот что выяснили. Все они – челноки . Постоянно ездят в Турцию и Грецию за шмотками. У них есть свои продавцы, которым челноки сдают товар оптом. Сами они за прилавком не стоят. Их дело – ездить [Маринина 1996, 56].	Krótko mówiąc, pokręciliśmy się koło nich i oto czego się dowiedzieliśmy. Wszyscy są mrówkami . Stale jeżdżą po ciuchy do Turcji i Grecji. Mają swoich handlarzy, którym oddają towary hurtem. Sami nie zajmują się sprzedażą. Ich robota polega na wyjazdach [Marinina 2008, 58].	ekwiwalent funkcjonalny

Wyeksponowane elementy kulturowe, rzecz jasna, są czytelne dla odbiorców prymarnych, gdyż wywołują określone konotacje związane z codziennością życia w sowieckiej i postsowieckiej Rosji. W odróżnieniu od adresata inicjalnego polski czytelnik nie identyfikuje ich jako „specyficznie rodzime, specyficznie nasze” [Hejwowski 2006, 72], co więcej, nie wzbudzają one w jego umyśle tożsamych interpretacji. By maksymalnie przybliżyć realia prototekstu sekundarnemu recipientowi, tłumaczka zastosowała trzy różne procedury reekspresji. W pierwszym dwutekście mamy do czynienia z użyciem ekwiwalentu opisowego. Wyrażenie „статья за тунеядство”² zostało amplifikowane do rozbudowanego sformułowania „niepodejmowanie pracy

² Тунеядство – образ жизни, характеризующийся тем, что один человек или социальная группа живут за счёт другого человека или социальной группы: В законодательстве СССР в 1961–1991 гг. – состав преступления, заключавшегося в длительном проживании совершеннолетнего трудоспособного лица на нетрудовые доходы с уклонением от общественно полезного труда [Большой... 2003, 520].

было каральне”. W zasadzie E. Rawska oprócz kluczowej myśli zawartej w oryginale przemyciła dodatkową treść o odpowiedzialności prawnej za dany czyn. Warto odnotować, że „pasożytnictwo” w latach 60. było kwalifikowane w prawodawstwie ZSRR jako przestępstwo. Do podobnego przesunięcia translatorskiego polegającego na wprowadzeniu dodatkowej informacji semantycznej doszło podczas dewerbalizacji sformułowania „практика формального трудоустройства”, które w oryginale odnosiło się do zatrudniania sportowców. Autorka przekładu, w trosce o właściwe rozszyfrowanie skrótu myślowego przez czytelnika, wzbogaciła swój przekład o uzupełnienie: „istniała praktyka formalnego jedynie zatrudniania sportowców w różnych zakładach i instytucjach”.

Innymi modelami kulturowym aktywizującymi kategorię obcości, dla których nie odnotowujemy pełnych translatów, są: „народное хозяйство” – gospodarka narodowa i „комсомольская путевка” – rodzaj skierowania do tymczasowej lub stałej pracy wydawanego członkom komsomołu³. W prezentowanych parach transemów dochodzi do opuszczenia członów określających „народный” i „комсомольская”, które są determinujące dla sensu pojęć „хозяйство” oraz „путевка”. Zmniejszenie redundancji tekstu wyjściowego nie zaburza recepcji, ale pozbawia utwór specyficznego kolorytu.

Zarówno E. Rawska, jak i A. Stronka nie ustrzegły się przed drobnymi omyłkami translatorskimi. Za najbardziej niefortunne – bo wynikające z nieudanej próby odnalezienia ekwiwalentu funkcjonalnego w języku rodzimym – możemy uznać tłumaczenie „челноки”⁴ (nazwa odnosząca się do ludzi handlujących towarami przywiezionymi zza granicy) – „mrówki” (osoba zajmująca się drobnym przemysłem przez granicę, przemytnik) w wykonaniu ostatniej autorki. O ile wspomniany „челнок” u rosyjskiego adresata uruchamia łańcuch neutralnych skojarzeń, o tyle w polskiej rzeczywistości ekwiwalent „mrówka” oraz kontekst, w jakim występuje w przekazie wyjściowym (sprzedaż towarów zakupionych za granicą), ma zdecydowanie negatywny wydźwięk. Zakres znaczeniowy danego referenta jest szerszy,

---

³ Комсомольская путевка – документ, по которому в СССР районный комитет ВЛКСМ направлял комсомольца на временную или постоянную работу (ударные стройки) или службу в армию. По таким путёвкам комсомольцы отправлялись в малообжитые районы СССР для освоения целины, районов Крайнего Севера, часто – на неквалифицированную работу на стройках и заводах. Раздача комсомольских путёвок была частью компании так называемого „комсомольского призыва”, как один из вариантов оргнабора – перераспределения человеческих трудовых (и мобилизационных) ресурсов внутри государства, (online) <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/977106> (dostęp 21.11.2017).

⁴ Челнок – физическое лицо, осуществляющее по собственной инициативе и за свой счет внутренние или зарубежные коммерческие поездки с целью закупки товаров с их последующей реализацией в расчете на прибыль за счет разницы рыночных цен, (online) http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_find.cgi?ph=%F7%E5%EB%ED%EE%EA&action=%CF%EE%E8%F1%EA 9 (dostęp 21.11.2017).

ponieważ odnosi się do owada konotującego pracowitość, żmudny i mozolny trud, ale również przygranicznego przemytnika. Być może dominujące w naszej świadomości pozytywne asocjacje związane z tym zwierzęciem, zaważyły na wyborze niezbyt trafnego równoważnika, który doprowadził do przesunięcia mikrotekstowego i zmienił przekaz.

W zestawieniu 3 przyjrzymy się technikom zastosowanym w przekładzie antroponomów – ostatniej grupy realiów kulturowych występujących w utworach A. Marininy.

Zestawienie 3

Oryginał	Przekład	Technika translatorska
Третий – самый забавный. Виктор Костыря. – Чем же это он вас так рассмешил? – поинтересовалась Настя, беря фотографию ничем не примечательного парня лет двадцати семи с большими зальсынами и длинными висячими усаами а-ля „Песняры” [Маринина 1996, 65].	A czym tak pana rozśmieszył? – zainteresowała się Nastia, biorąc do ręki fotografię niczym nie wyróżniającego się chłopaka lat około dwudziestu siedmiu z wielkimi zakolami i długimi zwisającymi wąsami [Marinina 2008, 65].	opuszczenie
Не исключено, что красавица Даша связана с группой, у которой изготовление „липы“ поставлено на поток. Преступный промысел переходит на узкую специализацию, как у Райкина [Маринина 1996, 100].	Niewykluczone, że piękna Dasza związana jest z grupą, która robi fałszywki na wielką skalę. Przestępczość stała się zajęciem, które wymaga coraz węższej specjalizacji [Marinina 2008, 101].	opuszczenie
Коротков, – рассмеялась Настя, – когда ты перестанешь быть халявщиком и превратишься в партнера? У меня есть шанс дожить до этого светлого дня? – Надеюсь, – очень серьезно ответил Юра. – Это произойдет, когда господин Мавроди выплатит народу все, что так успешно у него одолжил. – Понятно. Значит, мне до самой смерти тебя кофе поить. Ты хоть сахар принеси, халявщик [Маринина 1995, 160].	Korotkow – roześmiała się Nastia, kiedy przestaniesz być niebieskim ptakiem i staniesz się partnerem? Mam szansę dożyć tego dnia? – Spodziewam się – bardzo poważnie odparł Jura – że to nastąpi, kiedy pan Mawrodi wypłaci narodowi wszystko, co z takim zyskiem od niego pożyczył. – Jasne. To znaczy, że będę musiała do samej śmierci poić się kawą. Przynieś przynajmniej cukier, cwaniaku [Marinina 2013, 161].	reprodukcja z objaśnieniem

Jak stwierdził K. Hejwowski, imiona własne są ciekawym problemem tłumaczeniowym nie tylko ze względu na ich różnorodność strukturalną i różnorodność obiektów, które nazywają, lecz także z powodu na ich „zanurzenie i umocowanie w kulturze obcej” [Hejwowski 2006, 91]. Potwierdzają to przytoczone powyżej egzemplifikacje, w których dostrzegamy różnorodność w doborze procedur translatorskich. W pierwszym fragmencie zawierającym opis wyglądu zewnętrznego

jednego z podejrzanych napotyamy określenie „длинными висячими усами а-ля «Песняры»”. W tekście sekundarnym tłumaczka nie poinformowała polskiego czytelnika, że mowa jest o białoruskim zespole muzycznym założonym w 1969 roku, którego członkowie słynęli z charakterystycznych wąsów. Obawiając się możliwych problemów z ich identyfikacją, opuściła ten fragment bez większej straty w planie znaczeniowym.

A. Stronka zastosowała podobny zabieg w przypadku „wąskiej specjalizacji jak u Rajkina”, z tą jednak różnicą, że tu ubytek informacji kulturowej jest większy. Po pierwsze, czytelnik nie zdaje sobie sprawy ani z tego, że chodzi o radzieckiego aktora estradowego, mistrza transformacji scenicznej Arkadija Rajkina, ani z nawiązania do jego popularnego monologu *Узкая специализация*⁵. Tłumaczka pominęła porównanie zawierające w sobie określony ładunek komizmu, bo wiedziała, że poczyniona aluzja nie wzbudzi w odbiorcy finalnym ekspresji pożądaných emocji, tylko niepotrzebne skonfundowanie.

Dziwić może fakt, iż opuszczenie nie zostało zastosowane w trzeciej egzemplifikacji. Wydaje się, że – podobnie jak w omawianych przykładach – można było wykorzystać oszczędniejszy i wygodniejszy w użyciu zaimek przysłówny przeczący – „nigdy”. Autorka przekładu postanowiła zachować element egzotyzujący i wkomponowała w ramy tekstu docelowego obco brzmiący antroponim i opatrzyła go wyjaśnieniem: Mawrodi – przedsiębiorca, który w latach 90. założył finansową piramidę MMM i oszukał miliony osób.

⁵ Я прихожу к директору, я говорю:

– Кто сшил костюм? Кто это сделал? Я ничего не буду делать, не буду кричать, я только хочу в глаза ему посмотреть.

Выходит сто человек. Я говорю:

– Ребята, кто сшил костюм?

Они говорят:

– Мы!

Я говорю:

– Кто это „мы”?

Они говорят:

– У нас узкая специализация. Один пришивает карман, один – проймочку, я лично пришиваю пуговицы. К пуговицам претензии есть?

– Нет! Пришиты насмерть, не оторвёшь! Кто сшил костюм? Кто вместо штанов мне рукава пришил? Кто вместо рукавов мне штаны пришпандорил? Кто это сделал?

Они говорят:

– Скажите спасибо, что мы к гультфику рукав не пришили.

Представляете? Их – сто, а я – один. И все стоят, как пуговицы: насмерть. И я сказал:

– Привет, ребята! Вы хорошо устроились! Zob. (online) <https://www.youtube.com/watch?v=MOjldP-53so> (dostęp 25.11.2017).

Podsumowując, przekład realiów kulturowych należy do prawdziwych translatorskich wyzwania. Przeszkody stojące na drodze ku przekładalności rodzą dylematy i napięcia wynikające z dążenia do ekwiwalentnej transpozycji kulturowego komunikatu. Tak dzieje się również w przypadku E. Rawskiej i A. Stronki operujących szerokim zakresem zastosowanych technik. Do najczęściej wykorzystanych należą: tłumaczenie syntagmatyczne z objaśnieniem, ekwiwalent funkcjonalny, ekwiwalent opisowy oraz opuszczenie. Przyznać należy, że rozwiązania zaproponowane przez tłumaczki są w pełni uzasadnione. Co prawda, zauważamy drobne przemieszczenia semantyczne oraz straty, ale nie są one na tyle poważne, by zaburzyć właściwy odbiór tekstu.

Bibliografia

- Aleškin Pëtr. 1998. *Hoču okazat'sâ nepravym! Nekotorye razmyšleniâ po povodu izdatel'skih del.* „Книжное обозрение” № 17 [Алешкин Пётр. 1998. *Хочу оказаться неправым! Некоторые размышления по поводу издательских дел.* „Книжное обозрение” № 17].
- Berg Mihail. 2000. *Literaturokратиâ. Problemyprivoeniâ i pereraspredeleniâ vlasti v literature.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [Берг Михаил. 2000. *Литературократия. Проблемы присвоения и перераспределения власти в литературе.* Москва: Новое литературное обозрение].
- Bol'shoj ūridičeskij slovar'.* 2003. Red. Suharev A.Â., Krutskih V.E., Suhareva A.Â. Moskva: Infra–M [Большой юридический словарь. 2003. Ред. Сухарев А.Я., Крутских В.Е., Сухарева А.Я. Москва: Инфра–М].
- Černâk Mariâ Aleksandrovna. 2010. *Sovremennââ russkaâ literatura.* Moskva: Èksmo [Черняк Мария Александровна. 2010. *Современная русская литература.* Москва: Эксмо].
- Hejwowski Krzysztof. 2006. *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekladu.* Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Lewicki Roman. 2000. *Obcość w odbiorze przekladu.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie-Skłodowskiej.
- Marinina Aleksandra. 1995. *Ubijca ponevole.* Moskva: Èksmo [Маринина Александра. 1995. *Убийца поневоле.* Москва: Эксмо].
- Marinina Aleksandra. 1996. *Čužaâ maska.* Moskva: Èksmo [Маринина Александра. 1996. *Чужая маска.* Москва: Эксмо].
- Marinina Aleksandra. 2008. *Mužskie igry.* Moskva: Èksmo [Маринина Александра. 2008. *Мужские игры.* Москва: Эксмо].
- Marinina Aleksandra. 2008. *Zabójca mimo woli.* Przeł. Stronka A. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Marinina Aleksandra. 2011. *Męskie gry.* Przeł. Rawska E. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Marinina Aleksandra. 2013. *Cudza maska.* Przeł. Stronka A. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Vlahov Sergej, Florin Sider. 1980. *Neperevodimoe v perevode.* Moskva: Meždunarodnye otnošeníâ [Влахов Сергей, Флорин Сидер. 1980. *Непереводимое в переводе.* Москва: Международные отношения].
- Ziomek Jerzy. 1979. *Przekład – rozumienie – interpretacja.* W: *Zagadnienia literaturoznawczej interpretacji.* Red. Sławiński J., Święch J. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich: 43–71.
- Zorkaâ Nataliâ. 1997. *Книжное чтение в постперестройку.* „Пушкин”. Tonkij žurnal čitaūšim po-russki № 1: [Зоркая Наталия. 1997. *Книжное чтение в постперестройку.* „Пушкин”. Тонкий журнал читающим по-русски № 1].

Źródła internetowe

(online) http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_find.cgi?ph=%F7%E5%EB%ED%EE%EA&action=%CF%EE%E8%F1%EA 9 (dostęp 21.11.2017).

(online) <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/977106> (dostęp 21.11.2017).

(online) <http://www.gibdd.ru/about/history/> (dostęp 22.11.2017).

(online) <https://www.youtube.com/watch?v=MOjIIdP53so> (dostęp 25.11.2017).

Summary**Translation of the cultural elements in the Russian detective novel
(based on detective novels of Alexandra Marinina and its Polish translations
by Elzbieta Rawska and Aleksandra Stronka)**

The aim of the paper is to show the main procedures used in a translation of the specific cultural elements encrypted in Alexandra Marinina's criminal novels. The material of the present analysis was taken from three books: *Мужские игры*, *Убийца поневоле*, *Чужая маска* translated by Elzbieta Rawska and Aleksandra Stronka.

Key words: Alexandra Marinina, criminal novel, translation, cultural elements

Kontakt z Autorką:
olgaletka@wp.pl

Iwona Anna NDiaye

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Twórczość pisarzy pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przekładach Juliana Tuwima

Rok 1917 stał się impulsem do masowej emigracji z bolszewickiej Rosji dla wielu tysięcy obywateli. Zasadnicza fala uchodźców objęła przede wszystkim kraje sąsiednie, w tym Polskę, która dla jednych stała się strefą tranzytową, dla innych – miejscem stałego pobytu. Jednakże sytuacja rosyjskich emigrantów, i szerzej – mniejszości rosyjskiej w Polsce – w latach 1918–1939 była dość złożona. Zdaniem historyka Wojciecha Stanisławskiego źródłem szczególnego stosunku polskiego rządu do przedstawicieli rosyjskiej emigracji było odmienne pojmowanie interesów państwowych Polski i Rosji. Wśród wielu przyczyn, które utrudniały koegzystowanie rosyjskich emigrantów w polskim społeczeństwie, zdaniem badacza Centrum Badań Wschodnich w Warszawie, należy podkreślić dwie:

с одной стороны, бремя „польской коллективной памяти” и неблагоприятных стереотипов о русских, с другой – принципиальный, неразрешимый в тогдашних обстоятельствах спор между государственными соображениями Польши и России („белой” России) [Станиславский 2002].

Dany kontekst określił sytuację prawną emigrantów. Jego istotę oddawał status paszportów nansenowskich, który w Polsce do lat 20. XX wieku, w odróżnieniu od innych krajów europejskich, nie gwarantował prawa do legalnego przebywania na terenie kraju, a sam paszport był wydawany z adnotacją „bez prawa powrotnego wjazdu do Polski” [Микуленок 2017]¹.

Rusofobiczna polityka polskiego rządu w latach 20. i 30. XX wieku miała istotny wpływ na sytuację społeczną ludności rosyjskiej. Jedną z form denacjonalizacji rosyjskiego społeczeństwa była stopniowa likwidacja szkół z rosyjskim językiem nauczania, a także ograniczenia w możliwości uzyskiwania wykształcenia średniego

---

¹ W Polsce do 1925 r. paszport nansenowski był wydawany tylko przy wyjeździe za granicę lub deportacji z kraju. Oprócz tego posiadanie paszportu nansenowskiego nie dawało gwarancji na pobyt w kraju. W tym celu konieczne było posiadanie „karty azylu” lub „karty pobytu”, z wyjątkiem przypadków czasowego przebywania na terytorium Polski, co było potwierdzane specjalną adnotacją w paszporcie [zob. Микуленок 2017].

i wyższego dla osób przybyłych z terytorium Rosji. Ponadto od momentu uzyskania przez Polskę niepodległości rozpoczęły się działania mające na celu szykanowanie Cerkwi prawosławnej. Znalazły one wyraz w działaniach, takich jak znaczące zmniejszenie liczby świątyń prawosławnych, zakaz odprawiania nabożeństw oraz swobodnego przemieszczania się przez duchownych na terytorium kraju. Najbardziej wymownym przykładem był los soboru św. Aleksandra Newskiego w Warszawie (pl. Saski 91), zbudowanego według projektu Leontija Benua, zburzonego na polecenie polskich władz w połowie lat 20.

Kolejne pogorszenie relacji polsko-rosyjskich miało miejsce pod koniec lat 30., kiedy to w ramach wzmacniania polskości na Chełmszczyźnie władze podjęły decyzję o wyburzeniu części cerkwi prawosławnych. Decyzja ta spotkała się z ostrym protestem ze strony rosyjskiego Kościoła prawosławnego na emigracji. W Polsce na ten temat pisał wydawany w języku rosyjskim tygodnik prawosławny „Słowo”. Akcja przyczyniła się do znacznego wzrostu antypolskich nastrojów wśród rosyjskiej emigracji w Polsce i za granicą. Do innych dotkliwych posunięć, tym razem wymierzonych bezpośrednio w mniejszość rosyjską, należały m.in. likwidacja oddziału ROM w Grodnie, zakaz kolportowania wydawnictw rosyjskojęzycznych w Brześciu nad Bugiem, likwidacja rosyjskich gimnazjów w Wilnie i Brześciu oraz szkoły podstawowej w Baranowiczach czy też zamknięcie w Berezie Kartuskiej wspomnianego wcześniej Dorofieja Bochana [Suławka 2013, 235–236].

Swoistą przeciwwagą do rozbieżności w kwestiach poglądów politycznych stanowiły polsko-rosyjskie kontakty kulturalne. Właśnie w okresie międzywojennym, jak podkreśla rosyjska badaczka Olga Rozinskaia, „польский книжный рынок был наводнен произведениями русской классики и современной советской литературы в оригинале и в переводах” [Розинская 2000]. Popularyzacja literatury rosyjskiej w Polsce była możliwa dzięki pracy przekładowej, którą w dużej mierze podejmowali pisarze polscy.

Jednym z najbardziej utalentowanych i płodnych tłumaczy literatury rosyjskiej był Julian Tuwim (1894–1953), który przybliżył polskiemu czytelnikowi poezję i prozę wielu autorów. Gatunkowy i stylistyczny dorobek translatorski J. Tuwima jest bardzo zróżnicowany: od staroruskiego eposu *Słowo o wyprawie Igora* (*Слово о полку Игореве*), przez komedię *Mądrości biada* (*Горе от ума*) Aleksandra Gribojedowa, poezję Michaiła Lermontowa, Afanasija Fieta, Fiodora Tiutczewa, prozę Nikołaja Gogola, Fiodora Dostojewskiego, Lwa Tołstoja, po wiersze współczesnych poetów – Władimira Majakowskiego, Borisa Pasternaka, Aleksandra Błoka, Walerija Briusowa, Siergieja Gorodeckiego, Michaiła Swietłowa, Aleksandra Biezymienskiego i wielu innych.

Tuwim znany jest przede wszystkim jako niedościgniony tłumacz i popularyzator twórczości Aleksandra Puszkina. W owej poetycko-translatorskiej symbiozie zdaniem Jana Orłowskiego możemy upatrywać przejawów duchowego zbliżenia obydwu poetów:

Оно (творчество Пушкина – I.A.N.) очаровало Тувима, было ему духовно близко, и с ним были связаны наибольшие достижения Тувима в сложном искусстве художественного литературного перевода (...) Без преувеличения можно сказать, что по-настоящему новую эру освоения польской поэзией произведений Пушкина представляют переводы Тувима [Орловский 2016].

Tuwimowskie przekłady poematów A. Puszkina zyskały wysoką ocenę zarówno polskich, jak i rosyjskich badaczy, którzy podkreślali, iż polski poeta zdołał oddać w swoich wariantach przekładowych nie tylko treść, lecz także artyzm liryki rosyjskiego klasyka, a przekład *Jeźdźca miedzianego* (*Медный всадник*) z 1937 roku w dosłownym sensie uczynił go sławnym². Talent przekładoznawczy J. Tuwima podkreślali także rosyjscy emigranci. Należał do nich przede wszystkim Dmitrij Fiłosofow (1872–1940 Otwock), który uznał *Słowo o wyprawie Igora* w wariacie Juliana Tuwima za najlepsze tłumaczenie spośród dotychczas istniejących [Философов 1927].

W odpowiedzi na książkę *Lutnia Puszkina* w warszawskiej emigracyjnej gazecie „Miecz” („Меч”) ukazał się artykuł Leona Gomolickiego (właśc. Lew Nikołajewicz Gomolickij, 1903–1988 Łódź), w którym krytyk stwierdzał:

Tuwim na swoim „станке” переводчика (tak on sam określił, nie bez smierzenia, swoje дело в статье, где объяснял свое бессилие перевести первое четверостишие „У лукоморья дуб зеленый”; (...)) И так, Тувим на своем „станке переводчика” ищет труда, а не вдохновения. Вдохновение приходит само. Избегая соблазнительной легкости схожего в сродных языках построения строк и рифм, он направляет весь свой большой опыт поэта и стихотворца на создание со-равного оригиналу звучания, „являя его дух и силу точно” (как учил нас, русских, Сумароков). В большинстве случаев он выдерживает виртуозную для польской версификации русскую форму стиха (с такими трудными в польском языке односложными рифмами), сохраняя и как будто даже крепя, возвышая чистоту своего поэтического голоса. Так он достигает (не всюду, но во многих местах, звучащих в книжке лейтмотивом) иллюзии пушкинской стиховой мелодии, пушкинского ритма – распева. И странная вещь, когда, русский, читаешь эти переводы,

² Pierwsza publiczna prezentacja przekładu *Jeźdźca miedzianego* odbyła się 31 stycznia 1932 r. podczas spotkania Towarzystwa Literackiego (Литературное содружество). J. Tuwim zaprezentował również przekłady L. Tołstoja i F. Sołoguba. Pierwsza publikacja w języku polskim: [Puszkina 1932]. Szerzej na ten temat zob. [Mitzner 2014, 119].

– пушкинская речь звучит вновь очищенная, полномерная, точно вся эта пыль полувнимания, осевшая с детства на страницы хрестоматий и полных собраний сочинений, слетела с них от прикосновения польского поэта. Слова, мимо которых стократно проходили, звукосочетания, ставшие „дарвалдаем” (Белый), внезапно возвращаются из прошлого, полные глубины и значения. Мы слишком долго смотрели в мир Пушкина, так долго, что перестали замечать его явления и красоты. Тувим, как волшебник, показывает нам его снова во всей начальной неожиданности, найдя для того вторые слова на другом языке [Гомолицкий 1937; пор. Гомолицкий 2011, 449–450].

Działalność tłumaczeniowa J. Tuwima wielokrotnie była poddawana analizie krytyków i praktyków przekładu literackiego, którzy koncentrowali się na przekładach rosyjskiej literatury klasycznej, stanowiącej zasadniczy nurt zainteresowań polskiego pisarza. Zagadnienia przekładu utworów rosyjskich emigrantów znalazły odzwierciedlenie jedynie w artykule przeglądowym Piotra Mitznera [zob. Mitzner 2014, 117–134; Мицнер 2014].

Zainteresowanie J. Tuwima twórczością rosyjskich pisarzy emigracyjnych można uznać za nieuniknione, jeśli uwzględnić fakt, iż był on jedną z kluczowych postaci w historii polsko-rosyjskich kontaktów literackich okresu międzywojennego. Z wieloma emigrantami znał się osobiście, a z niektórymi utrzymywał wieloletnie znajomości. J. Tuwim brał aktywny udział w wielu przedsięwzięciach rosyjskiej diaspory w Warszawie, w tym m.in. w spotkaniach Towarzystwa Literackiego czy obchodach jubileuszu śmierci A. Puszkina, zorganizowanych w 1937 roku, w które zaangażowało się wielu przedstawicieli polskiej społeczności³.

Do kręgu jego najbliższych przyjaciół należał m.in. D. Fiłosofow, publicysta, krytyk, założyciel i gospodarz literackiego klubu dyskusyjnego „Domek w Kołomnie”, którego spotkania odbywały się regularnie w Warszawie w latach 1934–1936. Na ostatnim posiedzeniu polsko-rosyjskiego klubu dyskusyjnego J. Tuwim zaprezentował swój przekład opowiadania A. Puszkina *Domek w Kołomnie*. Reminiscencje atmosfery tych spotkań odnajdujemy w poezji L. Gomolickiego:

Охотно верю – предкам было скушно
в российском Домике в Коломне. Нам же в нем
всё милым помнится. Мы русским калачом
гостей иноплеменных прямодушно
готовы потчевать и здесь, в краю чужом.
Вот самовар картонный вьет послушно

³ W Polsce utworzono wówczas trzydzieści Komitetów Puszkiniowskich, m.in. w Warszawie, Wilnie, Poznaniu, Łodzi, Lwowie czy Grodnie. Uroczyste posiedzenie Komitetu Puszkiniowskiego w Warszawie odbyło się 11 lutego 1937 r. Szerzej na ten temat zob. [Zienkiewicz 1996; tenże 1996, 74].

бумажный пар, и Пушкина за ним,
одушеваясь, цитирует Тувим...⁴

O jednym z nich, tym z 3 listopada 1934 roku, w trakcie którego Józef Czapski wygłosił wykład *Wieża z kości słoniowej*, wspominał Leon Gomolicki:

Чапский, как всегда, читал горячо, трепетно, заражая слушателей своим увлечением, но тема и без того была достаточно злободневна и вызвала во второй части собрания – за чаем – интереснейшую беседу. (Юлиан Тувим выразил, кажется, очень верную мысль: между художником и темой становится его творческая индивидуальность – формальная сторона его произведений... – сообщая это в скобках) [Гомолицкий 1934; por. Гомолицкий 2011, 292].

Zainteresowanie J. Tuwima literaturą rosyjską nie ograniczało się do osobistych kontaktów z jej przedstawicielami. Poeta aktywnie tłumaczył rosyjskich emigrantów, zachowując, jak zasadnie odnotowuje P. Mitzner, „равновесие между красной и белой, эмигрантской Россией” [Мицнер 2014]. Swobodne przejście od literatury radzieckiej do emigracyjnej w danym przypadku nie było uwarunkowane przesłankami politycznymi. Julian Tuwim tłumaczył wiersze Konstantina Balmonta (1867–1942), Wiaczesława Iwanowa (1866–1949), Igora Siewierianina (1887–1941) nie dlatego, że byli przedstawicielami tzw. białej emigracji i zajmowali określone pozycje ideowe. Brał on na swój „warsztat translatorski” tych autorów, których twórczość dobrze znał i wysoko cenił. Jeszcze przed przewrotem bolszewickim 1917 roku jego uwagę przyciągała np. romantyczna tonacja i artyzm liryki K. Balmonta. Rezultatem tej fascynacji były przekłady wierszy: „Marzeniami chwytałem pierzchające zachody...” („Я мечтою ловил уходящие тени...”, 1895), *Sztyletowe słowa* (*Кинжальные слова*, 1899), *Igrającej w gry miłosne* (*Играющей в игры любовные*, 1901). J. Tuwim cenił poezję „wiecznych tematów” W. Iwanowa (*Wywołania Bakcha – Вызывание Бакха*, 1906), wyszukane środki wyrazu i wyrazistość stylu I. Siewierianina (*Szampana do lilii!* – *Шампанский полонез*, 1912). Należy przy tym podkreślić, iż – podobnie jak to miało miejsce w przypadku literatury klasycznej – gatunkowe spektrum J. Tuwima jest dość szerokie. Poza utworami poetyckimi przetłumaczył m.in. dramat Dmitrija Mierieżkowskiego (1866–1941) z 1908 roku pt. *Śmierć царя Павła I* (*Car Paweł I*) – pierwszą część trylogii opartej

⁴ Z cyklu *Святочные октавы* L. Gomolickiego, подарowanego D. Filosofovi w 1939 r. na Boże Narodzenie [zob. Гомолицкий 2011, 589]. Zdaniem P. Mitznera, „можно предположить, что *Цветы Польши* (Ю. Тувима – И.А.Н.) в каком-то смысле повлияли на форму его автобиографической поэмы, написанной в 1940–1941 годах. О самом Тувиме он упоминал в цикле, подаренном Дмитрию Filosofovu на Рождество 1939 года” [См. Mitzner 2014, 130].

na historiozofii, w której rosyjski symbolista wyraźnie zarysowuje tak typowy dla jego twórczości dualizm (Chrystus i Antychryst, Duch i Ciało).

Ze szczególnym sentymentem J. Tuwim odnosił się do przekładu twórczości tych pisarzy-emigrantów, z którymi znał się osobiście i miał okazję wielokrotnie spotykać się w Warszawie. Należał do nich np. Nikołaj Jewreinow (1879–1953), który przed tym jak wyemigrował do Paryża, mieszkał w Polsce. Spośród znanych sztuk teoretyka i praktyka rosyjskiej awangardy (jego teorie w istotny sposób wpłynęły na rozwój dramaturgii emigracyjnej) J. Tuwima zainteresował dramat *Корабль праведных* (*Okręt sprawiedliwych*). Premiera sztuki w jego tłumaczeniu odbyła się 18 kwietnia 1925 roku w Teatrze Polskim w Warszawie (reż. J. Bobrowski).

Tuwim doskonale znał środowisko poetyckie warszawskiej i praskiej diaspory. Potwierdzenie tego faktu odnajdujemy w jego wywiadzie:

Я знаком с вашей варшавской молодежью. Это трагическое поколение людей, потерявших связь со своей Родиной. Но среди них – если только они не заглухнут в обстановке захолустья – есть несомненно люди с огоньком. Из них может что-то получиться [Borkowski 1964. Cyt. w przekł. P. Mitznera – zob. Мицнер 2014]⁵.

Julian Tuwim prowadził ożywioną korespondencję z Alfredem Bemem (tragicznie zmarłym w Pradze w maju 1945 roku), z której wynika, że pozostawał pod silnym wrażeniem poezji Emilii Czegrincewej (1904–1989). Poetka była związana z praskim towarzystwem „Скит” (początkowa nazwa „Скит поэтов”)⁶ kierowanym przez A. Bema.

Очень Вас прошу передать привет поэтессе Чегринцевой! Гомолицкий прислал мне два ее стихотворения: „Болезнь” и „Скульптор” – они прекрасны! С нетерпением ожидаю, когда же вы пришлете обещанный томик ее стихов. Думаю, что я выберу несколько из них и переведу⁷ [Мицнер 2014].

Tłumaczenie poezji E. Czegrincewej mogłoby odegrać istotną rolę w akcie od-pominania dziejów rosyjskiej emigracji, tym bardziej że jej twórczość, podobnie jak i innych praskich poetek (*casus* Ałły Gołowiny), pozostaje niemal zupełnie nieznaną współczesnemu czytelnikowi, zacierając się wśród charyzmatycznych indywidualności

⁵ Zdaniem Piotra Mitznera mowa o Leonie Gomolickim i Jerzym Klingierze [Мицнер 2014].

⁶ Nazwa grupy pochodzi od rosyjskiego słowa *скит* – oznaczającego odosobnioną budowlę, pustelnię dla mnichów, pragnących prowadzić życie bardziej surowe niż w monastyrach. Określenie nawiązuje do greckiego *Sketis* (σκήτη) – nazwy egipskiej kolebki życia monastycznego. Duże monastery posiadały własne skity, np. Ławra Peczerska – skit Teofania.

⁷ List J. Tuwima do A. Bema z 20 października 1936 r. [Literární archiv Památníku Národního písemnictví, Praha].

pierwszej fali emigracji rosyjskiej. Jednakże zamiar ów najprawdopodobniej nie został zrealizowany.

Zachowały się również listy i wspomnienia świadczące o przyjacielskich relacjach poety z L. Gomolickim, którego wiersze J. Tuwim tłumaczył na język polski. Jeden z utworów był opublikowany w 1936 roku w czasopiśmie „Skamander” (Warszawa, 1920–1928, 1935–1939), w którym – oprócz artykułów krytycznych i utworów polskich – publikowano także przekłady, w tym rosyjskich symbolistów. Mowa o wczesnym wierszu Leona Gomolickiego „Предгрозовые электрические травы...” [Gomolicki 1936, 75], do którego nawiązywał Józef Czechowicz, charakteryzując rosyjską poezję emigracyjną:

Какова же эта поэзия? Больше ли в ней своеобразной, художественной силы по сравнению с советской? Пожалуй, да, если из категории советской поэзии мы исключим то, что оказалось в ней случайно, например Бориса Пастернака. Один пример в делах поэзии ничего не решает, но, может, не будет ошибкой привести здесь стихотворение Льва Гомолицкого „Предгрозовые электрические травы...” [Чехович 2006, 47].

Historię powstania przekładu i jego dalszego losu utrwalił sam autor:

Вскоре после моего первого визита к Тувиму – письмо от него, в конверте, на сложенном листке почтовой бумаги – черновик, испещренный поправками, перевод моего старого русского стихотворения, написанного в 1925 году (вырванное из контекста и где-то опубликованное завершение лирического дневника, попавшееся на глаза Тувиму, о чем я даже не знал). Эта поэтическая тетрадь разделила судьбу всех моих книг и рукописей предвоенных лет – сгорела во время варшавского восстания. Опубликованный в „Скамандре” (1936, № 75) перевод уцелел. С этим номером „Скамандра” к нам на Лешно (ну да, мы жили тогда на Лешно) приехал Чехович и со своей двойственной улыбкой сказал: – Еду в трамвае, никогда не был в этом районе, так что с любопытством наблюдаю, и где-то совсем близко, над парикмахерской, вижу вывеску: Тувим – причесываю стихи. И вот, пожалуйста, читаю ваше стихотворение, а оно прямоком из этого заведения. Я переведу это по-настоящему. Жаль, что я стал вроде как причиной этого поединка. Я думал, Чехович забудет, но через два года его перевод вышел в „Камене” (1938, № 7). Теперь, после стольких лет оба перевода вошли в собрания сочинений – многотомник Тувима и скромный томик Чеховича [Gomolicki 1977, 336; cyt. za: Мицнер 2014].

Zasługą Juliana Tuwima było również wprowadzenie do polskiego obiegu czytelniczego poezji Władysława Chodasiewicza (1886–1939). O zainteresowaniu poezją czołowego krytyka literackiego czasopisma „Wozroźdijenije” („Возрождение”) mogli zadecydować kilka czynników. W. Chodasiewicz pisał w stylu klasycznym,

wzorując się na A. Puszkynie, którego twórczość tak cenił J. Tuwim. Nie bez znaczenia pozostawał zapewne fakt, iż W. Chodasiewicz urodził się w rodzinie polskiego malarza, a matka była Żydówką.

Pierwszym utworem Chodasiewicza przetłumaczonym na język polski był wiersz „*Большие флаги над эстрадой...*”, który został opublikowany w nrze 7 czasopisma „Kultura”, a w 1933 roku został włączony do tomu *Biblia cygańska i inne wiersze*:

Большие флаги над эстрадой,
Сидят пожарные, трубя.
Закрой глаза и падай, падай,
Как навзничь – в самого себя.

Wielkie chorągwie nad estradą
Strażnicy siedzą, w trąby dmą.
O, zamknij oczy – i opadaj,
Na wznak opadnij w istność swą.

День, раздраженный трубным ревом,
Небес надвинутую синь
Заворожи единым словом,
Одним движеньем отодвинь.

Dzień rozdrażniony wrzaskiem owym,
Błękitu nasunięty strop
Jednym wróżebnym odczyń słowem
I jednym gestem odsuń w głąb.

И закатив глаза под веки,
Движенье крови затая,
Вдохни минувший сумрак некий,
Утробный сумрак бытия.

I w siebie mając wzrok utkwiony,
Krwi zataiwszy bystry tok,
Wchłoń poniekąd zmrok miniony,
Prastary, łonny bytu zmrok.

Как всадник на горбах верблюда,
Назад в истоме откачнись,
Замри – или умри отсюда,
В давно забытое родись.

Jak jeździec na wielbłądzim garbie
Ciałem się słodko odchwiej wstecz,
Zamrzyj – lub umrzyj stąd bez skargi
I urodź się w zamierzchłą rzecz.

И с обновленной отрадой,
Как бы мираж в пустыне сей,
Увидишь флаги над эстрадой,
Услышишь трубы трубачей

I z duszą, odnowieniu radą,
Jak miraż przez pustynną głąb,
Ujrzysz chorągwie nad estradą,
Usłyszysz ryk świątecznych trąb

1922

[*Poezja rosyjska...* 1987, 736]

[Ходасевич 1989]

Przywołany przykład stanowi doskonałą ilustrację próby rekonstrukcji poetyckiego modelu świata, rozumianej jako „wstępny etap właściwej pracy, pracy nad przekładem, a więc nad przeniesieniem danego modelu świata w materię innego języka” [Barańczak 1990, 7–66; cyt. za: Legeżyńska 1998, 39–40]. Odwołując się do słów Stanisława Barańczaka, autora maksymalistycznych manifestów translatorskich, pragniemy podkreślić, iż w tłumaczeniach Juliana Tuwima zasadnicza pozostawała zarówno wierność formalna (stylistyka, wersyfikacja, metrum), jak i wierność wobec dominanty semantycznej, kształtującej artystyczny model świata. Tym samym J. Tuwim z niezwykłą starannością ekwiwalentnie rekonstruował poetycki model

świata Tym bardziej należy wyrazić żal, iż powyższe tłumaczenie było jedyną próbą zmierzenia się z poezją W. Chodasiewicza⁸.

Jak pisał Jerzy Ziomek, przekład jest nieuchronnie kompromisem, kombinacją zysków i strat, co dowodzi, że przekład kongenialny nie istnieje, istnieją tylko genialni tłumacze [Ziomek 1975, 45]. Kongenialnymi określano niejednokrotnie próby J. Tuwima poszukiwania nowej strategii wobec praktyki translatorskiej w zakresie możliwości „przeniesienia” przez tłumacza oryginalnego „modelu świata” współczesnej poezji rosyjskiej.

J. Tuwim był jednym z pierwszych tłumaczy dorobku emigracji rosyjskiej na język polski. Jednakże warto podkreślić, iż w swojej praktyce przekładowej pozostawał wierny zasadzie, zgodnie z którą tłumaczył po prostu dobrą poezję. Dlatego jako popularyzator literatury rosyjskiej nie zajmował żadnej konkretnej pozycji, po tej czy innej stronie ideowej barykady.

J. Tuwim podzielił los wielu rosyjskich emigrantów. W sierpniu 1939 roku, kiedy wojska hitlerowskie wkroczyły do Polski, opuścił kraj, uciekając na Zachód, najpierw do Rumunii i Francji, następnie przez Portugalię i Brazylię wyemigrował do USA. Do ojczyzny powrócił w 1946 roku.

Bibliografia

- Barańczak Stanisław. 1990. *Manifest translologiczny*. „Teksty Drugie” nr 3: 7–66.
- Čehovič Ůzef. 2006. *Reč' izgnannikov*. Pevod na russkij Gorbanevskoj N. „Novaá Pol'sa” № 9 (78): 45–47 [Чехович Юзеф. 2006. *Речь изгнанников*. Певод на руский Горбаневской Н. „Новая Польша” № 9 (78): 45–47].
- Filosofov Dmitrij. 1927. „*Slovo o polku Igoreve*” v pevode Ůliana Tuvima. „Za svobodu!” № 253 [Философов Дмитрий. 1927. „Слово о полку Игореве” v певодe Юлиана Тувима. „За свободу!” № 253].
- Gomolickij Leon. 1934. *Četverostišie Puškina na stanke Ůliana Tuvima*. „Meč” № 29 [Гомолицкий Леон. 1934. *Четверостишие Пушкина на станке Юлиана Тувима*. „Меч” № 29].
- Gomolicki Leon. 1936. „*Przedpiorunowe elektryczne trawy...*”. Przeł. Tuwim J. „Skamander” z. 75.
- Gomolickij Leon. 1937. *Lùtná Puškina. Ůlian Tuvim*. „Meč” № 7 [Гомолицкий Леон. 1937. *Лютня Пушкина. Юлиан Тувим*. „Меч” № 7].
- Gomolicki Leon. 1977. *Dzikie muzy*. W: Gomolicki L. *Proza*. T. 2. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie: 270–271.
- Gomolickij Leon. 2011. *Sočineniá russkogo perioda*. Sost. Beloševskaá L., Mícner P., Flejšman L. Red. Flejšman L. Moskva: LitRes: 284–288. [Гомолицкий Леон. 2011. *Сочинения русского периода*. Сост. Белошевская Л., Мицнер П., Флейшман Л. Ред. Флейшман Л. Москва: ЛитРес: 284–288].
- Hodasevič Vladislav. 1989. *Sobranie stihov*. Moskva: Molodaiá gvardiá [Ходасевич Владислав. 1989. *Собрание стихов*. Москва: Молодая гвардия].

⁸ Odmienneá strategię J. Tuwim realizował w tłumaczeniu prozy emigracyjnej, np. opowiadań N. Teffi. Szerzej na ten temat zob. [NDiaye 2017].

- Legeżyńska Anna. 1998. *Przekład jako rzecz wyobraźni*. W: *Przekład artystyczny a współczesne teorie translologiczne*. Seria: „Studia o Przekładzie”. Red. Fast P. Katowice: Śląsk: 31–46.
- Mitzner Piotr. 2014. *Obcy wśród obcych. Julian Tuwim i rosyjscy emigranci*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” nr 4 (926): 117–134.
- Mikulenok Aleksandra. 2017. *Rossijskaâ èmigraciâ v Pol'se (1917–1939 gg.): dissertaciâ na soiskanie naučnoj stepeni kandidata istoričeskich nauk*. Krasnodar. (online) <http://docspace.kubsu.ru/docspace/bitstream.handle/> (dostęp 26.11.2017) [Микуленок Александра. 2017. *Российская эмиграция в Польше (1917–1939 гг.): диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук*. Краснодар. (online) <http://docspace.kubsu.ru/docspace/bitstream.handle/> (дostęp 26.11.2017)].
- Micner Petr. 2014. *Pol'skij poët i russkie èmigranty*. „Novaja Pol'sa” № 2. (online) <https://novpol.org/ru/SJjmmOGvsW/POLSKIJ-POET-I-RUSSKIE-EMIGRANTY> (dostęp 26.11.2017) [Мицнер Петр. 2014. *Польский поэт и русские эмигранты*. „Новая Польша” № 2. (online) <https://novpol.org/ru/SJjmmOGvsW/POLSKIJ-POET-I-RUSSKIE-EMIGRANTY> (дostęp 26.11.2017)].
- NDiaye Iwona. 2017. „Kobieta demoniczna” Teffi w przekładzie Juliana Tuwima (1872–1952). „Acta Polono-Ruthenica” nr XXII/2: 125–133.
- Orlovskij Ân. 2016. *Tuwim. V puškinskom krugie poëzii*. Perekvod s pol'skogo Koval'čuk A. (online) <https://www.stihi.ru/2016/04/11/1829> (dostęp 26.11.2017) [Орловский Ян. 2016. *Тувим. В пушкинском круге поэзии*. Перевод с польского Ковальчук А. (online) <https://www.stihi.ru/2016/04/11/1829> (дostęp 26.11.2017)].
- Papierzyńska-Turek Mirosława. 1989. *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Poezja rosyjska do roku 1917. Antologia*. 1987. Wybór Kiwilszy W. T. 1: *Do 1917 r.* Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Puszkın Aleksander. 1932. *Jeździec miedziany. Opowieść petersburska*. Przeł. Tuwim J. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rozinskaâ Ol'ga. 2000. *Russkajâ literaturnaâ èmigraciâ v Pol'se. Avtoferat dissertacii na soiskanie učnoj stepeni kandidata filologičeskich nauk*. Moskva 2000. (online) <http://www.dissercat.com/content/russkaya-literaturnaya-emigratsiya-v-polshe-1920-30-e-gody> (dostęp 26.11.2017) [Розинская Ольга. 2000. *Русская литературная эмиграция в Польше. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*. Москва 2000. (online) <http://www.dissercat.com/content/russkaya-literaturnaya-emigratsiya-v-polshe-1920-30-e-gody> (дostęp 26.11.2017)].
- Stanislavskij Vojceh. 2002. *Russkaâ èmigraciâ v Varšave*. „Novaja Pol'sa” № 5. (online) <http://a-pesni.org/grvojna/bel-emigr/a-wawa.php> (dostęp 26.11.2017) [Станиславский Войцех. 2002. *Русская эмиграция в Варшаве*. „Новая Польша” № 5. (online) <http://a-pesni.org/grvojna/bel-emigr/a-wawa.php> (дostęp 26.11.2017)].
- Stanislavskij Vojceh. 2006. *Žizn' na obočine*. „Novaja Pol'sa” № 7–8: 91–96 [Станиславский Войцех. 2006. *Жизнь на обочине*. „Новая Польша” № 7–8: 91–96].
- Suławka Adam Radosław. 2013. *Idea współpracy polsko-rosyjskiej w myśli politycznej rosyjskiej emigracji w Polsce (lata 1918–1939)*. „Przegląd Filozoficzny”, Nowa Seria R. 22, nr 3 (87): 221–237.
- Zienkiewicz T. 1996. *Geografia rosyjskiego życia literackiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*. W: *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku, 14–17 IX 1994*. T. 4: *Literatura*. Red. Feliksiak E., Kieżun A. Białystok: TL: 172–173.
- Zienkiewicz T. 1996. „*Literaturno-artystyczna siekcyja*” i jej rola w życiu emigracji rosyjskiej w Wilnie. W: *Studia Rossica III: Literatura rosyjska na emigracji. Współcześni pisarze rosyjscy w Polsce. Frazeologia i frazeografia*. Red. Skrunda W., Zmarzer W. Warszawa: Instytut Ruscystyki UW: 69–76.
- Ziomek J. 1975. *Kto mówi?*. „Teksty: Teoria Literatury, Krytyka, Interpretacja” nr 6: 45–55.

Summary

The writers creativeness of the first wave's Russian emigration in Julian Tuwim's translations

The author pays attention to the Polish-Russian literary contacts after 1917. The subject of critical analysis is the translation heritage of Y. Tuwim – Polish poet, writer and translator, participant of the literary club “Little Lodge in Kolomna”, founded in Warsaw by D. Filosofov. Y. Tuwim is better known as the translator of A. Pushkin, V. Mayakovsky by today's readers. However, in his rich heritage there are also works of Russian emigrants: L. Gomolitsky, N. Evreinov, V. Khodasevich.

Key words: Y. Tuwim, Russian emigration in Poland, Polish-Russian literary relations, emigration essays, literary translation

Kontakt z Autorką:
anna.ndiaye.pl@uwm.edu.pl

Omówienia recenzyjne

Katarzyna Wojan
Uniwersytet Gdański

**Rosyjskie piśmiennictwo naukowe
z zakresu przekładoznawstwa.
Rzecz o monografii bibliograficznej Ewy Konefał
pt. *Przekładoznawstwo rosyjskie.*
T. 1: *Autoreferaty dysertacji 1937–2015*
(Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2016)**

O bibliografistyce polskiej

Spisy bibliograficzne towarzyszą różnym dyscyplinom naukowym od ich zarania [Matczuk 2014, 9]. Dziś nie każdy, kto ma styczność z pracą naukową, ma świadomość faktu, iż „w średniowieczu bibliografia była jednym z najważniejszych narzędzi przekazywania informacji, bez którego nie byłoby postępu naukowego” [Gmiterek 2015, 397]. Bibliografistyka polska wypracowała jak dotąd niebagatelny dorobek naukowy, jednak w niektórych środowiskach już sama idea stworzenia dziedzinowej monografii bibliograficznej spotyka się – niestety – z pewną, a niekiedy nawet dużą, dezynwolturą czy wręcz ignorancją, wartość takich pozycji naukowych nie bywa – w tychże kręgach – należycie doceniona, a zamysły i osiągnięcia badaczy są kwestionowane [Wojan 2017; Matczuk 2014, 9]. Wydaje się też, że monografie bibliograficzne nie należą u nas do opracowań popularnych (nie mam tu na myśli samego czytelnictwa ani implementacji dokonań bibliografów), przede wszystkim z uwagi na niezmiernie żmudne i rozłożone w czasie postępowanie badawczo-dokumentacyjne, na tytaniczną pracę, jaką zmuszony jest wykonać autor bądź zespół autorów, aby – dokonując wyczerpujących, rozległych kwerend tekstowych – zebrać, odpowiednio usystematyzować, a następnie dokonać wieloaspektowej deskrypcji ogromnego materiału faktograficznego. Wysiłki zmierzające do utworzenia pełnego, rzetelnego naukowo-naukowego spisu bibliograficznego literatury przedmiotu zwięzłego obszerną publikacją monograficzną można przyrównać do galerniczej pracy leksykografa/ leksykografów, mozolnie dociekających ekwiwalentów słownikowych każdej jednostki hasłowej. Wyszukiwanie i ewidencja adresów bibliograficznych i ich opisów wraz z rozwojem nowych technologii informatyczno-informacyjnych

stają się coraz bardziej efektywne. Szybsza jest też weryfikacja danych przetransponowanych do tworzonych na potrzebę danego opracowania naukowego opisów bibliograficznych.

Monografie bibliograficzne mają wymiar heurystyczny. Szeroko zakrojone konkretne działania naukowe cechuje się bowiem badawczością i odkrywcznością, certyfikuje dynamikę rozwoju danej dziedziny wiedzy oraz stopień jej progresji. Tego typu publikacje stanowią bezsprzecznie miarodajne i w pełni użyteczne narzędzie badawczo-naukowe, nieocenioną pomoc w dydaktyce akademickiej, ponadto pełnią rolę praktycznego, nieodzownego informatorium dla specjalistów w danej dziedzinie. Zrównoważony rozwój bibliografistyki jest sprzężony z powstaniem i rozwojem wysokiej kultury naukowej. Metody bibliografów – „doskonalone przez stulecia – wciąż oddają usługi dyscyplinom naukowym, co więcej, wydatny jest udział bibliografii w powstawaniu nowych dziedzin” [Matczuk 2014, 9]. Bibliografie stanowią fundamentalne systematyzacje poznawcze, wpisują się do „nauk o nauce”.

W centralnym katalogu zbiorów polskich bibliotek naukowych NUKAT pojawia się 31 041 rekordów opisów dokumentów dla zapytania: „bibliografia”, zaś dla „monografia bibliograficzna” – zaledwie 23 rekordy¹. Najstarsza skatalogowana monografia o takim profilu datowana jest na 1959 rok (jest to pozycja: *Zabawy przyjemne i pożyteczne 1770–1777: monografia bibliograficzna* Elżbiety Aleksandrowskiej). Owe opracowania obejmują dorobek polskich twórców – literacki, filmowy, naukowy; wśród nich znajdują się zaledwie dwie pozycje teoretyczne sprzed dekady [Bajor 2003; Bajor 2005]. Cieszy fakt zarówno publikacji metodologiczno-teoretycznych, jak i wydawanych cykli i serii bibliografii dziedzinowych, słowników i przewodników leksykalno-bibliograficznych, biobibliografii, a także – stanowiących najczęściej nieodłączny element ksiąg pamiątkowych – spisów prac naukowych polskich uczonych.

Polska bibliografistyka rusycystyczna

Z punktu widzenia genologii bibliograficznej w nauce o utworach piśmiennictwa wyodrębnia się różnorodne formy i rodzaje tekstów. W rusycystyce polskiej powstały jak dotąd 22 opracowania słownikowe o charakterze leksykalno-bibliograficznym; dominują tu prace Jana Wawrzyńczyka, częściowo przygotowane we współautorstwie z Elizą Małek². Z kolei rusycystycznych bibliografii o różnym ukierunkowaniu naukowym i formie (specjalnych, dziedzinowych, osobowych, adnotowanych,

¹ Badania własne – stan z 1.08.2017.

² Na podstawie własnej bazy danych. Opracowanie dokumentacyjne bibliografii tematycznej z zakresu rusycystyki polskiej posiadam w postaci wydruku komputerowego.

bieżących, przedmiotowych i podmiotowych itd.) w latach 1883–2016 ukazało się 169³. Najstarszym opracowaniem, jak wynika z mojej dokumentacji, jest *Bibliografia polska z roku 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rosyjską* Kornela Juliusza Hecka wydana w 1883 roku we Lwowie nakładem autora, licząca 51 stron. Kolejna – niewielka, bo 26-stronicowa – publikacja to wykaz dorobku naukowego Teodora Wierzbowskiego (1853–1923) opatrzonego tytułem: *За тридцать лет 1876–1889. Указатель научных трудов диссертаций, статей и рецензий экстраординарного профессора Императорскаго Варшавскаго Университета Федора Вержбовскаго*. Ów spis ujrzał światło dzienne w 1889 roku w Warszawie. Natomiast do najnowszych prac z zakresu bibliografistyki rusycystycznej należy monografia⁴ *Z dziejów leksykografii polsko-rosyjskiej*. T. 1: *Słowniki lingwistyczne (bibliografia za lata 1700–2015)* (Gdańsk 2016, ss. 386) autorstwa piszącej te słowa [Wojan 2017].

W zakresie przekładoznawstwa rosyjskiego (a ściślej: rosyjsko-polskiego i polsko-rosyjskiego) wychodziły sukcesywnie, rzecz jasna, selektywne spisy bibliograficzne. Polskie przekłady literackie w ZSRR zostały objęte należnymi opisami bibliograficznymi, co znalazło wyraz w czterotomowym monumentalnym dziele *Polska literatura piękna od XVI w. do początku XX w. w wydawnictwach rosyjskich i radzieckich. Bibliografia przekładów oraz literatury krytycznej w języku rosyjskim wydanych w latach 1711–1975* autorstwa Izaliny L. Kurant (Wrocław 1982–1995). Jednakże do niedawna żaden polski ani rosyjski/ radziecki uczony nie podjął się trudu opracowania kompletnej bibliografii przekładoznawstwa rosyjskiego. Uczyniła to dopiero młoda gdańska badaczka – dr Ewa Konefał, której zainteresowania naukowe oscylują wobec zagadnień teorii i praktyki przekładu oraz językoznawstwa kontrastowo-konfrontatywnego w zakresie języków: polskiego i rosyjskiego.

Przekładoznawstwo rosyjskie w świetle badań bibliograficznych Ewy Konefał

W 2016 roku Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego⁵ ogłosiło drukiem obszerną monografię E. Konefał zatytułowaną *Przekładoznawstwo rosyjskie*. T. 1: *Autoreferaty dysertacji 1937–2015*, liczącą 369 stron. Książka jest pierwszą pozycją z zapowiadanej monumentalnej serii translatoologicznej. Jest to praca o oryginalnej z punktu orientacji polskiego naukoznawstwa tematyce, bezsprzecznie wyjątkowa

³ Własna baza danych. Stan z 1.08.2017.

⁴ Planowane są trzy tomy. Posiadam materiały do wydania w postaci wydruku komputerowego.

⁵ Podkreślić należy, iż Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego na przestrzeni lat 1985–2016 wypuściło 16 monografii bibliograficznych, zaś 62 pozycje książkowe włączając w postaci rozdziałów spisy bibliograficzne, w głównej mierze będące wykazami dorobku naukowego pracowników gdańskiej uczelni.

w światowej translatoologii, autorka sporządziła bowiem opis dokonań wielu pokoleń różnojęzycznych translatoologów – dokonań z językiem rosyjskim w centrum.

Kilka słów o strukturze dzieła. Systematyzację zawartych w opracowaniu wykazów bibliograficznych cechuje duża przejrzystość uporządkowania przedmiotowego i chronologicznego. Bibliografia zebranych pozycji została – należy podkreślić – rzetelnie przygotowana i zredagowana z ogromną starannością i – jak można sądzić – z ogromną naukową pasją. Podziw i szacunek budzi skrupulatnie dokonana ekscerpcja 2202 tytułów autoreferatów dysertacji rosyjskich i radzieckich z dwunastu obszarów i dziedzin różnych nauk (przy tym różnorodnych specjalności w ramach każdej z dyscyplin) – prac powstałych na przestrzeni blisko ostatnich ośmiu dekad w Rosji, ZSRR i krajach postradzieckich. A zatem materia badawcza była nie tylko zróżnicowana, lecz także trudna do ujarzmienia. Autorka już w pierwszym akapicie swej krótkiej „Przedmowy” pisze: „Powód takiego stanu rzeczy jest dość banalny: niezmiernie trudno jest «ogarnąć nieogarnione»” [Konefał 2016, 7]. Z pełnym przekonaniem – jako doświadczony bibliograf – stwierdzam, że E. Konefał zadanie to udało się w pełni. Materiał faktograficzny – trzeba wyraźnie zaznaczyć – był niebywale rozproszony w rozlicznych katalogach bibliotek, zaś dostęp do części dorobku zagranicznych naukowców był niejednokrotnie utrudniony z uwagi na brak rejestrów poszczególnych pozycji (w szczególności dotyczy to starszych prac). Gdańska uczona doskonale poradziła sobie z eksploracją ogromnych zasobów zagranicznych bibliotek i repozytoriów, w których zdeponowane są dziesiątki czy nawet setki tysięcy pozycji różnorodnych autoreferatów, które należało przestudiować i które zostały poddane żmudnej procedurze ekscerpcyjnej. Autorka omawianego dzieła przyjęła fundamentalne, uniwersalne założenie wybitnego bibliografa i historyka literatury polskiej i słowiańskiej – Stefana Vrtela-Wierczyńskiego (1886–1963), iż każda dziedzina nauki „powinna mieć swoją bibliografię, opracowaną wyczerpująco i systematycznie, przystosowaną do jej potrzeb, obejmującą jej całość” [Vrtel-Wierczyński 1928, 7 – cyt. za Konefał 2016, 8]. Powyższe stwierdzenie stało się mottem naukowo-badawczego działania autorki.

Książka została podzielona na dwie kompatybilne części: „Część pierwszą – Charakterystyka bazy bibliograficznej” (s. 15–78) oraz „Część drugą – Wykaz autoreferatów dysertacji doktorskich i kandydackich za lata 1937–2015” (s. 80–336). Całość poprzedza „Przedmowa” (s. 7–11). Praca ponadto została opatrzona „Wykazem skrótów” (s. 337–344), uwzględniającym odrębnie „Skróty tekstowe” i „Skróty nazw instytucji”, „Spisem tablic” (s. 44) oraz „Indeksem nazwisk” (s. 345–369). Rozdziały i podrozdziały konstituujące część pierwszą opracowania tworzą blok tematów o charakterze opisowym i syntetyzującym, zaś część druga – zasadnicza,

stricte materiałowa – zawiera przejrzystą systematyzację rosyjskojęzycznych auto-referatów dysertacji.

W niedługiej przedmowie autorka wyjaśnia czytelnikowi genezę swych zainteresowań bibliografistyką ukierunkowaną na przekładoznawstwo rosyjskie i sygnalizuje dotkliwy brak w dziedzinie przekładoznawstwa rosyjskiego kompleksowego podsumowania (syntezy) dorobku przekładoznawców rosyjskich/ radzieckich, wskazuje na ogromną lukę zarówno w translatologii polskiej, jak i rosyjskiej, a mianowicie: brak obiektywnego, pełnego opisu jakościowego i ilościowego dokonań translatologów. Stwierdza ona, że narzędziem niezbędnym do takiego holistycznego opisu jest stworzenie wykazu bibliograficznego pozycji literaturowych z danej dziedziny i dyscypliny. W przekonaniu autorki dodatkowym wymiernym efektem przeprowadzonych badań analitycznych o charakterze bibliograficznym może być opracowanie mapy rosyjskiej translatologii oraz zdefiniowanie instytucjonalnej struktury przekładoznawstwa rosyjskiego (określenie aktywności właściwych instytucji sprawczych, ośrodków naukowo-badawczych, uczelni wyższych, redakcji czasopism, stowarzyszeń itd.). Wypada zauważyć, iż E. Konefał ma bardzo dobre rozeznanie w piśmiennictwie rosyjskojęzycznym, o czym świadczą przeanalizowane pozycje, na które powołuje się w tekście głównym oraz (obficie) w przypisach. Jako rusycystka i translatoryk za obiekt penetracji nieprzypadkowo obrała w pierwszej kolejności dysertacje naukowe (kandydackie i doktorskie). Jej zdaniem – w pełni słusznym – prace te odzwierciedlają aktualne kierunki badawcze (główne nurty, trendy, a nawet polityczną poprawność), obrazują bieżący stan prowadzonych badań translatorycznych za granicą, a także stanowią zasadniczą formę prezentacji uzyskanych indywidualnych (rzadziej zespołowych) wyników badań; ukazują ukierunkowanie na języki, które stanowią obiekt przekładu (ten aspekt wydaje się szczególnie interesujący dla językoznawców, zwłaszcza komparatystów językowych). Całościowy opis bibliograficzny danej dyscypliny ujawnia dynamikę jej rozwoju i perspektywy, a w pewnych okresach także stagnację. E. Konefał zaprezentowała odbiorcy ważniejsze kwestie warsztatu terminologicznego, wyjaśniając, czym jest przekład – tu: pojmowany jako

proces językowy i mentalny, w całej swej złożoności i uwikłaniu komunikacyjnym, i jako rezultat działalności translatorskiej, tj. jako obiekt materialny – tekst przekładu, badany i oceniany w systemie jego relacji do tekstu wyjściowego i jako byt samoistny stanowiący nieodłączny element kultury przyjmującej, jako dzieło o określonej recepcji w systemie kultury przyjmującej, które ma swoją historię i na które istnieje określone zapotrzebowanie społeczne [Konefał 2016, 16].

Badaczka przypomina, iż przekładoznawstwo nie ukonstytuowało się jako samodzielna specjalność naukowa ani w Polsce, ani w Rosji; słusznie podkreśla jego interdyscyplinarność, bowiem to stanowi o jego złożoności, różnorodności badawczej i bogactwie tematycznym podejmowanych zagadnień, a także obfitości języków będących obiektami przekładu.

W rozdziale pierwszym pt. „Opis materiału faktograficznego” (s. 17–21) autorka dokładnie przedstawia zagadnienia, składające się na poszczególne krótkie podrozdziały: 1. „Źródła ekscerpcji”, 2. „Zasięg terytorialny i chronologiczny”, 3. „Sposób systematyzacji”, 4. „Zasady opisu bibliograficznego”. To, co metodologicznie relewantne dla utworzonej przekładoznawczej bibliografii prac naukowych, to źródła, z których badaczka dokonywała złożonej ekscerpcji materiału faktograficznego. Korzystała ona z zasobów najważniejszych bibliotek rosyjskich i innych obszaru postradzieckiego (Rosyjskiej Biblioteki Państwowej im. W.I. Lenina w Moskwie, Biblioteki Naukowej Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M.W. Łomonosowa, Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu, Biblioteki Naukowej im. M. Gorkiego Petersburskiego Uniwersytetu Państwowego, Biblioteki Naukowej im. M. Maksymowicza Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego im. T. Szewczenki, Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W.I. Wiernadskiego w Kijowie). Dodatkowo spenetrowała specjalistyczne katalogi – na ogół komercyjnych – bibliotek wirtualnych, w których zdeponowane są autoreferaty dysertacji. Badaczka przeprowadziła również kwerendy biblioteczne tekstowe w renomowanych bibliotekach moskiewskich i petersburskich (jak wiadomo, nie wszystkie prace, a zwłaszcza te starsze, zostały zdigitalizowane i udostępnione naukowcom do swobodnego „surfowania”). Korzystała też ze stron Najwyższej Komisji Atestacyjnej Federacji Rosyjskiej i innych, co dowodzi rzetelności i dokładności prowadzonego procesu ekscerpcji. Wykazała jednocześnie pokorę naukową, przyznając, iż „(...) nigdy nie ma stuprocentowej pewności, że jest ona (bibliografia – uzup. K.W.) kompletna” [Konefał 2016, 19] z uwagi na ramy chronologiczne i duży rozrzut terytorialny rejestrowanych dokumentów.

W podrozdziale „Zasięg terytorialny i chronologiczny” autorka przedstawia mapę regionu, którego dotyczą analizowane dysertacje, a który obejmuje prace naukowców z Rosji, Armenii, Azerbejdżanu, Białorusi, Estonii, Gruzji, Kazachstanu, Kirgizji, Litwy, Łotwy, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Ukrainy, a zatem z obszaru radzieckiego i postradzieckiego. Wybór uzasadnia nadal wysoką pozycją naukową języka rosyjskiego jako wehikularnego środka komunikacji w danym regionie, a także na forum międzynarodowym, światowym (ważny język konferencyjny, *lingua franca* nauki w regionie). Podkreślić należy, iż rosyjski jest niezmiennie jednym z głównych języków upowszechniania wiedzy. Uświadamia nam, jak wysokim prestiżem społecznym i naukowym cieszy się on w świecie, niezależnie od niekorzystnej

obecnie (od paru dekad właściwie) sytuacji politycznej i ujawnianych animozji w stosunku do nosicieli tego języka.

Nie można nie zauważyć, iż terminologia z zakresu naukoznawstwa rosyjskiego kryje wiele zawichości. I z tymi kwestiami badaczka zmuszona była się zmierzyć. Już na początku rozważań wyjaśnia ona kluczowe dla prowadzonych rozważań terminy: ros. *кандидат наук* i ros. *доктор наук*, mające w polskiej nomenklaturze naukowej odpowiedniki kolejno: stopień doktora nauk i stopień doktora habilitowanego. To rozróżnienie jest bardzo ważne, gdyż przysparza częstokroć trudności przekładowych nie tylko studentom, lecz także zawodowym tłumaczom, obarczone jest ponadto skutkami prawnymi (kiedy dotyczy to na przykład procedur uznawalności stopni naukowych i nostryfikacji dyplomów).

Klasyfikacja wyekscerpowanego materiału faktograficznego poddyktowana została jego specyfiką, jak podaje autorka – został on podzielony według dziedzin naukowych wyodrębnionych w nomenklaturze specjalności pracowników naukowych, zgodnie z którą przyznawane są stopnie naukowe.

Rozdział drugi pt. „Badania nad przekładem a nomenklatura specjalności pracowników naukowych” (s. 22–34) zawiera omówienie złożonych kwestii związanych z nomenklaturą specjalności naukowych w Rosji oraz innych krajach. Autorka rozpoczyna wywód od krótkiego rysu historycznego, dokonując przeglądu rozwoju mianownictwa rosyjskiego i powołując się na stosowne rozporządzenia państwowe (urzędowe). E. Konefał wykazuje dużą znajomość rzeczy i dokumentów prawnych. Przybliża tym samym odbiorcy realia polityczno-społeczno-prawne Rosji, a wcześniej ZSRR (aspekt historyczno-prawny). Podjęta problematyka jest niebagatelna z punktu widzenia m.in. dydaktyki przekładu specjalistycznego. Autorka przejrzysto przedstawia zmiany, jakie się dokonywały w rosyjskim/ radzieckim ustawodawstwie naukowym, a wyliczenie poszczególnych specjalności naukowych opatrzone jest każdorazowo odpowiednim kodem wielocyfrowym. Szacunek budzi dokładność analizy nomenklatur, jakiej autorka dokonuje w procedurze klasyfikacyjnej i stratyfikacyjnej materiału dokumentacyjnego. Wymaga to bowiem od badaczki wiele gorliwości w ustalaniu, definiowaniu i przyporządkowywaniu konkretnych specjalności wyekscerpowanym pozycjom bibliograficznym. Z pewnością przy tak nagromadzonej liczbie kodów i kwotach wyzyskiwanego, nader skomplikowanego mianownictwa, autorka zmuszona była dokonywać wielokrotnych analiz tekstów dokumentów prawnych oraz ich weryfikacji. Ten etap pracy naukowo-badawczej to niewątpliwie mrówcza praca.

Rozdział monografii pt. „Przekład jako obiekt badań naukowych w świetle danych bibliograficznych” ma charakter syntezy historycznej, dającej całościowy obraz badań prowadzonych w obszarze translatoologii rosyjskiej na podstawie uzyskanych

danych bibliograficznych. Autorka dokonuje analizy ilościowej zgromadzonego i usystematyzowanego materiału faktograficznego, zamieszcza także rys historyczny translatoryki danego obszaru. Opis ten przedstawiony jest w działach (podrozdziałach), które zostały uszeregowane w ramach ogólnie przyjętego w Rosji podziału obszarów nauk, a następnie dyscyplin, a zatem: 1. Nauki matematyczno-fizyczne i techniczne; 2. Nauki historyczne; 3. Nauki filozoficzne; 4. Nauki filologiczne; 4.1. Literaturoznawstwo; 4.2. Językoznawstwo; 5. Nauki prawne; 6. Nauki pedagogiczne; 7. Nauki medyczne; 8. Nauki o sztuce; 9. Nauki psychologiczne; 10. Kulturoznawstwo; 11. Bibliotekoznawstwo, bibliografoznawstwo (bibliografia) i bibliologia. Podział prac naukowych wewnątrz poszczególnych podrozdziałów zasadniczo opiera się na rozróżnieniu: dysertacja kandydacka – dysertacja doktorska. Wywód zilustrowany jest czterema szczegółowymi tablicami, zawierającymi zestawienia sumaryczne autoreferatów: 1) rozpraw w ramach poszczególnych dziedzin / grup specjalności ujęciu chronologicznym; 2) rozpraw z uwzględnieniem miejsca powstania dokumentu; 3) dla poszczególnych specjalności literaturoznawczych; 4) dla poszczególnych specjalności językoznawczych.

Na podstawie odpowiednich tablic można stwierdzić, iż językami uwzględnionymi w przekładach były (w kolejności alfabetycznej): języki bałtyckie, języki germańskie, języki narodów Indii, języki irańskie, języki kaukaskie, języki mongolskie, języki narodów Chin, języki narodów ZSRR, języki romańskie, języki semickie, języki słowiańskie, języki turkijskie.

Najobszerniejsza część prezentowanego opracowania to – rzecz oczywista – „Wykaz autoreferatów dysertacji doktorskich i kandydackich (1937–2015)”. Zawiera on – o czym wspomniałam na początku – 2202 tytuły prac rosyjskich i radzieckich z dwunastu dziedzin nauk. Jest to niezwykle rzetelny spis prac poświęconych zagadnieniom przekładu, uszeregowanych według następujących dziedzin: 1. Nauki matematyczno-fizyczne; 2. Nauki techniczne; 3. Nauki historyczne; 4. Nauki filozoficzne; 5. Nauki filologiczne; 5.1. Literaturoznawstwo; 5.2. Językoznawstwo; 6. Nauki prawne; 7. Nauki pedagogiczne; 8. Nauki medyczne; 9. Nauki o sztuce; 10. Nauki psychologiczne; 11. Kulturoznawstwo; 12. Bibliotekoznawstwo, bibliografoznawstwo (bibliografia) i bibliologia.

Z badań dr E. Konefał wynika, iż w zgromadzonych zasobach dokumentów dominują prace z zakresu nauk filologicznych – utrwalono łącznie 1927 tytułów, co stanowi 87,5% zgromadzonego zbioru, z czego najwięcej plasuje się w dyscyplinie: językoznawstwo – 1372 prace (62,3%), zaś 2,5 razy mniej w dyscyplinie: literaturoznawstwo – 555 prac (25,2%). Na drugim miejscu znajdują się dysertacje z obszaru nauk pedagogicznych; odnotowano tychże dziesięciokrotnie mniej od filologicznych, tj. 186 prac (8,44%). W kolejnych obszarach nauk zarejestrowano zaledwie

po kilkanaście prac bądź tylko pojedyncze tytuły (poniżej 1% całości zbioru). Analizę ilościową i jakościową danych bibliograficznych autorka przedstawiła ogólnie w rozdziale poprzedzającym spis pozycji. W poniższej tabeli (tab. 1) zawarto dane ilościowe na temat ogólnej liczby tytułów dysertacji naukowych w danej dziedzinie zaczerpnięte z omawianej pracy E. Konefał, natomiast udział procentowy został wyliczony przeze mnie na podstawie tych danych.

Tabela 1

Dane ilościowe na temat ogólnej liczby tytułów dysertacji naukowych w danej dziedzinie

Lp.	Obszar nauki	Liczba autoreferatów dysertacji	Udział %
1.	Nauki filologiczne (Językoznawstwo) (Literaturoznawstwo)	1927 (1372) (555)	87,51 (62,3) (25,2)
2.	Nauki pedagogiczne	186	8,44
3.	Nauki historyczne	15	0,68
4.	Bibliotekoznawstwo, bibliografoznawstwo, bibliologia	13	0,59
5.	Nauki techniczne	12	0,54
6.	Kulturoznawstwo	11	0,49
7.	Nauki prawne	10	0,45
8.	Nauki matematyczno-fizyczne	9	0,4
9.	Nauki filozoficzne	8	0,36
10.	Nauki psychologiczne	8	0,36
11.	Nauki o sztuce	2	0,09
12.	Nauki medyczne	1	0,04
Łącznie		2202	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań E. Konefał.

Mimo wielkiego podziwu dla trudu badawczego E. Konefał chciałabym wspomnieć o pewnym niedosycie, jaki mi towarzyszy po przestudiowaniu lektury. Mianowicie uważam, iż w części teoretycznej niedostatecznie zostało przedstawione zagadnienie przekładu polsko-rosyjskiego. Szkoda, że autorka nie zechciała opisać go dogłębniej, bowiem ten dział przekładoznawstwa okazałyby się niewątpliwie szczególnie interesujący dla polskiego odbiorcy czy polonistów zza wschodniej granicy. Z mojej analizy danych bibliograficznych wynika, że powstało co najmniej 17 (0,77%) dysertacji traktujących o sztuce i praktyce przekładu polsko-rosyjskiego, persko-polskiego, polsko-rosyjsko-białoruskiego, polsko-rosyjsko-niemieckiego,

polско-rosyjsko-czeskiego. Do takich zaliczają się następujące tytuły (w porządku chronologicznym):

1. Gol'ceker Ūrij Pavlovič. 1975. *Voprosy frazeologii i teorii perevoda (na materiale pol'sko-russkih i russko-pol'skih perevodov hudožestvennoj prozy)*. Minsk: AN BSSR, In-t ŕzykoznanii im. Őkuba Kolasa [Гольцекер Юрий Павлович. 1975. *Вопросы фразеологии и теории перевода (на материале польско-русских и русско-польских переводов художественной прозы)*. Минск: АН БССР, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа];
2. Daszczyńska Izabella. 1977. *Frazeologiŕ voennyh romanov K. Simonova v sopostavlenii s pol'skimi perevodami*. Leningrad: LGU im. A.A. Źdanova. [Дашчиньска Изабелла. 1977. *Фразеология военных романов К. Симонова в сопоставлении с польскими переводами*. Ленинград: ЛГУ им. А.А. Жданова];
3. Fedorova Mariŕ Alekseevna. 1980. *Sravnitel'nye konstrukcii v romane A.N. Tolstogo „Hoždenie po tukam” (v sopostavlenii s pol'skim perevodom)*. Voronež: VGU im. Leninskogo komsomola [Федорова Мария Алексеевна. 1980. *Сравнительные конструкции в романе А.Н. Толстого „Хождение по мукам” (в сопоставлении с польским переводом)*. Воронеж: ВГУ им. Ленинского комсомола];
4. Slucka Lilŕ. 1981. *Roman A.S. Puškina „Evgenij Onegin” v pol'skih stihotvornyh perevodah i literaturnoj kritike*. Moskva: MGU im. M.V. Lomonosova [Слущка Лиля. 1981. *Роман А.С. Пушкина „Евгений Онегин” в польских стихотворных переводах и литературной критике*. Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова];
5. Skibinskaŕ Sof'ŕ Iosifovna. 1982. *Belorusskie perevody poëmy Adama Mickeviča „Pan Tadeuŕ”*. Minsk: AN BCCR, In-t literatury im. Őnki Kupaly [Скибинская Софья Иосифовна. 1982. *Белорусские переводы поэмы Адама Мицкевича „Пан Тадеуш”*. Минск: АН БССР, Ин-т литературы им. Янки Купалы];
6. Nikolaev Sergej Ivanovič. 1982. *Pol'skaŕ poëziŕ v russkih perevodah vtoroj poloviny XVII – pervoj treti XVIII v.* Leningrad: AN SSSR, In-t russkoj literatury (Puškinskij dom) [Николаев Сергей Иванович. 1982. *Польская поэзия в русских переводах второй половины XVII – первой трети XVIII в.* Ленинград: АН СССР, Ин-т русской литературы (Пушкинский дом)];
7. Rusanova Nina Vasil'evna. 1988. *Linejno-dinamičeskaŕ struktura sintagmy i prostogo predloženii v russkom poëtičeskom tekste i hudožestvennom perevode (na materiale russkoj i pol'skoj poëzii)*. Moskva: MGPI im. V.I. Lenina [Русанова Нина Васильевна. 1988. *Линейно-динамическая структура синтагмы и простого предложения в русском поэтическом тексте и художественном переводе (на материале русской и польской поэзии)*. Москва: МГПИ им. В.И. Ленина];

8. Velikodnaâ Irina Leonidovna. 1990. *Vâzemskij i Pol'sha (opyt issledovaniâ stihotvornnyh perevodov)*. Moskva: MGU im. M.V. Lomonosova [Великодная Ирина Леонидовна. 1990. *Вяземский и Польша (опыт исследования стихотворных переводов)*. Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова];
9. Teer Elena Mihajlovna. 1990. *Nizami Gândževi v pol'skih issledovaniâh i perevod.* Baku: AN Azscr, In-t literatury im. Nizami [Teer Елена Михайловна. 1990. *Низами Гянджеви в польских исследованиях и переводах*. Баку: АН АзССР, Ин-т литературы им. Низами];
10. Podgórska Barbara. 1990. *Priemy individual'no-avtorskich transformacij frazeologičeskich edinic v romanah I. Il'fa i E. Petrova „Dvenadcat' stulev” i „Zolotoj telenok” i sposoby ih perevoda napol'skij âzyk.* Moskva: IRÂ AN SSSR [Подгурска Барбара. 1990. *Приемы индивидуально-авторских трансформаций фразеологических единиц в романах И. Ильфа и Е. Петрова „Двенадцать стульев” и „Золотой теленок” и способы их перевода на польский язык*. Москва: ИРЯ АН СССР];
11. Marszałek Marek. 1992. *Principy perevoda leksičeskich dialektizmov v proizvedeniâh donskih pisatelej na pol'skij âzyk.* Rostov-na-Donu: RGU [Маршалек Марек. 1992. *Принципы перевода лексических диалектизмов в произведениях донских писателей на польский язык*. Ростов-на-Дону: РГУ];
12. Gajewski Waldemar. 1993 *Ėvolúciâ sposobov perevoda proizvedenij A.S. Puškina na pol'skij âzyk s puškinskih vremen do naših dnei (opyt analiza perevodov izbrannoj lirikii otryvkov „Evgeniâ Onegina”).* Moskva: MGU im. M.V. Lomonosova [Гаевски Вальдемар. 1993. *Эволюция способов перевода произведений А.С. Пушкина на польский язык с пушкинских времен до наших дней (опыт анализа переводов избранной лирики и отрывков „Евгения Онегина”)*. Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова];
13. Fedorova Ūliâ Nikolaevna. 2006. *Semantika glagol'nogo imeni v pol'skom i russkom âzykah.* Perm': PGU [Федорова Юлия Николаевна. 2006. *Семантика глагольного имени в польском и русском языках*. Пермь: ПГУ];
14. Râpina Tat'âna Viktorovna. 2008. *Lingvo-semiotičeskij analiz poëtičeskogo teksta pri perevode (na materiale nemeckih i pol'skih perevodov I. Brodskogo).* Moskva: MGU im. M.V. Lomonosova [Ряпина Татьяна Викторовна. 2008. *Лингво-семиотический анализ поэтического текста при переводе (на материале немецких и польских переводов И. Бродского)*. Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова];
15. Russkih Anastasiâ Sergeevna. 2009. *Perevodčeskie korrelâty pol'skih proizvodnyh imen sušestvitel'nyh v russkom i belorusskom âzykah: strukturno-semantičeskij aspekt (na materiale poëmy A. Mickeviča „Pan Tadeuš” i ee perevodov na russkij i beloruskij âzyki).* Minsk: BGU [Русских Анастасия Сергеевна. 2009.

Переводческие корреляты польских производных имен существительных в русском и белорусском языках: структурно-семантический аспект (на материале поэмы А. Мицкевича „Пан Тадеуш” и ее переводов на русский и белорусский языки). Минск: БГУ];

16. Stefanskiĭ Evgenij Evgen'evič. 2009. *Konceptualizaciâ negativnyh èmocij v mifologičeskom i sovremennom âzykovom soznanii (na materiale russkogo, pol'skogo i češskogo âzykov).* Volgograd: Volgogradskij gosudarstvennyj universitet [Стефанский Евгений Евгеньевич. 2009. *Концептуализация негативных эмоций в мифологическом и современном языковом сознании (на материале русского, польского и чешского языков).* Волгоград: Волгоградский государственный университет];
17. Tolstaâ Ol'ga Alekseevna. 2013. *Funkcional'no-semantičeskie osobennosti situativnoj modal'nosti v romane L.N. Tolstogo „Voskresenie” i ego pol'skom perevode.* Kaliningrad: BFU im. I. Kanta [Толстая Ольга Алексеевна. 2013. *Функционально-семантические особенности ситуативной модальности в романе Л.Н. Толстого „Воскресение” и его польском переводе.* Калининград: БФУ им. И. Канта].

Przedsięwzięcie E. Konefał należy do rodzaju najtrudniejszych prac naukowych pomocniczych. Jest w niej szereg elementów semantycznie mało spójnych, a wymagających od badaczki ogromnego wręcz wysiłku w trosce o prawidłowe uzyskanie wyników i jakość ich deskrypcji. Gdańska badaczka stworzyła istotne narzędzie metodologiczne, które niewątpliwie zostanie wdrożone do prac naukowo-badawczych innych uczonych nie tylko polskich, lecz także zagranicznych. Żałować jedynie należy, iż autorka nie sporządziła dodatkowych indeksów szczegółowych: rzeczowego oraz języków przekładu.

Uważam, że monografię tę warto byłoby w przyszłości wznowić, oczywiście po dokonaniu odpowiedniej aktualizacji gromadzonych danych, najlepiej z rozszerzeniem o kolejne lata. W mojej ocenie stanowi ona niezwykle interesującą publikację wydawniczą, z której będą stale korzystać zarówno polscy adepci nauki, tj. filolodzy (nie tylko rusycyści, lecz także białorusyści, germaniści, angliści, orientaliści, filolodzy klasyczni itd.), przekładoznawcy, historycy i komparatyści przekładu, językoznawcy, literaturoznawcy, bibliografowie, naukoznawcy i inni, jak i zagraniczni badacze, nie tylko z Rosji. Opracowanie wnosi znaczący wkład w rozwój nauki i kultury i rosyjskiej, i powszechnej, światowej z uwagi m.in. na wielokulturowość zakodowaną w przekładzie rosyjskim, wcześniej radzieckim oraz jego wielojęzyczność, a także ze względu na szeroką gamę dyscyplin naukowych, w ramach których powstawały prace naukowe. Omawiana praca może być z powodzeniem wykorzystywana w audytorium akademickim na zajęciach z translatoryki (teoria i praktyka przekładu)

języka rosyjskiego, w dydaktyce przekładu, a także w komparatystyce przekładowej. Jest doskonałym przewodnikiem po przekładoznawstwie rosyjskim. Ponadto stanowi dobrą bazę wyjściową do napisania dziejów naukowego przekładoznawstwa rosyjskiego, również na tle porównawczym.

Bibliografia

- Aleksandrowska Elżbieta. 1959. *Zabawy przyjemne i pożyteczne 1770–1777: monografia bibliograficzna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bajor Agnieszka. 2003. *Monografia bibliograficzna: analiza modelowa*. Częstochowa: Wydawnictwo „E Media”.
- Bajor Agnieszka. 2005. *Z zagadnień form bibliografii: monografia bibliograficzna*. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich.
- Gmiterek Grzegorz. 2015. *III Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Bibliografia – teoria, praktyka, dydaktyka”, Warszawa, 17–18 XI 2015 r.* „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” t. IX: 395–399. (online) <http://www.lis.uw.edu.pl/badan/?p=252> (dostęp 31.07.2017).
- Heck Korneli Juliusz. 1883. *Bibliografia polska z roku 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rosyjską*. Lwów: Drukarnia Władysława Łozińskiego.
- Konefał Ewa. 2016. *Przekładoznawstwo rosyjskie*. T. 1: *Autoreferaty dysertacji 1937–2015*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kurant Izalina Evovna. 1982. *Polska literatura piękna od XVI w. do początku XX w. w wydawnictwach rosyjskich i radzieckich. Bibliografia przekładów oraz literatury krytycznej w języku rosyjskim wydanych w latach 1711–1975* T. 1. Moskwa–Warszawa–Wrocław: Wszeczwiązkowa Państwowa Biblioteka Literatury Zagranicznej odznaczona Orderem Czerwonego Sztandaru Pracy–Biblioteka Narodowa–Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kurant Izalina Evovna. 1986. *Polska literatura piękna od XVI w. do początku XX w. w wydawnictwach rosyjskich i radzieckich. Bibliografia przekładów oraz literatury krytycznej w języku rosyjskim wydanych w latach 1711–1975* T. 2. Moskwa–Warszawa–Wrocław: Wszeczwiązkowa Państwowa Biblioteka Literatury Zagranicznej odznaczona Orderem Czerwonego Sztandaru Pracy–Biblioteka Narodowa–Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kurant Izalina Evovna. 1988. *Polska literatura piękna od XVI w. do początku XX w. w wydawnictwach rosyjskich i radzieckich*. T. 3: *Adam Mickiewicz. Bibliografia przekładów oraz literatury krytycznej w języku rosyjskim wydanych w latach 1825–1981*. Moskwa–Warszawa–Wrocław: Wszeczwiązkowa Państwowa Biblioteka Literatury Zagranicznej odznaczona Orderem Czerwonego Sztandaru Pracy–Biblioteka Narodowa–Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kurant Izalina Evovna. 1995. *Polska literatura piękna od XVI w. do początku XX w. w wydawnictwach rosyjskich i radzieckich*. T. 4. Moskwa–Warszawa–Wrocław: Wszeczwiązkowa Państwowa Biblioteka Literatury Zagranicznej odznaczona Orderem Czerwonego Sztandaru Pracy–Biblioteka Narodowa–Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Matczuk Alicja. 2014. *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych do roku 1989: historia i metodyka*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Vrtel-Wierczyński Stefan. 1928. *O najpilniejszych zadaniach naszej bibliografii*. „Przegląd Biblioteczny” nr 3: 191–209.
- Wojan Katarzyna. 2017. *Czy bibliografie są potrzebne? Na marginesie książki „Z dziejów leksykografii polsko-rosyjskiej”*. T. 1: *Słowniki lingwistyczne (bibliografia za lata 1700–2015)* (referat wygłoszony 30.03.2017 podczas *Forum Nordicum* w Instytucie Skandynawistyki Uniwersytetu Gdańskiego). Gdańsk.

Za trinadcat lět 1876–1889: bibliografičeskij ukazatel naučnyh trudov, dissertacij, statej i recenzij ekstraordinarnago professora Imperatorskago Varšavskago Universiteta Fedora Veržbovskago. 1889. Varšava: Tipografiâ K. Kovalevskago [За тридцать лет 1876–1889. Указатель научных трудов диссертаций, статей и рецензий экстраординарного профессора Императорскаго Варшавскаго Университета Федора Вержбовскаго. 1889. Варшава: Типография К. Ковалевскаго].

Summary

**Russian academic literature in the field of translation studies.
About Eva Konefał's bibliographic monograph *Russian translation studies*.
Vol. 1: *Abstracts of dissertations 1937–2015*
(Publishing house of Gdansk University, Gdansk 2016)**

The article focuses on the state of academic literature in the field of Russian translation studies based on Ewa Konefał's latest bibliographic monograph entitled *Russian translation studies*. Volume 1: *Abstracts of dissertations 1937–2015* (Publishing house of Gdansk University, Gdansk 2016). The first part of the article justifies the need to create bibliographic monographs, and briefly presents Polish bibliographic research in Russian studies, with 169 publications from the years 1883–2016. In the main part of the article, the author discusses Konefał's work and presents statistical data of documents from the field of Russian translation studies available in libraries in Russia and Post-Soviet countries based on Konefał's research results. The total number of the excerpted titles of dissertations (PhD and postdoctoral) in the years 1937–2015 is 2202, with 87.5% belonging to the field of philology (1927 positions).

Key words: abstracts of dissertations, bibliography, Russian translation

Kontakt z Autorką:
finkw@univ.gda.pl

Zasady przygotowania materiałów do druku

1. W kwartalniku drukowane są artykuły, recenzje, sprawozdania z konferencji naukowych w językach: białoruskim, rosyjskim, ukraińskim i polskim.

2. Nadesłany tekst może być opublikowany w jednym z pięciu działów: Literaturoznawstwo, Językoznawstwo, Kulturoznawstwo, Przekładoznawstwo, Omówienia, sprawozdania i recenzje.

3. Autor przesyła elektroniczną wersję artykułu na adres mailowy: acta.pol.rut@gmail.com

4. Autor podaje:

- swoje dane kontaktowe (adres pocztowy i internetowy do korespondencji, telefon);
- miejsce zatrudnienia;
- imię i nazwisko osoby weryfikującej stronę językową publikacji, dla której język publikacji jest językiem ojczystym (dotyczy tekstów pisanych w języku obcym).

5. Autor składa oświadczenie, że publikacja nie była wcześniej publikowana oraz wkład poszczególnych autorów w powstawanie publikacji (zob. Oświadczenie).

6. Układ tekstu:

- imię i nazwisko autora (pogrubione, czcionka Times New Roman 12);
  - nazwa jednostki naukowej;
  - tytuł artykułu (pogrubiony, wyśrodkowany, czcionka Times New Roman 12);
  - tekst główny;
  - bibliografia (nazwa pogrubiona, wyśrodkowana, czcionka Times New Roman 12);
  - streszczenie (summary; pogrubione), tytuł artykułu (pogrubiony) i słowa kluczowe (**Key words** – nazwa pogrubiona, dwukropkiem) w języku angielskim (5 słów – bez pogrubienia, rozdzielonych przecinkami, bez kropki na końcu). Czcionka Times New Roman 12. Streszczenie nie powinno być dłuższe niż połowa strony znormalizowanego wydruku.
  - kontakt z Autorką/Autorem (adres mailowy)
- Objętość artykułu nie powinna przekraczać 12 stron znormalizowanego wydruku, recenzji i innych materiałów – 4 stron maszynopisu formatu A-4.
  - Preferowany edytor tekstu Word.
  - Marginesy każdej kartki wydruku powinny mieć wymiary: górny, dolny, prawy – 25 mm, lewy – 35 mm.
  - Czcionka: Times New Roman, wielkość czcionki – 12; odstęp między wierszami – 1,5.
  - W wydruku dopuszcza się stosowanie wyróżnień, np. kursywę w wyrazach obcych, ale bez podkreślenia wyrazów.
  - Kursywą podajemy tytuły cytowanych pozycji zwartych i artykułów (w tekście, bibliografii).
  - W cudzysłów (bez kursywy) ujmujemy w tekście tytuły rozdziałów (powieści i prac naukowych) oraz tytuły czasopism.
  - Wszystkie człony w nazwach czasopism piszemy wielkimi literami (oprócz spójników i przyimków).
  - W tekście polskim stosujemy cudzysłów polski, w tekście rosyjskim stosujemy cudzysłów rosyjski.
  - Cytaty ujmujemy w cudzysłów (bez kursywy), fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach okrągłych, w takich nawiasach umieszcza się wszystkie odautorskie komentarze. Cytaty przekraczające trzy linijki tekstu wydzielamy wcięciem z lewej strony – 1,25; zmniejszamy czcionkę na 11 Times New Roman, interlinia 1,5.

Dopuszczalne są komentarze w formie przypisów dolnych (czcionka 10 pkt., interlinia pojedyncza).

- W tekście stosujemy półpauzy (np. 1990–2000, s. 10–20) i dywizy (np. polsko-rosyjski).
- Przy zapisie lat stosujemy liczebnik zapisany cyfrą (liczebniki porządkowe z kropką), np. lata 70.
- Przy nazwiskach użytych w tekście po raz pierwszy stosujemy pełny zapis imienia, następnie inicjał.
- Tabele i rysunki powinny być opatrzone opisem oraz źródłem opracowania (np. Tab. 1. Przykłady użycia zwrotów obcojęzycznych. Źródło: opracowanie własne).

Sposoby zapisu przypisów

W roczniku stosujemy jeden rodzaj przypisów. Przypisy zamieszczane są w tekście głównym, (**bez wariantu transliterowanego**) zgodnie z następującą konwencją:

[nazwisko rok wydania, strony], np. [Bartmiński 1999, 105]

[nazwisko rok wydania, tom, strony], np. [Балдаев 1997, I, 45–46]

[tytuł rok wydania, strony], np. [*Słownik biograficzny teatru polskiego...* 1973, 73]

Odwołanie do kilku źródeł

[nazwisko rok wydania, strony; tytuł rok wydania, strony; nazwisko rok wydania, strony], np. [Mościcki 2010, 47; *Słownik biograficzny teatru polskiego...* 1979, 52; Нитраур 1989, 17]

Źródła internetowe

[nazwisko, online], np. [Спиридонова, online]

Sposoby zapisu bibliografii

- Autor sporządza jeden wykaz literatury dla całej pracy (Bibliografia, Bibliography, Bibliografie, Библиография).
- Kolejność pozycji bibliograficznych powinna być alfabetyczna, według nazwisk autorów lub tytułów prac zbiorowych.
- W bibliografii **nie stosujemy numeracji**.
- Pozycje bibliograficzne zapisane cyrylicą powinny posiadać wariant transliterowany zgodnie z PN-ISO 9:2000. Transliteracji dokonujemy automatycznie na stronie <https://www.ushuaia.pl/transliterate/> (należy sprawdzić, czy został wybrany system PN-ISO 9:2000). Po zapisie transliterowanym w nawiasie kwadratowym umieszczamy zapis cyrylicą.

Monografie

Kozak Jolanta. 2009. *Przekład literacki jako metafora. Między logos a lexis*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Język – stereotyp – przekład. 2002. Red. Skibińska E., Cieński M. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne.

Kasack Wolfgang. 1996. *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku: od początku stulecia do roku 1996*. Przekł., oprac., bibliografia pol. i indeks osób Kodzis B. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kuprin Aleksandr Ivanovič. 1970–1973. *Sobranie sočinenij v devâti tomah*. Moskwa: Izdatel'stvo Hudožestvennaâ Literatura [Куприн Александр Иванович. 1970–1973. *Собрание сочинений в девяти томах*. Москва: Издательство Художественная Литература].

Tolkovyy slovar' russkogoazyka konca XX veka. Ázykovye izmeneniâ. 1998. Red. Sklârevskaâ G.N. Sankt-Peterburg: Folio-Press [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения.* 1998. Ред. Скляревская Г.Н. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс].

Rozdziały w monografiach

Redaktorów zbiorów należy oznaczyć przed nazwiskiem skrótem w języku zgodnym z publikacją (Red. Eds. Hrsg. Ред.)

Munia Henryka. 2010. *Semantyka nazw własnych w tytułach utworów rosyjskiej prozy wiejskiej.* W: *Literatury i języki wschodniosłowiańskie wobec swego czasu.* Red. Ksenicz A., Łuczyk M. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego: 75–81.

Trubilova Elena. 1997. Tëffi. V: *Literurnaâ ênciklopediâ Russkogo Zarubež'â (1918–1940).* Red. Nikolûkin A. T. 1. Moskva: Rossijskaâ političeskaâ ênciklopediâ: 395–398 [Трубиллова Елена. 1997. Тэффи. В: *Литературная энциклопедия Русского Зарубежья (1918–1940).* Ред. Нилюкин А. Т. 1. Москва: Российская политическая энциклопедия: 395–398].

Artykuły w czasopiśmie

Pietraś Elżbieta. 2007. *Moskiwski konceptualizm – między awangardą a postmodernizmem.* „Acta Neophilologica” nr 9: 131–142.

Łanda Siemion. 1982. *Jak Odyniec redagował „Czaty” Mickiewicza. Z „Kroniki życia i twórczości Mickiewicza. 1824–1829”.* „Pamiętnik Literacki” nr 73, z. 1–2: 225–235.

Publikacje internetowe

Piętkowa Romualda. *Językowy obraz świata i stereotypy a nauczanie języka obcego.* (online) http://sjikp.us.edu.pl/pliki/ksiazki/romualda_pietkowa.pdf (dostęp 3.02.2015).

Tëffi Nadeжда. 2006. *Černyy iris. Belaâ siren'.* Moskva: Èksmo. (online) <http://ruslit.traumlibrary.net/book/teffy-iris/teffy-iris.html#work006> (dostęp 17.06.2017) [Тэффи Надежда. 2006. *Черный ирис. Белая сирень.* Москва: Эксмо. (online) <http://ruslit.traumlibrary.net/book/teffy-iris/teffy-iris.html#work006> (дostęp 17.06.2017)].

Kodzis Bronislav. 2011. *Dramaturgiâ pervoj volny russkoj êmigracii.* „Novyy Žurnal” № 236. (online) <http://magazines.russ.ru/nj/2011/263/ko20-pr.html> (dostęp 20.06.2017) [Кодзис Бронислав. 2011. *Драматургия первой волны русской эмиграции.* „Новый Журнал” № 236. (online) <http://magazines.russ.ru/nj/2011/263/ko20-pr.html> (дostęp 20.06.2017)].

(online) <https://www.starinnye-noty.ru/pesni-romansy-i-arii/pesenka-o-treh-pažah-vertinskij/> (dostęp 4.06.2017) [(online) <https://www.starinnye-noty.ru/песни-романсы-и-арии/песенка-о-трех-пажах-вертинский/> (дostęp 4.06.2017)].

Prace nie zaopatrzone w wersję elektroniczną oraz nie spełniające wymogów przygotowania prac naukowych do czasopisma „Acta Polono-Ruthenica” nie będą przyjmowane do druku.